

LA FI DEL MÓN ANTIC I ELS INICIS DE L'EDAT MITJANA A LA CATALUNYA CENTRAL

ECONOMIA, SOCIETAT I TERRITORI
ENTRE ELS SEGLES V i VIII

JORDI GIBERT REBULL

Institut Català d'Arqueologia Clàssica

TRAMA|4
TREBALLS D'ARQUEOLOGIA
DE LA MEDITERRÀNIA ANTIGA

**LA FI DEL MÓN ANTIC I ELS INICIS DE L'EDAT MITJANA
A LA CATALUNYA CENTRAL**

JORDI GIBERT REBULL

LA FI DEL MÓN ANTIC I ELS INICIS DE L'EDAT MITJANA A LA CATALUNYA CENTRAL

ECONOMIA, SOCIETAT I TERRITORI
ENTRE ELS SEGLES V i VIII

JORDI GIBERT REBULL

Abstract

TRAMA|4

TREBALLS D'ARQUEOLOGIA
DE LA MEDITERRÀNIA ANTIGA

Institut Català d'Arqueologia Clàssica

Tarragona 2018

Aquesta publicació ha estat possible gràcies al finançament del Centre d'Estudis Comarcals d'Igualada (CECI) i del projecte ministerial *Génesis de la nobleza medieval: fortificaciones y poderes territoriales en el nordeste peninsular durante los siglos VIII-XI* (HAR2015-63661-P, MINECO-FEDER), i ha tingut el suport de l'Institut d'Estudis Catalans (IEC).

Versions prèvies d'aquest treball han rebut el Premi d'Arqueologia Josep Puig i Cadafalch (Premis Sant Jordi de l'Institut d'Estudis Catalans, edició LXXXIII, 2014) i el Premi Plana de Vic (2015) del Patronat d'Estudis Osonencs.

Aquesta obra ha passat revisió d'experts.

Comitè Editorial

Juan Manuel Abascal (Universitat d'Alacant), José María Álvarez Martínez (Museo Nacional de Arte Romano, Mèrida), Carmen Aranegui (Universitat de València), Achim Arbeiter (Universitat Georg-August de Göttingen, Alemanya), Jean-Charles Balty (Universitat de París-Sorbona [París IV], França), Francesco D'Andria (Universitat del Salento, Itàlia), Ella Hermon (Université Laval, Quebec, Canadà), Rosa Plana-Mallart (Universitat Paul-Valéry Montpellier 3, França), Lucrezia Ungaro (Sovrintendenza Capitolina, Direzione Musei, Itàlia) i Susan Walker (Ashmolean Museum, Oxford, Regne Unit).

© d'aquesta edició, Institut Català d'Arqueologia Clàssica (ICAC)

Plaça d'en Rovellat, s/n, 43003 Tarragona

Telèfon 977 24 91 33 - fax 977 22 44 01

info@icac.cat - www.icac.cat

Durant els nou primers mesos de publicació, qualsevol forma de reproducció, distribució, comunicació pública o transformació d'aquesta obra només es pot fer tenint l'autorització dels seus titulars, amb les excepcions previstes per la llei. Adreceu-vos a CEDRO (Centre Espanyol de Drets Reprogràfics, www.cedro.org) si heu de reproduir fragments d'aquesta obra.

A partir del desè mes de publicació, aquest llibre està subjecte –llevat que s'indiqui el contrari en el text, en les fotografies o en altres il·lustracions– a una llicència Reconeixement-No comercial-Sense obra derivada 3.0 de Creative Commons (el text complet de la qual es pot consultar a <http://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/3.0/es/deed.ca>). Així doncs, s'autoritza el públic en general a reproduir, distribuir i comunicar l'obra sempre que se'n reconegui l'autoria i les entitats que la publiquen i no se'n faci un ús comercial, ni lucratiu, ni cap obra derivada.

© del text, l'autor

© de les fotografies i il·lustracions, l'autor, llevat que s'indiqui el contrari

Primera edició: Abril del 2018

Coordinació editorial: Publicacions de l'ICAC

Correcció: Carles Miró Jordana

Imatge de la coberta: Tomba a la roca del Collet de les Caixes (Navàs, Bages). Foto de l'autor.

Disseny de la col·lecció i de la coberta: Indústries Gràfiques Gabriel Gibert

Maquetació: Indústries Gràfiques Gabriel Gibert

ISBN: 978-84-946298-4-6 (format electrònic)

SUMARI

Agraïments	7
Pròleg	9
1. Introducció.	11
1.1. Context i antecedents de la recerca	11
1.2. Objectius i metodologia.	12
1.3. El marc geogràfic.	13
2. Exposició de dades: transformacions en el poblament rural	17
2.1. La fi del sistema baiximperial de <i>villae</i>	17
2.1.1. Les residències i els espais productius centrals.	18
2.1.2. Establiments auxiliars de les <i>villae</i>	24
2.1.3. Mausoleus i necròpolis vinculats a <i>villae</i>	25
2.1.4. Algunes consideracions generals	30
2.2. L'aparició d'un nou model de poblament rural	32
2.2.1. Assentaments rurals a la Catalunya Central entre els segles VI i IX.	32
2.2.2. Estructures i característiques constructives	42
2.3. La primera implantació eclesiàstica en àmbit rural	44
2.3.1. Arqueologia de les esglésies i de les seves àrees funeràries.	44
2.3.2. Els <i>monasteriola</i> com a indici d'unes primeres fundacions monàstiques	53
2.4. Les necròpolis rurals no associades a esglésies	54
2.4.1. Inventari.	55
2.4.2. La necròpolis de Pertegàs (Calders, Moianès) com a exemple: caracterització i cronologia	62
2.4.3. El món funerari altmedieval a la Catalunya Central: problemàtica arqueològica i cronològica	66
2.5. Fortificacions i assentaments en alçada.	74
2.5.1. Unes evidències disperses i fragmentàries.	74
2.5.2. Caracterització arqueològica i context històric	83
2.6. Ocupació de coves i cavitats	86
3. Discussió de dades: economia, societat i territori	89
3.1. Economia i organització de la producció.	89
3.1.1. La tradició productiva baiximperial.	89
3.1.2. Estructures productives en els assentaments rurals altmedievals	91
3.1.3. El destí del producte i la base material del poder	95
3.2. Grups i estructures socials	96
3.2.1. Registre arqueològic i jerarquització social.	96
3.2.2. A la recerca d'un context socioeconòmic per a les necròpolis rurals	100
3.3.3. On són els grups dominants?	103
3.3. Organització del territori.	104
3.3.1. Uns <i>territoria</i> (gairebé) sense <i>civitates</i> ? Demarcacions administratives i centres de poder.	104

4. Conclusions	105
5. Bibliografia	113
Abstract	129

AGRAÏMENTS

Aquest treball deriva en part d'una tesi doctoral defensada l'any 2011 a la Universitat Autònoma de Barcelona. És merescut i obligat agrair, per tant, al seu director, Ramon Martí, els esforços i la paciència, així com als membres del tribunal –Jordi Bolòs, Marta Sancho i Ernesto Pastor– uns comentaris i observacions que han contribuït a millorar sens dubte la proposta inicial. Amb els companys del grup de recerca OCORDE hem tingut llargues converses i discussions, sovint durant les campanyes de prospecció i excavació, sobre moltes de les qüestions que es tracten en aquest treball. Hi coincideixin o no, Cristian Folch –amb qui he compartit molts anys de treballs a quatre mans–, Xavi Gonzalo, Adriana Molina, Adrià Cubo, Gerard Cantoni, Joan Negre i alguns altres trobaran reflectits molts d'aquells pensaments i arguments en aquestes pàgines, que són en part també seves.

Uns quants arqueòlegs, historiadors i institucions han tingut la gentilesa d'ensenyar-me sobre el terreny les seves troballes, de deixar-me emprar resultats inèdits o de donar-me llicència per publicar figures pròpies o citar treballs en premsa. Així doncs, i a risc de deixar-me'n algun, que consti el meu agraïment envers el Museu Arqueològic de l'Esquerda, el Centre d'Estudis Lacetans i la Secció d'Arqueologia del Centre d'Estudis Comarcals d'Igualada, Núria Cabañas i Dídac Pàmies, Pep Farguell, Pere Cascante, Joan Piera, Montse Río i Damià Griñó, Jordi Enrich, Jordina Sales i Natàlia Salazar, Ainhoa Pancorbo, Francesc Florensa, Mònica Oliva, Sònia Pascual i Guillermo Tomás. Pere Tardà i Maite Copoví, d'altra banda, m'han posat en safata l'excavació d'alguns dels jaciments sobre els que es fonamenta aquest treball.

Més enllà de la seva elaboració, que avui aquest treball vegi la llum és obra de diversos factors.

Per un cantó, l'atorgament del premi d'arqueologia Josep Puig i Cadafalch en el marc dels premis Sant Jordi de l'Institut d'Estudis Catalans en la seva edició de l'any 2014 i l'any següent del Premi Plana de Vic del Patronat d'Estudis Osonencs, concedits a dues versions, revisades i ampliades a cada torn, dels capítols inicials d'aquella tesi doctoral. A totes dues institucions i als jurats corresponents, moltes gràcies. Per altra banda, quan semblava que el text havia de restar tancat en un calaix, l'Institut Català d'Arqueologia Clàssica em va oferir l'oportunitat de publicar-lo. A aquesta institució, i a totes les altres que participen del finançament de l'edició –Centre d'Estudis Comarcals d'Igualada, Grup de Recerca OCORDE, Institut d'Estudis Catalans–, el meu agraïment. Els avaluadors externs han contribuït també a la millora del text amb les seves consideracions, mentre que la Carme Badia ho ha gestionat tot de manera amable i pacient.

A nivell personal, és molta la gent que, d'una manera o altra, m'ha sostingut, o fins i tot empès, en algun dels moments en què costava trobar les raons o l'embranzida. A tots ells i elles, família i amics, moltíssimes gràcies. El meu pare, Joan, i la meva germana, Elisa, han estat sempre a prop, i no podré agrair mai prou la sort enorme de tenir la Sandra, fonament i companya de vida, al meu costat. Vull, amb tot, dedicar especialment aquest llibre a la meva mare, l'Elisa, que ha marxat injustament molt abans del que li tocava, però també als que han arribat fa poc, l'Elna i el Marcel. Per a ells tres, que s'haurien estimat tant, és aquest llibre, que, malgrat voler ser de ciència, està bastit sobre la base d'alegries i patiments ben humans, siguin d'avui o d'ahir.

El Prat de Llobregat, juny de 2017

PRÒLEG

Com ha succeït en altres disciplines, trenta anys enrere els historiadors medievalistes poc podíem imaginar-nos els progressos exponencials que assoliria la recerca en tan poc temps i els nous recursos que ara tindríem, tant a Catalunya com en l'àmbit europeu. Aleshores, les sèries documentals publicades encara eren escasses i limitades, tot i que posseïem uns arxius excepcionals en l'entorn mediterrani. Durant aquests temps apressats, una gernació de pacients editors hi ha fet justícia, molt especialment amb relació a la documentació altmedieval, en bona part publicada i fàcilment accessible. Així, ara disposem de còpies de milers de documents autèntics o de falsificacions medievals, no sempre ben detectades per la crítica textual o els historiadors.

Paral·lelament, l'arqueologia medieval ha realitzat un salt gegantí i ha superat els límits de quan era una disciplina emergent, amb escassos referents. Això ha estat possible, principalment, gràcies a la definitiva normalització de la pràctica arqueològica, tant a casa nostra com arreu, mitjançant la realització sistemàtica d'intervencions preventives. També hi han contribuït les intervencions programades, molt especialment a l'hora de dissenyar estratègies de recerca o de millorar les tècniques de documentació i d'anàlisi. Tant les actuacions de l'un com de l'altre tipus reporten centenars de jaciments medievals que poden oferir múltiples lectures, d'acord amb les limitacions del registre i l'òptica que s'hi apliqui.

Digne fill d'aquests temps renovadors, Jordi Gibert avui se'n beneficia i també protagonitza els progressos actuals de la disciplina, expert arqueòleg com és i bon coneixedor de les fonts escrites. Aquí deixa testimoni de les destreses adquirides en abordar l'estudi de la fi del món antic i dels primers temps medievals a les comarques de la Catalunya Central, on el recurs de l'arqueologia resulta imprescindible. El temps escollit, l'antiguitat tardana, tradicionalment ha estat un camp propi d'especialistes procedents de l'estudi del món romà, tot i ser ben bé una terra de ningú i un punt de trobada on ara proliferen les incursions dels arqueòlegs medievalistes. L'escenari triat integra distints territoris històrics i és del tot coherent per les seves característiques físiques, un espai relativament homogeni

i amb un potencial arqueològic excepcional. Aquí l'autor ordena i interroga adequadament les dades disponibles per tal de generar coneixement històric, enmig dels debats historiogràfics més actuals sobre els canvis socials i econòmics que acompanyen la desfeta de l'estat romà.

Aquest és també un espai aparentment mancat de ciutats durant l'antiguitat tardana, tot i que els antics territoris de la Catalunya Central són encara els marcs polítics on cal encabir els processos de canvi, tant si es tracta d'Osona, com del Camp de Bages, de la Segarra, del Solsonès o del Berguedà, entre altres entitats menors. En constituir estructures particulars, és en cada districte on prenen significat les primeres fortificacions i esglésies medievals que reporta la pràctica arqueològica, i que responen a una multiplicitat d'iniciatives que denoten incipients processos d'encastellament i de creació de xarxes eclesiàstiques, en què la recerca disposa d'un llarg camí per recórrer. És, però, en l'estudi del poblament rural que els avenços són més perceptibles i en què ara proliferen els casos que caracteritzen aquesta fase de transformacions: uns i altres exemples mostren un ràpid deteriorament dels espais residencials antics i el predomini absolut de construccions més modestes; malgrat tot, també s'observa que les fórmules d'explotació de les darreres *villae* romanes troben un bon recanvi en les vil·les del període visigòtic, que posseeixen capacitats productives gens menyspreables i que generarien excedents quantiosos; en qualsevol cas, les nombroses necròpolis del període són la millor prova de la vitalitat del procés colonitzador que aleshores es condueix arreu, alhora que proporcionen datacions precises i evidencien pràctiques socials complexes.

Avui hem de felicitar-nos perquè, de natura ben diferent, el registre documental i el registre arqueològic finalment es complementen. Això és una molt bona notícia per a la Història Medieval del nostre país, envoltada com està de tenebres quan manquen les fonts textuals. Gràcies, Jordi, per contribuir a dissipar-les.

Ramon Martí
Professor titular d'Història Medieval
Universitat Autònoma de Barcelona

1. INTRODUCCIÓ

1.1. Context i antecedents de la recerca

Aquest treball constitueix una versió, revisada i ampliada, de la primera part –referent al període comprès entre els segles v i viii– d’una tesi doctoral sobre l’alta edat mitjana a la Catalunya Central defensada a la Universitat Autònoma de Barcelona el mes de juny de 2011 i dirigida pel professor Ramon Martí.¹ Aquell estudi prenia la forma d’un recorregut cronològic dividit en diversos apartats. El primer, que és el que ara presentem, responia a un estudi eminentment arqueològic de les transformacions que a tots els nivells es produïren en el període que va de l’extinció de l’imperi Romà fins a la conquesta islàmica, i se centrava, per tant, en el període que políticament correspon al desenvolupament de l’estat visigot. El segon bloc estava dedicat justament a l’anàlisi de les conseqüències que el domini islàmic va tenir sobre les estructures socioeconòmiques precedents, anàlisi a la qual seguia un intent d’abordar els confusos esdeveniments que tingueren lloc durant el segle ix, entre la revolta de l’any 826, que escindí aquests territoris d’un inicial i curt domini carolingi, i la definitiva incorporació a l’àmbit comtal que s’endegà sota iniciativa del comte Guifré de Cerdanya.² El darrer apartat, finalment, centrava l’atenció en el primer període comtal (segles x-xi) partint d’un estudi combinat de fonts arqueològiques i textuais que s’ocupava de l’anàlisi tant dels centres de poder del període com dels assentaments pagesos.

Aquesta tesi tenia, però, uns precedents llunyans, atès que, des de fa una quinzena d’anys, la Catalunya Central ha estat un dels marcs geogràfics principals de recerca per part de l’equip de la Universitat Autònoma de Barcelona avui constituït en el Grup de Recerca Consolidat OCORDE, sota l’empara del qual s’ha elaborat aquest treball.³ Aquest

projecte de recerca marc té com a objectius globals l’estudi de les societats altmedievales en les seves diferents vessants. És prioritària, doncs, l’anàlisi de les seves institucions, amb especial atenció a l’organització fiscal desenvolupada pels successius estats, així com dels sistemes d’estructuració territorial que s’aniran superposant al llarg del període. De forma complementària, la recerca es dirigeix igualment vers la definició dels models de poblament i d’ocupació i explotació del territori, recerca que es desenvolupa fonamentalment a partir de la pràctica arqueològica. En aquest sentit, és usual el recurs a una òptica combinada on l’anàlisi crítica i mesurada de la documentació textual i del registre toponímic complementa i orienta els treballs arqueològics (Folch *et al.* 2010; Folch i Gibert 2011a).

Aquesta pràctica arqueològica segueix habitualment un mateix esquema en què els projectes de prospecció precedeixen i guien els treballs d’excavació. Aquests programes de prospecció tenen com a objectius comuns l’estudi genèric del poblament en l’àrea delimitada per tal de definir tendències en la ubicació, dimensions i característiques dels assentaments, a la vegada que es prova de donar resposta a algunes problemàtiques definides prèviament. Així, per exemple, s’intenta establir la relació física entre els llocs d’enterrament –força ben representats, com es comprova en aquest estudi, en tota la Catalunya Central– i els espais d’hàbitat, i es mira de situar i avaluar la potencialitat arqueològica d’alguns topònims rellevants, ja es trobin conservats en la documentació altmedieval o en el registre actual.

Les dades arqueològiques sobre les quals es basteix aquest estudi ens han pervingut a través de diverses vies: en primer lloc, la consulta de treballs aliens, publicats o formant part de memòries inèdites, que s’ha dut a terme a partir d’un buidat-

1. Gibert, J., *L’Alta Edat Mitjana a la Catalunya Central (segles vi-viii). Estudi històric i arqueològic de la conca mitjana del riu Llobregat*. Ha estat publicat un article que en sintetitza les principals aportacions en el *Bulletí de la Societat Catalana d’Estudis Històrics* (2012), mentre que una extensió del mateix text en versió francesa està pendent de publicació a *Archéologie du Midi Médiéval*.

2. Dues publicacions, una d’elles editada recentment i l’altra que es publicarà aviat, recullen parcialment els fruits d’aquest apartat (Gibert 2013; Gibert en premsa).

3. Grup de recerca consolidat *Ocupació, organització i defensa del territori medieval* (OCORDE, 2017 SGR 805), reconegut per la Generalitat de Catalunya. Actualment, la recerca es duu a terme en el marc del projecte *Génesis de la noblesa medieval: fortificaciones y poderes territoriales en el nordeste peninsular durante los siglos viii-xi* (HAR2015-63661-P), amb finançament MINECO-FEDER.

ge bibliogràfic exhaustiu. Nogensmenys, una part de les dades s'han extret d'intervencions dirigides directament per qui escriu, de manera que constitueixen informacions de primera mà que s'han emprat com a base principal d'aquest treball.

Hem de reconèixer, en tot cas, que ens hem beneficiat d'actuacions desenvolupades pel nostre equip de manera prèvia a les conduïdes directament per nosaltres. Cal destacar aquí l'extens projecte de prospeccions arqueològiques executat entre els anys 1997 i 2001 per Ramon Martí i Josep Camprubí sobre tota l'àrea del Baix Berguedà (Martí i Camprubí 1997-2001), uns treballs que culminaren amb l'excavació del jaciment de Montclús l'any 2003 per part del mateix Ramon Martí i de Cristian Folch (Folch i Martí 2007). En paral·lel, l'any 2002 es prospectaven diverses àrees de la comarca del Bages en un projecte concret d'anàlisi sobre la natura del topònim *monasterium* (Martí i Colomer 2002), uns treballs inicials dels quals més tard, a partir de l'any 2008, es derivà l'endegament de les excavacions al jaciment de Monistrol de Gaià, ara ja sota la nostra direcció, i que ha aportat resultats, juntament amb la necròpolis propera del mas Obradors, que s'exposen i s'empenen en aquestes pàgines.

Ja sota la nostra iniciativa, el plantejament inicial d'elaboració d'aquesta tesi va tenir la seva primera actuació en l'execució d'un projecte de prospeccions arqueològiques sobre diversos termes municipals de la vall del riu Cardener, entre Cardona i Callús (Folch i Gibert 2009). Aquests treballs, executats durant tot l'any 2006, a banda d'aportar informacions rellevants pel que fa a la definició dels models d'assentament i dels materials associats a l'època medieval, van oferir la possibilitat de tenir continuïtat en l'excavació l'any 2007 del jaciment del Collet de les Caixes, a Navàs, i dels forns ceràmics de Cal Ticó, a Castellnou de Bages, entre els anys 2008-2009, jaciments que, per la seva cronologia (segles x-xi), no incorporem al present estudi.

A aquestes intervencions, desenvolupades en el marc d'un projecte de recerca, hem tingut la sort de poder afegir-hi encara els resultats obtinguts en l'excavació d'altres jaciments, ara sota la forma d'actuacions de caràcter preventiu. Així, l'any 2007 s'iniciava una primera campanya d'excavacions a la necròpolis de Pertegàs, a Calders, iniciativa que tenia continuïtat en els anys 2008 i 2009, i que va afectar bona part de l'extensió del cementiri; reconeixem que la possibilitat de treballar de primera mà i directament sobre una necròpolis d'aquestes característiques ha estat una aportació primordial pel que fa a l'elaboració d'aquest estudi, insospitada en iniciar els nostres primers treballs arqueològics a la Catalunya Central.

En suma, i després d'un llarg període que va iniciar-se l'any 2006 amb les primeres prospeccions al Cardener, hem aconseguit treballar directament sobre jaciments diversos que ens han permès desenvolupar els diferents apartats d'aquest estudi i que, a la vegada, constitueixen la nostra pròpia aportació pel que fa a les dades inèdites en què es fonamentava també aquella tesi doctoral.

1.2. Objectius i metodologia

Aquest treball té com a objectiu més immediat i evident l'anàlisi de l'evolució històrica entre l'antiguitat i l'edat mitjana d'un territori concret com el que formen les conques mitjanes dels rius Ter i Llobregat, enteses en els termes que es descriuen més endavant. Més enllà de les seves peculiaritats, hem pres aquest espai com a escenari d'observació a partir del qual analitzar unes transformacions i unes problemàtiques històriques que poden ser comunes a àmbits geogràfics més extensos a diferents nivells, atès que un fenomen de tan llarg abast com és l'extinció de l'imperi d'occident amb les seves conseqüències immediates depassa llargament el nostre marc d'anàlisi i se situa ja en una escala europea i mediterrània (Wickham 2009; Ward-Perkins 2007).

Rebaixant la perspectiva, però, la nostra voluntat és que aquest estudi pugui ser representatiu d'aquestes transformacions a un nivell molt més concret, en un marc de referència evolutiu que, entre els segles v i viii, convertirà l'antiga província baiximperial de la Tarraconense en una part integrant del *regnum* de Toledo i, encara posteriorment, de l'anomenada Frontera Superior d'al-Andalus.

És un tòpic enorme però també una veritat innegable que els segles posteriors a la fi del món romà fins a l'aparició dels règims feudals, consolidats al segle xi, constitueixen una etapa sobre la qual el coneixement històric decau significativament. També és cert que la recerca a l'entorn d'aquest període ha experimentat en els darrers anys un alt grau de desenvolupament que permet ser relativament optimistes pel que fa a les possibilitats d'avançar en aquest coneixement, una millora que cal atribuir en bona part a la implantació definitiva del mètode arqueològic com a via d'acostament i d'anàlisi de les societats del moment.

En aquest context, la nostra pretensió ha estat dur a terme una anàlisi centrada especialment en els conceptes de poblament i d'organització territorial, dues nocions genèriques que ens han de permetre acostar-nos al que finalment és el nostre objectiu últim: la definició de les dinàmiques soci-

als altmedievals i dels mecanismes estatals o para-estats que operen en el territori i que influeixen en l'esdevenir i les transformacions de la societat.

En aquesta línia, amb aquest estudi esperem contribuir a la construcció historiogràfica del període en dos aspectes. Per una banda, pretenem afegir-nos al corrent general, ben perceptible en els darrers anys, que ha revalorat l'estudi de l'alta edat mitjana a partir justament del recurs a l'arqueologia com a vehicle primordial d'accés al seu coneixement (Quirós 2009). Per altra banda, considerem indispensable el desenvolupament de treballs d'aquestes característiques, que contribueixin a renovar les bases dels estudis sobre el període altmedieval a Catalunya, que massa sovint depenen de la potent tradició historiogràfica que en bona part s'ha desenvolupat gràcies al ric fons documental del país pel que fa als segles IX-XI (Abadal 1980 i 1986a; Bonnassie 1979-1981).

1.3. El marc geogràfic

L'àmbit territorial de l'estudi engloba la totalitat de les conques mitjanes dels rius Ter i Llobregat en un sentit ampli, és a dir, des de la sortida d'aquests rius del Prepirineu fins que l'un entra en el congost situat sota el Collsacabra i l'altre en

el que hi ha sota Montserrat, per on, encaixonats, salven les barreres que, respectivament, representen les serralades Transversal i Prelitoral.

És cosa sabuda que els rius no tenen en compte les fronteres administratives, fet que provoca un cert decalatge en l'adequació de l'espai a estudiar i les actuals circumscripcions comarcals. De fet, només Osona i el Bages s'inclouen de manera completa en el nostre treball, mentre que cinc comarques més aporten territoris de forma desigual. Així, de la recentment creada comarca del Moianès integrem aquells municipis que, de forma majoritària o absoluta, vessen les aigües cap al Llobregat i, per tant, queda fora el municipi de Sant Quirze Safaja.

Per la seva banda, les terres del Berguedà, amb el Llobregat com a eix vertebrador, s'incorporen fins a l'alçada de Berga, on el límit queda ben marcat vers l'oest pels cingles de Queralt, Capolat i Taravil, mentre que, cap a l'est, passa per la Serra de Picancel, que separa les valls de la Portella i de Vilada. A llevant del Llobregat, la conca d'aquest riu queda definida pels seus dos afluents principals per aquesta banda, la riera de Merlès i la riera Gavarresa. La primera, que troba el Llobregat entre Puig-reig i Navàs, puja ben recta fins al terme de la Quar, on aturarem el nostre estudi, per tal com, a partir d'aquest punt, la riera s'endinsa

FIGURA 1. Mapa de Catalunya amb indicació de l'àrea de treball sobreposada a la divisió comarcal actual (encara sense el Moianès).

de ple en els contraforts pirinencs. La segona ens porta vers el Lluçanès, on ens trobarem en terres ja osonenques segons la divisió administrativa actual, arribant fins al terme d'Alpens, on coincideixen la capçalera de la mateixa Gavarresa i la del seu afluent principal, la riera de Lluçanès.

Des d'aquí, els límits del nostre treball segueixen el contorn de l'actual comarca d'Osona tot remuntant els contraforts del Prepirineu, la Serralada Transversal i el Montseny. Arribats al sector meridional de la comarca, els límits recorren ara les carenes de la Serralada Prelitoral, per sobre del Montcau i la serra de l'Obac, al sud dels quals es troben ja les planes vallesanes; no obstant, abans d'arribar a Montserrat, la lògica de les aigües ens obliga a incorporar els termes de Vacarisses i Rellinars. Més enllà, i per sobre del Bruc, els límits avancen ja per la comarca de l'Anoia i engloben tota la Conca d'Òdena; travessat el riu Anoia a l'alçada de Capellades, incorporen en el seu interior la vall de Santa Maria de Miralles i, finalment, arriben a l'antic terme del castell de Queralt, més

enllà del qual els torrents corren cap al sud i formen la capçalera del riu Gàia.

Des d'aquest punt, i seguint la dorsal segarrenca cap al nord, és la conca del Segre la que queda a ponent, amb una separació nítida de les aigües que passa entre les actuals comarques de l'Anoia i la Segarra i que deixa a llevant l'altiplà de Calaf i la capçalera del riu Anoia. Aquí, però, ens veiem obligats a prescindir de municipis anoiencs com Castellfollit de Riubregós o Calonge de Segarra, els quals es troben ja sobre el primer tram del riu Llobregós, que discorre en direcció nord-est per trobar el Segre més enllà de Ponts. Entrant ja en el Solsonès, cal dir que aquí es troben alguns termes municipals, com la Molsosa o Pinós, que se situen a cavall de la partió d'aigües però que hem decidit mantenir dins els marges del nostre estudi. Avançant cap al Prepirineu, ara els límits passen a l'oest de Solsona i Lladurs, i deixen a ponent la riera de Madrona i la Ribera Salada, que corren en sentit est-oest en direcció al Segre. Al nord del Solsonès, els límits els trobarem sota les grans

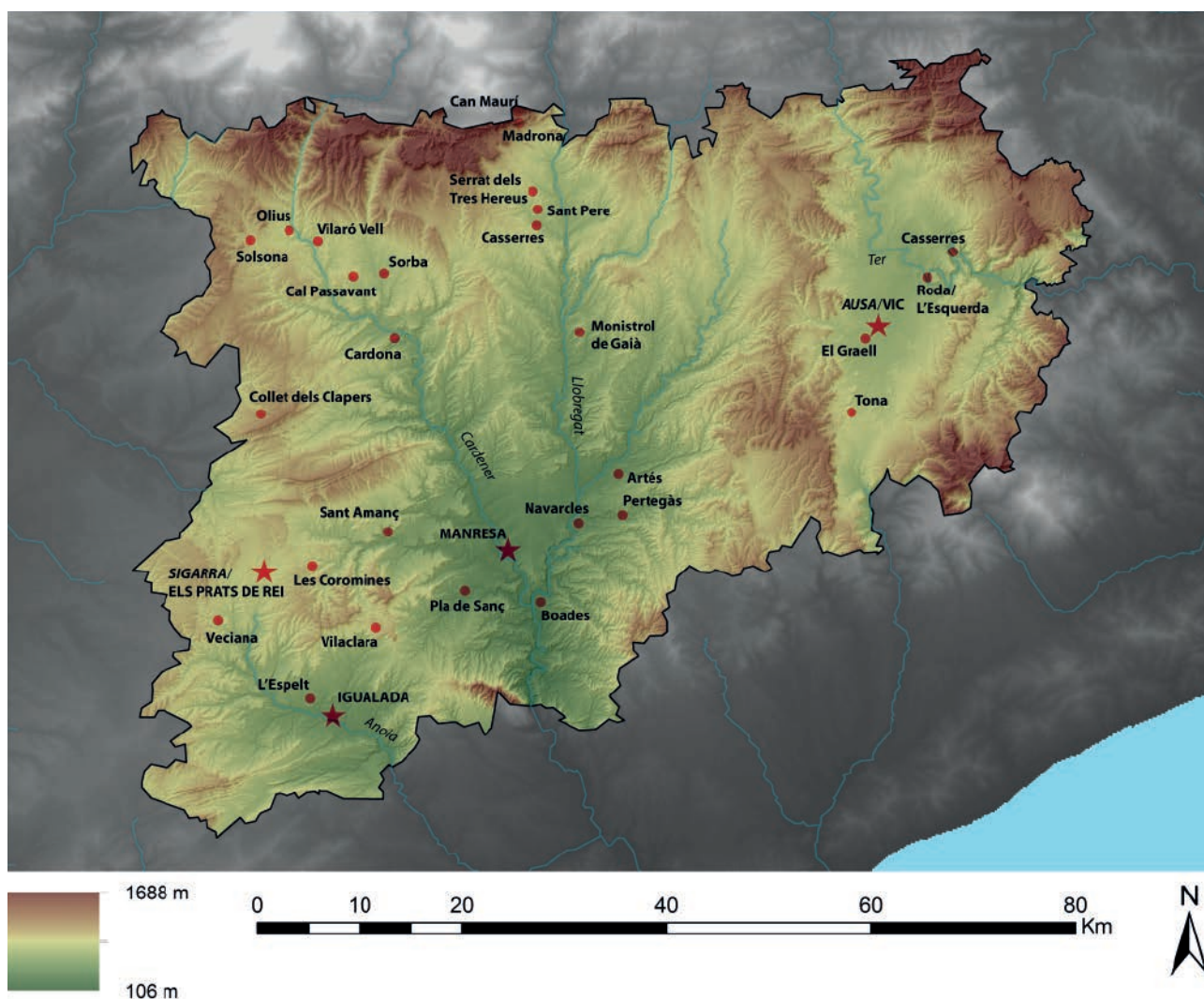

FIGURA 2. Mapa de detall de l'àrea d'estudi, amb els principals jaciments i llocs esmentats en el text.

moles de Lord i Busa, sobre els cursos respectius del Cardener i l'Aigua d'Ora, on enllacen amb els límits berguedans d'aquest recorregut.

El territori descrit s'enquadra genèricament dins els límits de la Depressió Central catalana, un territori ampli situat entre les altres dues grans unitats de relleu que conformen el país: el Pirineu al nord i l'anomenat Sistema Mediterrani al sud i a l'est (Sacadas 2007, 38-40). A ponent, bona part d'aquesta regió s'engloba ja en la Depressió de l'Ebre, una zona que es correspon amb la conca del Segre i que, com a tal, queda al marge d'aquest treball. A llevant, la depressió s'estén fins a tocar la Serralada Transversal, en els límits orientals de la comarca d'Osona.

Formada aquesta depressió a partir d'una conca marina original que s'hauria anat enfonsant, en paral·lel al creixement de les serralades pirinenca i prelitoral, durant el cicle orogènic alpí, les enormes deposicions de materials prèvies aportades pels rius i torrents que hi desguassaven es troben a la base de les grans masses de conglomerats que avui la circumden, com les serres de Montserrat i de Sant Llorenç del Munt, pel que fa a la Serralada Prelitoral, i les serres de Busa, Bastets i la Quar, en relació amb el Prepirineu (Panareda 1996, 37-40). En la seva part central, però, s'hi dispositaren materials més fins que han deixat pas a la formació de margues, calcàries margoses i gresos, que constitueixen el subsol geològic immediat, d'origen terciari, que hom troba en bona part de la Catalunya Central. Els materials quaternaris sobreposats, per la seva banda, es restringeixen als fons de vall on s'han format terrasses fluvials constituïdes per sorres, graves i còdols (Cahner [dir.] 1994, 6).

El relleu de la Depressió Central en l'àrea de la Catalunya Central, malgrat el seu nom, en si és en general irregular, i habitualment comprèn dues subunitats de relleu que s'alternen en el paisatge. Així, d'una banda trobem algunes conques d'erosió, enclotades i voltades de muntanyes, formades a partir del desgast sofert per l'acció constant dels cursos d'aigua en aquelles zones de materials més tous. Cal destacar entre elles, per al cas que ens afecta, la Plana de Vic, que, amb més de 550 km² de superfície i una alçada sobre el nivell del mar d'entre 450 i 600 metres, és la més gran d'aquestes conques i forma un ampli canal excavat principalment pel Ter –i pel Congost en el seu extrem meridional– que s'estén entre el Prepirineu i la Serralada Prelitoral (Cahner [dir.] 1993, 4-8). En segon lloc, el Pla de Bages, amb uns 125 km² d'extensió i una alçada situada entre els 200 i els 300 metres per sobre del nivell del mar, és producte de l'acció erosiva dels rius Llobregat i Cardener sobre els gresos i margues eocènics (Cahner [dir.]

1994, 7). La Conca d'Òdena, al sud-oest de l'anterior, fou generada pel curs de l'Anoia, i presenta, per la seva banda, una alçada mitjana una mica més elevada, d'entre 350 i 400 metres per sobre del nivell del mar (Cahner [dir.] 1992, 268-272).

En segon lloc, cal constatar la presència, habitualment com a separació entre conques hidrogràfiques, d'altiplans més o menys extensos que presenten una notable horitzontalitat i que s'acostumen a situar en la franja d'alçada que es troba entre els 600 i els 800 metres per sobre del nivell del mar, a excepció del Cabrerès, que ronda els 1000 metres d'alçada. Prenen l'aspecte de plataformes tabulars, amb materials més durs que han resistit millor l'acció erosiva de les aigües. Els més importants de la nostra àrea són, per començar, l'altiplà de Calaf, el qual, de fet, s'integra en el més gran altiplà de la Segarra, seguit dels altiplans del Moianès i del Lluçanès, en els límits entre les conques del Llobregat i del Ter. Hi ha, a més, altres altiplans d'origen similar però de més petites dimensions, que juguen també un rol important pel que fa als models d'assentament humà al llarg de la història, entre els quals es poden citar els corresponents a les dues serres de Pinós, respectivament a l'esquerra del Llobregat i a la dreta del Cardener, el de Castelladral, entre ambdós rius, el de Rubió, que comprèn bona part del territori situat entre la riera de Rajadell i la conca d'Òdena, o, finalment, el ja esmentat del Cabrerès o Collsacabra, situat per sobre del Ter i envoltat de les seves característiques cingleres.

Pel que fa al clima, les terres de la Catalunya Central presenten de forma genèrica trets pertanyents al que es considera un clima mediterrani continental, propi de zones d'alçada mitjana i relativament allunyades dels fluxos marítims directes. Aquestes condicions les aproximen –en particular pel que fa a la conca del Llobregat– a l'anomenada «Catalunya seca», tot i que varien sensiblement segons la latitud, amb majors precipitacions i temperatures més fredes com més s'avança vers el nord, especialment en la zona de contacte amb el Prepirineu. La conca del Ter s'adscriu de manera genèrica a aquest mateix context, si bé presenta unes condicions més humides i fredes, entre les quals cal destacar el fenomen de la inversió tèrmica típic de la Plana de Vic i les característiques pròpies d'indrets elevats com l'altiplà del Cabrerès i el sector del Montseny (Sacadas 2007, 71-72; Panareda 1996, 77-80; Cahner [dir.] 1994, 189 i 338-339; Cahner [dir.] 1993, 12).

Amb relació a la xarxa hidrogràfica, i com es tem exposant, l'àrea de treball es correspon, malgrat alguns serrells ja advertits, amb les conques mitjanes dels rius Ter i Llobregat. El primer travessa la Plana de Vic, on, a l'alçada de Manlleu, es

produeix el seu brusc i característic viratge vers llevant que duu les seves aigües cap a les comarques gironines. Té en el Ges i el Gurri les principals aportacions hídriques, que hi desguassen l'un a l'alçada de Torelló i l'altre poc abans de Roda de Ter, abans que el riu quedi encaixonat en la vall de Sau, on rep les aigües de la riera Major, fruit del drenatge de les Guillerries i la cara nord del Montseny. Per la seva banda, el sector meridional de la Plana és drenat per la capçalera del Congost.

El Llobregat, que descendeix al llarg de 170 km en sentit nord-sud del Pirineu fins la costa, posseeix la conca hidrogràfica més extensa, amb prop de 5000 km², de l'anomenada xarxa Pirineu-Mediterrània, diferenciada de la de l'Ebre i dels corrents relativament curts que corren entre la Serralada Prelitoral i el mar. En aquest sentit, tant el Llobregat com els seus afluents més importants, entre els quals cal considerar el Cardener i la riera de Merlès, gaudeixen d'una aportació d'aigües que els assegura un cabal força notable durant tot l'any, amb les seves evidents fluctuacions estacionals que, a causa del règim pluvial, registren màxims a la primavera i a la tardor i èpoques eixutes a l'hivern i a l'estiu.

Aquestes condicions determinen que la Catalunya Central s'inclogui en la seva major part, a excepció d'algunes àrees escasses situades a més alçada en la seva part més septentrional o en la més propera al Montseny, dins la regió biogeogràfica mediterrània, on predominen les alzines, les carrasques i els pins com a espècies arbòries més esteses, amb el seu sotabosc corresponent (Sacasas 2007, 86-94 i 102-106), uns conjunts vegetals sotmesos –amb l'excepció relativa dels situats més a llevant, en contextos més humits– als periòdics però devastadors incendis forestals que de tant en tant assolen la regió.

En tractar-se d'un estudi històric bàsicament territorial, que intenta definir i comprendre l'evo-

lució històrica de les societats instal·lades en un marc geogràfic determinat durant un període cronològic concret, la tria del marc en qüestió cal que, a més de ben definida, estigui justificada. Així, és d'entrada evident que la zona d'estudi no correspon a cap circumscripció administrativa de l'època estudiada ni s'adiu amb els límits de cap comtat, bisbat o territori d'origen antic, si bé és indiscutible que devia integrar-se de manera repartida en les àrees d'influència dels antics *municipia* d'Ausa i Sigarra, a la vegada que, majoritàriament, devia formar part del bisbat osonenc i potser de l'urgellenc, coneguts textualment des de principis del segle VI.

En aquest sentit, és òbvia la natura geogràfica de l'àmbit d'anàlisi triat, i és aquest l'únic criteri considerat, una decisió que es va prendre fonamentalment a causa del tipus d'estudi que es pretenia desenvolupar. Així, si el que es volia era dur a terme un estudi històric basat en l'anàlisi de l'evolució del poblament, dels assentaments i del territori, més enllà de la simple consignació dels esdeveniments polítics, i amb la Catalunya Central com a escenari, les demarcacions polítiques conegudes esdevenien un marc excessivament rígid. D'altra banda, és tan poc el que sabem sobre les circumscripcions anteriors al segle X que qualsevol intent de destriar una àrea concreta de treball es podia considerar per força arbitrari. Davant d'això, s'ha cregut convenient delimitar una àrea geogràfica coherent que permetés el desenvolupament dels objectius plantejats i, en aquest sentit, les conques mitjanes del Ter i el Llobregat, tal com són descrites més amunt, pensem que ofereixen un escenari ajustat a les nostres necessitats. Amb una àrea propera als 4000 km², les seves dimensions permeten obtenir una perspectiva prou general per copsar alguns fenòmens de gran abast, a la vegada que permeten acostaments de detall que poden integrar-se sense problemes en el marc genèric.

2. EXPOSICIÓ DE DADES: TRANSFORMACIONS EN EL POBLAMENT RURAL

2.1. La fi del sistema baiximperial de *villae*

Tot i que en proporció a l'extensió del territori els jaciments d'època antiga estudiats en detall són encara poc nombrosos, podem sintetitzar de manera genèrica algunes característiques pel que fa a la distribució del poblament i a les característiques morfològiques i funcionals dels establiments agrícoles durant l'etapa romana. Com no podia ser d'una altra manera, ens hem de referir per començar als que responen al tipus conegut com a vil·la romana, denominació historiogràfica genèrica sota la qual s'entén un tipus d'assentament que acostuma a presentar, juntament amb els àmbits clarament productius, estances residencials i de representació més o menys luxoses. L'existència d'aquest tipus d'assentaments cal entendre-la en tot moment en relació amb els centres territorials, ciutats o nuclis menors, des dels quals s'organitzen les estructures de l'estat romà i les xarxes comercials i de distribució a partir dels eixos viaris que vertebraven els territoris de les ciutats i la comunicació interurbana (Arce 2006, 9).

Així, aquest concepte és utilitzat genèricament per designar un domini rural format per les terres de conreu i les diverses construccions destinades tant a habitatge com a l'explotació del camp i d'altres recursos complementaris (Castanyer i Tremoleda 1999a, 39). Amb una implantació sobre el territori força estesa, les vil·les acostumen a presentar un patró d'assentament reiteratiu, condicionat pel seu caràcter de centres de producció agropecuària, amb un territori sota el seu control, el *fundus*. És constant, doncs, la seva ubicació en les planes fèrtils, com ara la Plana de Vic –malgrat que no hi trobem cap cas excavat en extensió–, el Pla de Bages o la Conca d'Òdena, així com en valls fluvials, com la del Llobregat. En tot cas, es

tracta d'establiments creats a la recerca de les millors condicions climàtiques i de qualitat del sòl (Gorges 1979, 60).

Aquest paisatge rural dominat per les *villae* representa el nostre punt de partida abans de procedir a l'anàlisi de les transformacions sofertes pel poblament en els segles immediatament posteriors a l'extinció de l'imperi. Ha estat justament per aquest paper clau, tant en la seva evolució durant el període baiximperial com més enllà, que aquests jaciments han suscitat un interès renovat en la recerca dels darrers anys (Chavarría 2007a; Fernández *et al.* 2008; Revilla *et al.* 2008).

Pel que fa al territori que ens interessa, es documenta evidentment l'aparició de vil·les que s'instal·len en funció dels paràmetres citats; se segueix d'aquesta manera la tònica general també observada en regions adjacents, en les quals, després d'una etapa republicana en què el poblament rural es caracteritzaria per la presència hegemònica d'assentaments de tradició indígena de dimensions més o menys reduïdes dispersos arreu, s'implantaria, entre finals del segle I aC i principis del segle següent, un nou sistema format per aquestes *villae*, fenomen que suposarà la culminació del procés de romanització i la formació d'oligarquies locals integrades en les xarxes clientelars de la societat romana.⁴

En paral·lel, algunes aportacions recents dedicades a l'estudi del paisatge agrari antic han posat de relleu l'existència d'una organització del territori efectuada en època altimperial a partir d'una xarxa centuriada establerta sobre la base d'eixos ortogonals, detectada a la Plana de Vic, al Pla de Bages, a la Conca d'Òdena, al voltant de Solsona i en alguns sectors de la plana del Baix Berguedà.⁵ Aquest model, que sembla hegemònic durant l'Alt Imperi, s'anirà desestructurant a

4. La cronologia precisa de la implantació d'aquest sistema varia sensiblement segons els estudiosos, sigui vers mitjans del segle I aC o sigui més a prop del canvi d'era (Olesti 1997; Prevosti 2007, 71; Macias 2005, 81).

5. Els estudis d'arqueomorfologia basats en la concepció del paisatge com un element arqueològic producte de les activitats de les societats humanes ha tingut una especial empena en els últims anys, amb una certa repercussió a la Catalunya Central (Palet 1999-2000; Bolòs i Hurtado 2001, 46-49; 2004, 46-51; 2006, 74-75; 2015, 86-87). Cal situar, però, aquests estudis concrets en un estadi molt preliminar pel que fa a les seves conclusions, que, per ara, es limiten al reconeixement sobre el paisatge d'alguns eixos que podrien indicar l'existència d'aquestes xarxes centuriades, sense que s'hagin acompanyat de prospeccions sistemàtiques que aportin la necessària comprovació sobre el terreny d'assentaments vinculats a aquesta reorganització a gran escala del món rural, com s'ha fet en altres sectors, com ara l'*ager Tarraconensis* (Guitart i Palet 2003).

partir del període baiximperial per acabar, finalment, desapareixent com a tal. És sobre aquest esquema que es detecten, a partir de l'antiguitat tardana, una sèrie de canvis lligats a l'aparició de nous eixos viaris que responen a una nova organització de l'espai i de les activitats econòmiques. Segons alguns autors, aquestes transformacions de la xarxa viària estarien vinculades a una intensificació de les activitats ramaderes i transhumants durant l'antiguitat tardana, fet que estaria en estreta relació amb una sèrie de canvis dràstics que afecten la coberta vegetal en aquest període i que es caracteritzen per una forta desforestació i un creixement de les comunitats arbustives i herbàcies; així mateix, una de les conseqüències més evidents d'aquest procés la trobaríem en el ràpid desenvolupament de les planes deltaïques que, de retruc, serien explotades com a espais de pastura (Riera i Esteban 1994).

D'altra banda, estudis recents sobre l'evolució general de les vil·les en els darrers segles de l'antiguitat mostren com aquests establiments presenten transformacions importants ja durant el Baix Imperi, estudiades amb cert detall en el nord-est de la Tarraconense (Ripoll i Arce 2001; Chavarría 1998; 2006), quan es detecta, en alguns casos i especialment per al segle IV, una fase de relativa vitalitat, amb un cert engrandiment i enriquiment dels sectors residencials, un procés que en algunes zones es comprova que va acompanyat, simultàniament, d'una disminució del nombre de vil·les existents.⁶ Serà, però, durant el segle V quan s'observi un procés genèric que, amb ritmes i circumstàncies específiques per a cada cas, culminarà en un escenari en què, amb l'abandonament o la transformació radical dels espais, es podrà donar per extingit, juntament amb el mateix imperi, el seu model d'ocupació i explotació del camp. És dins d'aquest marc general que cal considerar les transformacions que s'observen en algunes vil·les del nostre àmbit d'estudi a les quals tot seguit es farà referència, unes dades més aviat exigües que provarem de complementar quan calgui amb les informacions aportades per alguns casos propers susceptibles d'il·lustrar el procés.

2.1.1. Les residències i els espais productius centrals

La Catalunya Central no disposa, ara com ara, de cap jaciment rural d'època romana del tipus *villa* excavat en extensió de forma completa; de fet, només el cas del jaciment de Sant Amanç de Viladés, a Rajadell, presenta una àrea excavada de dimensions suficients per entendre l'estructuració de l'establiment, ja que el lloc de Boades, a Castelltallat, potser un dels jaciments de més renom al Bages, no ha estat mai excavat en gran extensió, si bé la seva situació topogràfica, la seva tradició de recerca i la conservació en alçada de part de les seves estructures arquitectòniques –pensem en el famós sepulcre i en l'exedra– l'han convertit en un jaciment emblemàtic. A l'Anoia, el jaciment principal el trobem a la vil·la de l'Espelt, a Òdena, també de llarg recorregut en la recerca arqueològica comarcal. Remarquem, de nou i amb certa sorpresa, l'absència de jaciments d'aquest tipus excavats en extensió a la comarca d'Osona, on, no obstant, són conegudes notícies parcials que en testimonien l'existència (Albareda *et al.* 1984, 57-66; Molas 1982).⁷

La migradesa de la mostra respon, al nostre entendre, a dues causes d'origen diferent. Per una banda, la mateixa natura del poblament rural d'època romana en aquesta zona, on, a diferència de les comarques del litoral i el prelitoral, no hi trobem nuclis urbans, amb l'excepció dels *municipia* d'Ausa (Vic) i Sigarra (els Prats de Rei), previsiblement de dimensions reduïdes. Des de la lògica de l'estructura del poblament en època imperial, aquest fet podria haver contribuït a una més feble implantació d'aquest model de poblament rural en terres interiors. Òbviament, aquesta observació no nega en cap cas l'existència del model en aquesta àrea, sinó que cal entendre, en tot cas, que el nombre i l'entitat constructiva dels establiments poden haver estat menors comparativament. Aquest fet provocaria, de retruc, una menor visibilitat arqueològica en superfície de les seves estructures i materials arqueològics, sense que per això calgui sospitar que existia un model de poblament i d'organització territorial diferent.

6. Per posar uns exemples propers, per a l'àrea genèrica del que avui és la comarca del Baix Penedès, els nuclis de poblament detectats per a l'etapa baiximperial representarien només un 27% dels documentats per a l'etapa anterior; en un trencament que comportaria l'abandonament d'alguna de les vil·les de més importància i potser una certa concentració de la propietat al voltant d'un nombre de *villae* més reduït (Guitart *et al.* 2003, 152-155; Prevosti 2007, 74). A la comarca del Garraf, la disminució d'establiments sembla seguir una tònica similar (Miret 2003, 372-373), mentre que el fenomen també es detecta amb relació a *Iesso*, l'actual Guissona (Rodrigo 2004, 184-185).

7. Com no podia ser d'una altra manera, es té constància, al voltant de l'antiga ciutat d'Ausa, de la troballa o la presència de materials en superfície que denoten l'existència probable de *villae*, fins i tot amb materials que suggereixen una certa entitat de les mateixes, com ara restes d'estuc, de columnes o de làpides (Puig d'en Planes, Torre del Cap del Pont del Gurri, Mas Codina...). Són notícies importants que, tenint en compte la seva parcialitat i el fet que no se'n pugui deduir una cronologia tardana, preferim no incloure en detall en aquest estudi.

És clar que els nuclis urbans, per modestos que siguin, generen xarxes de relacions amb els establiments rurals adscrits al seu territori, mentre que aquests darrers tendeixen a situar-se no gaire lluny dels primers. Per una altra banda, i aquesta és una qüestió que afecta al registre arqueològic de totes les èpoques, la Catalunya Central, en relació, per exemple, al Vallès, ha acollit poques infraestructures la construcció de les quals podria haver motivat la posada al descobert de jaciments diversos; de fet, i pel que fa a les *villae* romanes, ha estat justament a partir de la projecció de grans eixos viaris, el transversal i el del Llobregat, quan han aparegut alguns dels jaciments més representatius.

Sant Amanç de Viladés (Rajadell, Bages)

Sens dubte el cas més il·lustratiu de la comarca, l'establiment s'estructura sobre una superfície abancalada en un meandre de la riera de Rajadell, tot seguint uns paràmetres recurrents pel que fa a la divisió dels seus espais.⁸ Així, s'hi troba una *pars urbana*, identificada, si seguim la nomenclatura proposada pels seus excavadors, amb el sector nord, que integra unes termes amb els seus diferents àmbits, un conjunt que ja al Baix Imperi canvia radicalment la seva natura en benefici d'activitats relacionades amb la transformació i emmagatzematge de la producció agrícola, com sembla demostrar-ho la presència d'una zona de premsatge. És precisament en aquest moment, vers la segona meitat del segle IV, que la *villa* sofreix una sèrie de reformes de consideració que pràcticament esborraran l'estructura edilícia altimperial. Sembla que és llavors quan es construeix un nou espai termal en el cantó oposat a l'anterior, adossat a un corredor on s'obren la caixa d'una escala per accedir a un pis superior i fins a cinc estances, una de les quals amb paviment de mosaic.

Pel que fa a la *pars rustica*, situada a una cota més baixa, conserva una sèrie d'àmbits i estructures la fundació dels quals cal situar vers l'època augustal o els inicis del segle I dC, entre ells un *lacus* de considerables dimensions i de bona factura. A aquest dipòsit, repavimentat diverses

vegades, s'hi afegeix posteriorment un altre *lacus*, fet que comporta d'altres reformes constructives que cal situar entre finals del segle II i la primera meitat del segle següent. Aquest conjunt perdura fins a la segona meitat del segle IV, moment en què té lloc una remodelació important, en paral·lel a l'observada en la *pars urbana*, que comporta l'amortització d'alguns espais, entre ells el *lacus* petit, a partir d'un anivellament general i la construcció de nous àmbits.

En síntesi, podem parlar d'una *villa* d'època altimperial que cap a mitjans segle IV mostra diverses reformes estructurals que denoten una certa capacitat constructiva en benefici tant dels espais vinculats a la producció agrícola com dels àmbits d'habitatge i serveis dels seus *possessores*. L'abandonament i amortització de les estructures no es coneix amb exactitud, si bé, per les dades aportades, es pot arribar a situar vers finals del segle V o inicis de la següent centúria, si fem cas d'alguns materials ceràmics.⁹

Més enllà del que s'ha exposat, recents intervencions sobre el jaciment han aportat algunes noves dades a tenir en compte amb relació a les darreres fases de freqüentació del lloc.¹⁰ Centrats en el sector situat per sota de la terrassa inferior del jaciment –la que conté les restes de la *pars rustica*–, aquests treballs han posat al descobert una ocupació formada per un edifici corresponent a una premsa i per diverses estructures que, atès el nivell general d'arrasament, són sempre de caràcter negatiu. La construcció, molt maltractada per multitud de rases de vinya posteriors, correspon a una única habitació aïllada, de planta rectangular i d'uns 59 m², amb murs de blocs lligats amb morter de calç. En la seva part central es troben les restes d'un *lacus* revestit amb un morter hidràulic vermellós, una estructura que delata, com avançàvem, la funció principal d'aquest àmbit, reforçada, si la seva contemporaneïtat fos estricta, per la presència d'uns altres dos dipòsits situats en el seu exterior immediat. Al voltant d'aquest edifici han estat localitzades igualment prop d'una vintena de sitges i altres estructures subterrànies de més difícil interpretació, entre elles alguns grans

8. Per a la descripció d'aquest jaciment acudim a un petit llibre monogràfic, on trobem una concisa explicació de les estructures aparegudes i de les seves fases cronològiques (Martín i Alemany 2002). Cal dir que avui ens manca una part important de les restes del jaciment, desaparegudes l'any 1986 en fer-se la carretera prèvia a l'Eix Transversal que travessa el conjunt pel bell mig.

9. Malgrat que en la petita monografia que emprem no es fa referència als materials ceràmics apareguts, la detecció en la prospecció prèvia de sigil·lada clara D i gàl·lica tardana podrien assenyalar aquest moment final, si més no pel que fa a la vil·la entesa com a tal (Piñero 1994, 32). Recentment, però, R. Jàrraga ha subratllat la poca abundància relativa de les ceràmiques d'importació tardanes (Jàrraga 2012), que no semblen depassar l'equador del segle V, potser amb relació estrictament al registre documentat en els àmbits de la vil·la, al qual ara cal afegir els nous materials localitzats recentment en el sector meridional i que es refereixen a continuació.

10. Devem aquesta informació a l'amabilitat de Joan Piera, Montse Ríó i Damià Griñó, directors de les excavacions, que ens han permès la consulta de les corresponents memòries (Piera i Ríó 2010; Griñó 2012).

gia d'aquestes estructures. De fet, el seu malmès estat no ha permès la conservació de cap nivell de circulació i es tracta en bona part d'estructures i nivells arqueològics propers tot i que sense relació estratigràfica directa, de manera que esdevé complicat advertir el seu nivell de sincronia, atès que són comptades les ocasions en què és possible certificar relacions de seqüència temporal. En qualsevol cas, una primera avaluació dels materials ressenyats en la memòria permet situar el conjunt en els segles v-vii, amb una presència puntual de fragments de TSAD i DSP, així com d'olles i cassoles de tipus diversos que, segons casos paral·lels coneguts a Tarragona, apunten vers aquesta cronologia (Macias 1999).

Boades (Castellgalí, Bages)

L'altra *villa* romana del Bages que, si bé parcialment, ha estat també excavada és la de Boades, situada en un ampli meandre del riu Llobregat, gairebé en la seva confluència amb el Cardener. Tal com s'apuntava més amunt, d'aquest jaciment es coneixien algunes construccions –un sepulcre i una exedra– conservades parcialment dempeus i més o menys modificades, en relació probablement també amb el proper monument funerari conegut com la Torre del Breny. Les campanyes dels anys 1986 i 1987 (Daura i Pardo 1992) van centrar-se en un dels pocs espais on l'excavació era viable, tenint en compte que una part ja havia estat buidada als anys trenta i que la *pars urbana* de l'establiment es troba sota el veïnat actual de Boades. Així, aquesta *pars rustica*, si més no la part excavada, estava formada en època altimperial per diversos àmbits que contenien dos dipòsits revestits d'*opus signinum* i que, almenys en part, van ser amortitzats vers mitjans del segle iii, tal com pot observar-se per l'enderroc de *tegulae* i *imbrices* detectat en alguns àmbits. Posteriorment, al costat d'aquests, però sobre nivells clarament altimperials, es va construir un àmbit definit per uns murs de pitjor qualitat i que, segons els seus excavadors, devia perdurar fins al segle v o potser inicis del segle vi, quan aquest espai seria definitivament abandonat.

Pel que fa a l'exedra, una cambra absidada de planta aproximadament semicircular bastida amb carreus a la manera d'un *opus vittatum*, ha estat a partir del material ceràmic aparegut en els nivells contemporanis a la seva construcció durant l'execució d'alguns sondejos que s'ha pogut situar la seva cronologia inicial a partir de finals del segle ii o inicis del segle següent, per bé que els seus excavadors consideren la possibilitat d'atorgar-li una datació més moderna tenint en compte alguns paral·lels que situen aquest tipus de construccions vers els segles iii-iv (Daura i Pardo 1990, 147-148).

En tot cas, com a Sant Amanç, a Boades s'observaria un moment de remodelació, que es podria situar al segle iii, amb la construcció de l'exedra i l'amortització d'àmbits i la construcció de nous espais a la *pars rustica*, un moment que donaria pas a una etapa d'ocupació de la *villa* que perduraria no més enllà d'inicis del segle vi, una cronologia final aportada per les diverses produccions ceràmiques importades localitzades durant les diferents campanyes d'excavacions.

Sant Bartomeu de Navarcles (Navarcles, Bages)

Les excavacions dutes a terme a l'interior i als voltants de l'església de Sant Bartomeu de manera prèvia a la seva restauració han posat al descobert diverses estructures d'època romana que poden considerar-se part integrant de la *pars rustica* d'una *villa* encara poc coneguda (Caixal i Solé 1991). Els treballs han posat de relleu la presència, a partir de principis del segle iii, de diversos murs associats a paviments d'*opus signinum* i d'un espai de premsatge identificat per la troballa d'un *torcus* semiexcavat en els estrats anteriors i en el subsol natural. A mitjans d'aquell segle, la premsa és modificada amb l'elevació del paviment i l'amortització dels basaments anteriors, que ara són substituïts per nous suports, reformes a les que cal afegir la construcció d'un nou dipòsit de grans dimensions. L'abandonament d'aquest conjunt, que no el de la *villa*, atesa la parcialitat de la perspectiva, es fa palès per l'enderroc de la tàpia dels murs i l'aparició d'un potent estrat de cendres. Els seus excavadors situen aquest moment, a partir de la troballa d'una llàntia d'oli nord-africana (forma *Menzel* 602), en el segle iv. En tot cas, sembla que les estructures romanes eren visibles encara vers el segle xiii, quan els constructors de l'església de Sant Bartomeu les van reaprofitar com a fonamentació.

Matacans (Artés, Bages)

Aquest jaciment, més conegut probablement per la presència de construccions successives d'època medieval, presenta també nivells anteriors on aquelles s'assenten i en els quals es troben materials romans imperials. No obstant, i més enllà d'un forn reaprofitat en èpoques posteriors, l'excavació no ha permès documentar estructures clares vinculades al període romà, si bé la seva existència se suposa a partir dels materials esmentats. És ben significativa, en aquest sentit, la presència de ceràmica de cronologia tardana, a saber, sigil·lada africana C i D, àmfora africana i oriental o sigil·lades gàl·liques tardanes, uns tipus que serveixen als seus excavadors, juntament amb algunes monedes baiximperials recollides prèviament, per situar entrat ja el segle vi el final

d'aquesta *villa* no trobada (Daura i Pardo 1991, 42-43; Daura *et al.* 1989-1991; 1992).

Sant Pere de Casserres (Casserres, Berguedà)

Cal adjuntar a aquests casos l'aparició recent de les restes d'una *villa* de cronologia tardana al jaciment conegut com Sant Pere de Casserres, en un vessant suau prop del poble berguedà del qual pren el nom (Cascante i Farguell 2007; Cascante 2011; Florensa 2015).¹² Aquest jaciment presenta una seqüència complexa i extremadament interessant que comporta la superposició, sobre les restes d'època baiximperial i altmedieval, de les estructures pertanyents a un priorat i altres construccions posteriors. Val a dir que aquests treballs, motivats per la projecció de l'enllaç del poble de Casserres amb l'Eix del Llobregat, ocasionaren la modificació del traçat previst per tal de no afectar el jaciment i les restes romanen, per tant, en un estadi de delimitació i identificació d'estructures destinat a diagnosticar les seves característiques i potència. D'altra banda, els resultats obtinguts en aquesta intervenció es troben encara en fase d'estudi i per força, ara com ara, ens veiem obligats a treballar amb dades molt genèriques.

El que ja sabem, però, és que, per sota de les estructures medievals pertanyents al cenobi i escampats per tota una sèrie de terrasses inferiors, es van documentar una gran quantitat de murs que definien àmbits ortogonals pertanyents al que s'ha considerat la *pars rustica* d'una vil·la baiximperial. La cronologia genèrica d'aquestes estructures ve donada pel material arqueològic recuperat en aquelles zones on ha calgut extreure part de l'estratigrafia dipositada, que es defineix principalment per la presència d'olles amb el llavi de secció triangular, que els seus excavadors daten entre els segles VI i VIII, ceràmiques africanes de cuina i comuna oxidada i fragments d'àmfora africana i de sigil·lada africana D. Probablement calgui relacionar amb aquest establiment la localització, a l'oest d'aquest i prop d'una deu, d'una presa construïda amb un aparell semblant al dels murs anteriors i un rec tallat en el terreny natural que es dirigeix encara vers una darrera zona identificada amb potencial arqueològic. Es tracta d'una àrea d'emmagatzematge formada per un nombre important de sitges; cap

d'elles, però, ha estat excavada, de manera que poc es pot dir de la seva cronologia i de la seva eventual relació amb les estructures anteriors. El jaciment de Casserres, tot i trobar-se només delimitat, és pràcticament l'únic cas que es coneix a la comarca del Berguedà d'una vil·la romana amb fases tardanes, atès que en altres casos, com ara el de Sant Bartomeu de la Vall d'Alldan, l'ocupació sembla extingir-se abans del segle II dC (Martín i Martín 2004).

Can Sotaterra (Solsona, Solsonès)

Al costat mateix de l'antic nucli urbà de Solsona, J. Serra i Vilaró excavà, a principis dels anys vint del segle passat, un jaciment d'època romana en els terrenys de Can Sotaterra, on s'identificaren les restes d'un conjunt termal de cronologia altimperial (Daura i Pardo 1991, 45-46; Gurt *et al.* 1998, 260; Llorens 1986, 80-84). Aquestes construccions, integrades potser dins d'una *villa*,¹³ foren amortitzades abans o en el decurs del segle V, quan, sobre els enderrocs d'aquestes termes s'obriren diverses tombes en *tegulae* i lloses. La cronologia proposada es fonamenta en l'associació d'aquestes tombes amb materials ceràmics significatius, principalment sigil·lades gal·liques tardanes.

L'Espelt (Òdena, Anoia)

Acabant el recorregut per l'actual comarca de l'Anoia, cal fer referència a la vil·la romana de l'Espelt, a Òdena, excavada en bona part durant les últimes dècades del segle XX (Nuix *et al.* 1982; Carreras *et al.* 1993; Enrich *et al.* 2008, 216; Enrich 2014, 49-56). Sobre un edifici anterior, les reformes efectuades en el segle II dC donen pas a una vil·la amb pati interior al voltant del qual es disposen diverses estances, a la vegada que es dota d'un *balneum* i d'àmbits pavimentats amb *opus tessellatum* i decoració mural, un edifici que mostra un cert dinamisme entre els segles IV i V i que, segons els seus estudiosos, no s'abandonaria fins al segle VI. En aquesta darrera etapa s'anul·la el sistema d'hipocaust existent en un dels àmbits, es construeix un dipòsit, vinculat segons alguns indicis a la presència d'una premsa de biga –mentre que un nou aljub apareix en un altre sector–, i un sistema de canalitzacions inutilitza diversos àmbits de la fase anterior (Chavarria 1998, 16).

12. Volem agrair de forma expressa l'amabilitat de Pep Farguell, Pere Cascante i Joan Piera en les nostres reiterades visites, tant a Sant Pere de Casserres com a la necròpolis de l'Accés Casserres Est i a Sant Marc de Cal Bassacs, així com els darrers detalls sobre el jaciment proporcionats pel Francesc Florensa.

13. A. Llorens, en canvi, atribueix al conjunt una funcionalitat pública en un context urbà poc desenvolupat (Llorens 1986, 82). Cal tenir en compte que no sabem pràcticament res de la Solsona d'època romana, ni tan sols si estava ubicada sota mateix del nucli actual i no en un indret proper, com el que ofereix, per exemple, de manera també idònia, el conflent del Riu Negre i el Barranc de Pallarès, on es troba el jaciment descrit.

FIGURA 4. Planta de les estructures aparegudes a Can Sotaterra, Solsona (Cardona *et al.* 1996, 266; publicada originalment per J. Serra i Vilaró).

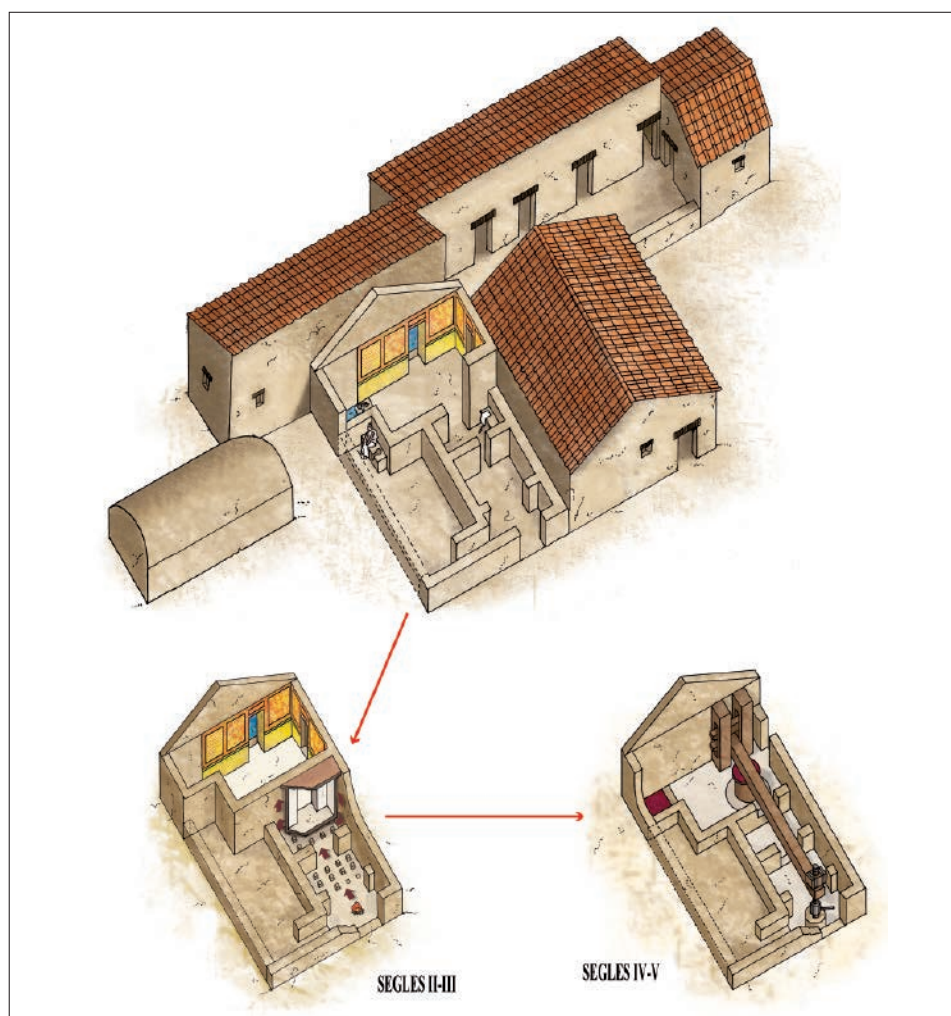

FIGURA 5. Reproducció idealitzada de la vil·la romana de l'Espelt i de l'evolució d'un dels seus espais (muntatge elaborat a partir d'imatges confeccionades per Jordi Enrich).

Poc més es pot dir pel que fa a la comarca de l'Anoia, atès que altres exemples coneguts de vil·les romanes no aporten dades rellevants, sigui perquè el seu abandonament és previ al final del món romà, com és el cas de la vil·la del Pla de la Torra, a Santa Margarida de Montbui, abando-

nada vers inicis del segle III dC, sigui perquè les informacions que avui tenim són encara massa puntuals o poc clares, com pot passar en els casos dels jaciments del Pla de Rubió, del Vilar del Met, a Vilanova del Camí, o de Cal Quec, a Castellfollit de Riubregós (Enrich *et al.* 2008, 217).

2.1.2. Establiments auxiliars de les *villae*

És evident que cometríem un error si consideréssim que les *villae* eren constituïdes únicament per aquests grans conjunts que, tot i reunir bona part de les àrees residencials i de les activitats productives i de transformació, han de ser entesos en un marc territorial definit per la propietat, el *fundus*, on tenen també cabuda establiments de caràcter auxiliar o destinats a funcions específiques que requereixen sovint un cert allunyament del nucli central, si bé formen part del mateix entramat productiu i mostren habitualment una evolució paral·lela en relació amb els edificis centrals. Vegem-ne a continuació alguns casos que presenten cronologies tardanes.

La Feliua (Sant Fruitós de Bages)

Sense mostrar una entitat constructiva pròpia d'una *villa*, el jaciment de la Feliua, a Sant Fruitós de Bages, presenta una seqüència ocupacional que delata dos moments principals situats, respectivament, a l'Alt i el Baix Imperi (Sánchez 1993). Sobre uns àmbits altimperialis anivellats amb un rebliment, es detecta una ocupació baiximperial formada per un paviment d'*opus testaceum* en el qual s'hauria encaixat la base d'un trull tallada en un gran bloc de pedra. Pels materials que ofereix aquesta darrera ocupació, proporcionalment minoritaris amb relació a la primera, es pot inferir que l'establiment podria haver estat en ús com a mínim fins al segle v.¹⁴ Tal com proposen els que l'han estudiat, no es tractaria d'una vil·la, sinó d'una instal·lació de transformació que, això sí, es trobaria integrada dins d'un *fundus* concret.

Cal Sanador (Òdena, Anoia)

Situat a uns dos quilòmetres al nord de la vil·la de l'Espelt seguint la mateixa riera que baixa de la Serra de Rubió, aquest jaciment presenta un petit recinte de planta rectangular en part excavat a la roca i associat a un mur de pedra seca molt mal conservat (Enrich i Enrich 1974b). A uns deu metres de distància del conjunt, i sense estructures documentades que manifestin una continuïtat en la relació física dels elements, foren localitzades encara les restes d'un paviment d'*opus testaceum*. Segons el material documentat, i més enllà dels elements constructius del tipus *tegulae* i *imbrices* i de fragments de *dolium*, es pot situar la seva cronologia al voltant del segle v, amb ce-

ràmiques sudgàl·liques tardanes grises, sigil·lades africanes del tipus D i sigil·lades hispàniques tardanes (Járrega 1991, 64), així com un conjunt de ceràmiques comunes del període i de fragments de vidre. Cal destacar igualment la presència de diversos objectes de plom, d'aram, entre els quals hi ha una cullereta, i d'objectes de ferro, entre els quals hi ha abundants claus, un martell, un parell d'espàtules i una esquella. Finalment, és important constatar la presència abundant d'escòria de ferro que delata quina seria la funció principal de l'establiment i explicaria el seu allunyament de la casa principal.

Ripoll de Can Brunet (Òdena, Anoia)

També a Òdena, tot i que en aquest cas més allunyat de la vil·la de l'Espelt, aquest jaciment ens ofereix un exemple magnífic de centre productor d'orígens baiximperialis que perdura en època visigoda (Carmona i Pascual 2004).¹⁵ Excavat entre els anys 1997-1999, els primers resultats publicats dibuixen un complex integrat per diversos elements on la funció principal respon a la producció terrissera. Així, diversos àmbits construïts amb pedra lligada amb fang s'alineen en sentit nord-sud, on el més meridional, amb restes de diversos fogons, compleix funcions de cuina. Cal destacar la presència en un dels àmbits d'una estructura negativa, amb un diàmetre aproximat de 2,5 metres i una fondària de 1,8 metres, que ha estat interpretada com una pastera on es realitzaria la barreja per obtenir la matèria per elaborar les peces, estructura a la qual s'ha de sumar encara dos dipòsits de planta rectangular, un amb uns esglaons interiors d'accés, revestits d'argamassa. D'altra banda, s'han pogut localitzar fins a quaranta-tres fons de *dolium* disposats en dues agrupacions, una de les quals a l'est de les construccions i l'altra per sota de l'àmbit septentrional del conjunt. Així mateix, han estat excavats dos forns dedicats a la cuina de material constructiu –*tegulae* i *imbrices*– molt propers a l'àrea central, situats un a cada banda d'aquesta. De planta rectangular amb pilars per al recolzament de la graella, s'han conservat, desaparegudes les cambres de cocció, les respectives cambres de foc i, en un dels casos, el *prae-furnum*.

Tots aquests àmbits i estructures no són, segons els excavadors, estrictament contemporanis, ja que es detecta alguna fase de reformes, amb afegiments i amortitzacions d'espais. D'aquesta

14. En prospeccions prèvies ja s'havia detectat la presència de sigil·lada africana D i hispànica tardana, que corrobora-rien aquesta cronologia final (Daura i Pardo 1991, 41-42).

15. Entre tots dos jaciments hi ha una distància que sobrepassa els sis quilòmetres en línia recta, un allunyament que podria justificar la vinculació del conjunt de Can Brunet a un assentament central diferent del de l'Espelt.

FIGURA 6. Planta del jaciment de Ripoll de Can Brunet (Carmona i Pascual 2004).

manera, sembla que alguns dels àmbits funcionarien en un primer moment amb un dels forns i el magatzem septentrional de *dolia*, mentre que posteriorment s'hi afegirien la resta d'àmbits amb la pastera i els dipòsits –que amortitzarien en part aquell primer magatzem–, un nou forn i el segon camp de *dolia*. Amb els resultats dels estudis definitius de materials no publicats, els autors situen de forma genèrica el funcionament de l'establiment entre els segles iv-v per la presència de diverses produccions ceràmiques característiques, com les sigil·lades gèl·liques tardanes grises i ataronjades, les sigil·lades clares nord-africanes i les hispàniques tardanes, a les quals cal afegir la presència d'àmfores africanes i orientals i un conjunt de sis monedes del segle iv, la més tardana d'aquestes pertanyent a l'emperador Honori (395-423). Més enllà, cal destacar la presència d'algunes estructures, bàsicament tres nuclis de combustió, creades per sobre dels nivells que amortitzen el segon camp de *dolia*, quan el centre terrisser ja es trobaria en desús, i que els excavadors situen cronològicament entre els segles vi-vii a partir de la presència de «ceràmica de tradició tardoromana o de l'antiguitat tardana».

2.1.3. Mausoleus i necròpolis vinculats a *villae*

L'existència de monuments funeraris en el camp romà altimperial, associats a les famílies propietàries de les grans explotacions del tipus *villa*, ha estat de sempre ben coneguda, ja que es tractava d'elements que, encara que escassos en la seva ulterior conservació, han cridat l'atenció dels investigadors, en algunes ocasions per la seva vistositat però sobretot per la seva significació social. A la Catalunya Central els exemples d'aquest tipus de construccions es documenten també puntualment, tot i que sovint presenten evolucions que emmascaren i deformen els edificis primigenis.

Santa Maria de Sorba (Montmajor, Berguedà)

Cal referir-se, d'entrada, a l'església de Santa Maria de Sorba, on a finals dels anys setanta del segle xx M. Riu dirigí una sèrie de treballs sobre els quals es configurà una seqüència evolutiva de l'edifici (Riu 1981). Així, s'identificà com l'element més antic del conjunt una construcció de planta circular a l'interior, que es datà vers finals del segle vi i a la qual s'atribuïren funcions martirials

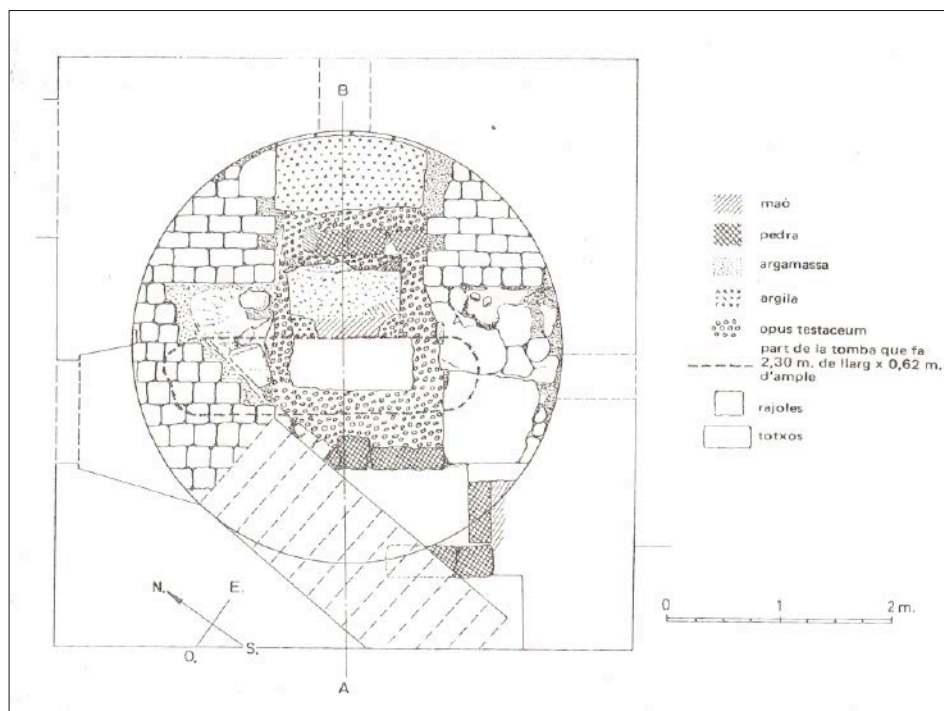

FIGURA 7. Planta de la rotonda de Santa Maria de Sorba (Riu 1981).

vinculades a la pretesa presència de relíquies del cos de Sant Eudald. Ja en el segle següent, s'afegiria una nau rectangular que, a finals del segle ix o inicis del x, seria allargada amb un nou tram. Seguint encara el parer d'aquell autor, durant la primera meitat del segle xi, la nova construcció romànica integraria, remodelant-les, la rotonda i les naus primigènies. Amb algunes modificacions posteriors, aquest temple arribaria a l'època moderna, quan es construiria a un costat l'edifici de la rectoria al segle xvi, i, a l'altre costat, la nova església al segle següent.

Durant l'excavació parcial de la rotonda considerada inicial, es localitzà una cambra sepulcral coberta amb una volta construïda amb lloses i peces de terra cuita unides amb argamassa i que contenia un únic esquelet en decúbit supí dipositat sobre un llit de *tegulae*. Davant d'aquesta sepultura es trobaren les restes d'un edicle massís format per maons i blocs units amb morter que correspondria a un altar, el qual, per la seva banda, es relacionà amb la identificació d'una ara integrada en el basament d'una escala moderna; fou justament en el tap de guix disposat per obturar el lòcul d'aquesta ara on es trobà una inscripció referent a les relíquies del màrtir Eudald. Aquests treballs a l'interior foren acompanyats llavors també per l'obertura d'un sondeig a l'exterior, en contacte amb el mur est de la construcció, on aparegueren diversos nivells d'enterraments, entre els quals cal destacar la presència, en l'horitzó més antic, de tombes de *tegulae* a doble vessant.

Aquesta interpretació arqueològica de l'edifici s'ha matisat i en bona mesura reelaborat arran d'una intervenció realitzada l'any 1994 en l'interior de la suposada rotonda, que fou excavada en extensió (DDAA 1998a, 188-189). Sobre aquestes noves dades s'han proposat fins a sis fases diferents que comencen amb la presència de diversos murs anteriors al temple, que a tall d'hipòtesi s'atribueixen a una possible vil·la romana. Sobre aquestes restes es construiria, vers els segles vi-vii, un edifici de planta quadrangular que serviria de base a les remodelacions posteriors. Associat a aquests murs es disposaria un paviment d'*opus signinum* que seria destruït en part per encabir-hi aquella tomba central citada anteriorment. Sobre aquest paviment encara se'n situaria un altre de característiques semblants vers els segles x-xi, abans, en tot cas, de la reducció de l'espai interior a partir de l'adossament d'una estructura absidada als murs existents, una obra que cal vincular a la construcció de l'església romànica del segle xi. Aquest mateix espai es veuria realçat per un farciment sobre el que es col·locaria un enllosat, unes modificacions que ara tenen a veure amb la construcció de la nova església a finals del segle xviii. Finalment, s'arrasaria l'estructura absidal i se'n construiria una de planta circular, aquella que en la primera intervenció es considerava primigènia. En tot cas, s'apunta la possibilitat que tant aquesta estructura com l'absidiada s'adossin i reaprofitin aquella primera capçalera quadrangular de la segona fase, ja que la factura exterior presenta un aspecte antic

i se sap que algunes tombes antigues en *tegulae* s'hi relacionarien.¹⁶

Sigui com sigui, ambdues interpretacions reconeixen l'existència d'un edicle pavimentat amb *opus signinum* i destinat a albergar una tomba principal excavada en el seu punt central. Així mateix, els dos autors convenen a situar cronològicament la seva construcció vers el segle VI, tenint en compte especialment el context funerari inicial detectat en els exteriors immediats de l'edifici, el qual ha de ser interpretat com el mausoleu d'un personatge significat que s'integra perfectament en el que avui anem coneixent sobre la presència d'aquest tipus de monuments en el camp tardoantic com a representació del poder dels propietaris dels *fundi*. És interessant, en aquest sentit, constatar que l'individu enterrat a Sorba presenta unes característiques antropològiques en què destaquen unes insercions musculars poc desenvolupades i indicis de gota (reumatisme hiperuricèmic), condicions que delaten una vida poc dura pel que fa al treball físic i que evidentment inscriuen el personatge en el context de la classe propietària i benestant del moment (Vives 1981).¹⁷

Sant Pere de Casserres (Casserres, Berguedà)

Quan més amunt hem descrit aquest jaciment, hem apuntat l'existència del que podia ser un important establiment rural d'època baiximperial que semblava perdurar, segons diversos indicis i sota una forma no coneguda, en època visigoda. Dèiem també que sobre aquestes estructures antigues s'hauria edificat posteriorment una església que en el segle XI apareix vinculada al monestir urgellenc de Sant Serni de Tavèrnoles, un temple que, a inicis de l'època moderna, es documenta com un simple mas (DDAA 1985, 58).

Ha estat, però, una recent intervenció destinada al desenrunament i delimitació de les estructures pertanyents a aquesta església el que ha permès la formulació de noves hipòtesis sobre l'evolució del jaciment, per al qual ara es proposen, a l'espera d'acabar els treballs d'excavació, tres fases genèriques, situades a grans trets en les èpoques antiga, medieval i moderna, de les quals ara ens interessarem bàsicament per la primera (Piera 2010; 2012; Cascante 2011; Florensa 2015).

Les restes més antigues documentades corresponen a la capçalera de l'església, el parament de la qual està format per blocs de grans dimensions, unes característiques observables especialment en la cara exterior del mur de llevant, on l'estructura talla un nivell d'època romana i on es constata la presència de diverses *tegulae* que servirien com a falca en alguns punts per regularitzar la cota de fonamentació del mur. Aquest àmbit s'obre a un altre espai quadrangular que se li adossaria per l'oest, mentre que en l'obertura que els comunicaria es troben dos basaments de columnes que s'interpreten com a elements integrants d'un possible arc triomfal, elements que tant podrien pertànyer a aquest edifici original com a la posterior església. D'altra banda, sota l'enllosat medieval o modern que ocupa la capçalera de l'església s'aprecia clarament la presència d'un sòl d'*opus signinum* que presumiblement podria estendre's per la resta de l'àmbit.

Amb aquestes dades encara precàries, de moment es treballa amb la hipòtesi que ens trobem davant d'un possible mausoleu d'època baiximperial integrat en les estructures de la vil·la documentades al seu voltant, una interpretació que podria quedar reforçada per la presència de dos enterraments en fossa simple possiblement coetanis d'aquesta construcció, localitzats a poca distància vers el nord-est d'aquesta.

Sant Amanç de Viladés (Rajadell, Bages)

A ponent de la *pars rustica* de la vil·la descrita en un apartat anterior, i sobre nivells de farciment d'època romana, es troben diverses estructures que els excavadors han considerat de l'alta edat mitjana, per bé que, en parlar de restes ceràmiques, assenyalen que la cronologia podria establir-se vers els segles XIII-XIV «com a molt moderna» (Martín i Alemany 2002, 33-34; 2004, 666-667 i 671).¹⁸ Sigui com sigui, s'identifiquen fins a quatre àmbits que segueixen la mateixa orientació de les habitacions d'època imperial, afectats al nord per l'obertura de la carretera i que pel sud presenten continuïtat fora de la zona excavada. Es tracta d'habitacions delimitades per diversos murs conservats pràcticament a nivell de fonamentació i construïts amb blocs, alguns de grans dimensions,

16. Posteriorment, M. Riu ha estat crític amb la nova interpretació de J. Pujades, a qui retreu que hagi obviat la qüestió del sant, infravalorat el monument i no tingut en compte alguns aspectes que, al seu parer, impossibilitarien l'adscripció moderna de la rotonda com a tal (Riu 1999).

17. Trobem altres exemples amb característiques antropològiques semblants en els individus enterrats vers el segle V a la basílica septentrional del Parc Central de Tarragona, on l'estudi paleopatològic dels esquelets posa de relleu l'existència d'individus ben alimentats i àdhuc amb signes d'obesitat, entre els que es detecten almenys dos casos amb evidències d'artritis gotosa, un indicatiu que s'atribueix a un consum excessiu de proteïna animal (López 2006, 158-161).

18. Amb les precisions aportades pels textos publicats, no sabem si aquesta consideració genèrica és deguda a la presència de produccions vidrades d'aquesta cronologia o justament a la seva absència.

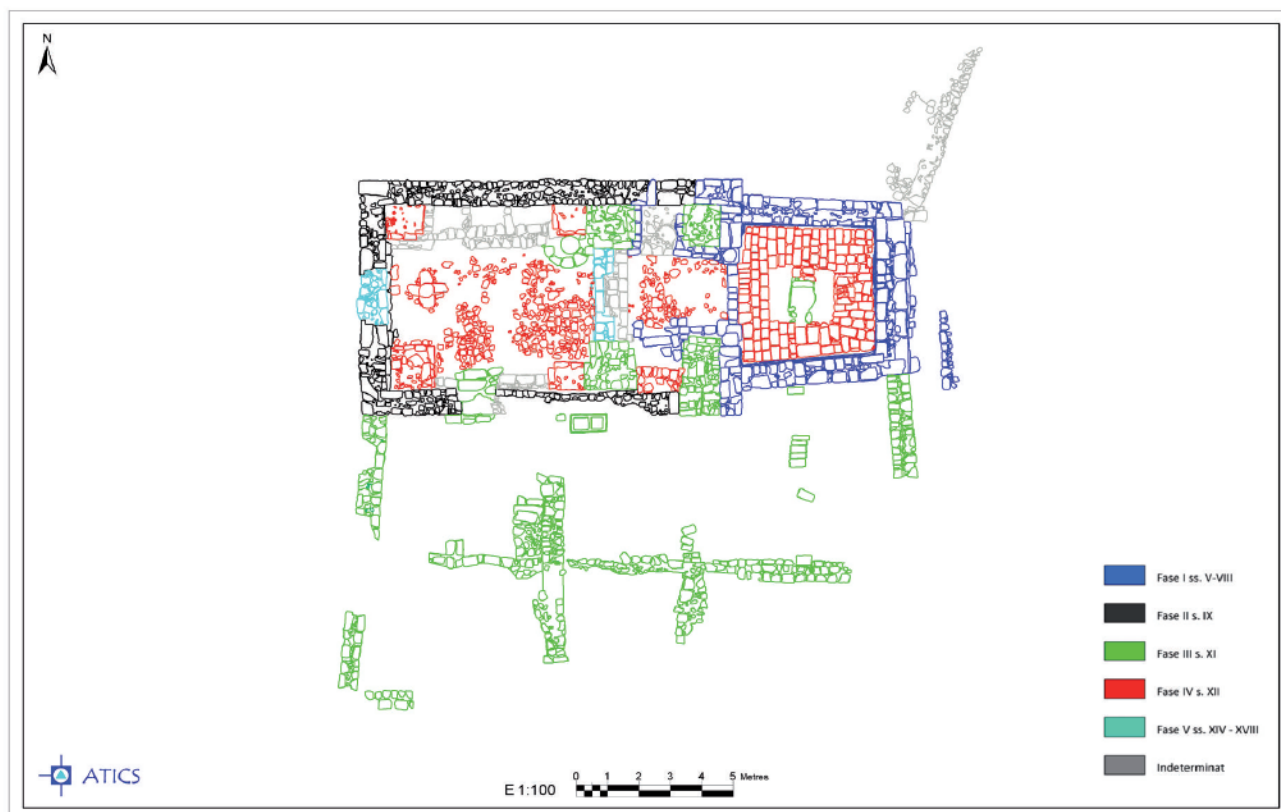

FIGURA 8. Planta amb les diverses fases documentades a Sant Pere de Casserres, la primera d'elles pertanyent a un possible mausoleu baiximperial reaprofitat com a capçalera del temple medieval (Florensa 2015).

FIGURA 9. Detall del mur exterior de llevant de la capçalera de Sant Pere de Casserres.

lligats amb fang, un tipus constructiu diferenciat del que es pot observar en la resta de murs documentats al jaciment. Aquest mòdul, juntament amb la presència de diversos pilars o basaments adossats als dos murs que van en sentit nord-sud, podrien indicar l'existència d'una construcció relativament important.

En especial, ens interessa destacar la presència, en l'àmbit nord-est, d'una estructura excavada de planta el·líptica $-3,3 \text{ m} \times 1,7 \text{ m}$ — revestida internament amb carreus quadrangulars ben tallats que presenta la particularitat de contenir en el seu fons encara una altra fossa excavada al substrat natural, sense revestiment i de planta rectangu-

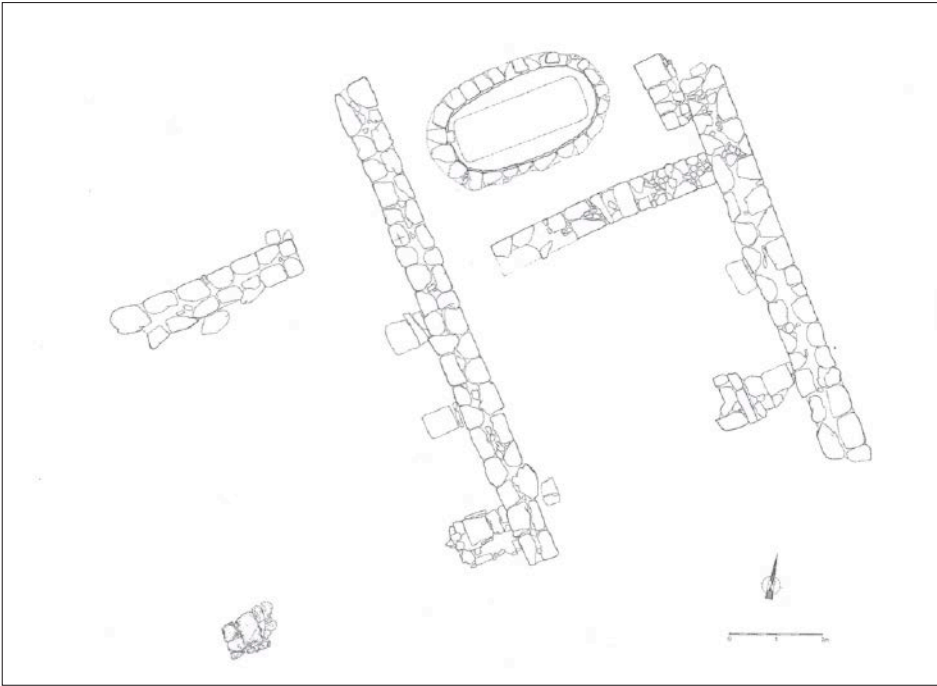

FIGURA 10. Planta dels àmbits considerats medievals del jaciment de Sant Amanç de Viladés (Martín i Alemany 1996, 671).

lar. Els directors dels treballs reconeixen la dificultat d'interpretació que presenta aquest conjunt, si bé no descarten una funció imprecisa dins l'àmbit religiós, potser amb relació a l'església de Sant Amanç situada al mas de Can Viladés, a uns 300 metres vers l'oest, i documentada al segle XI (DDAA 1984b, 360).

Per la nostra part, i sense paral·lels que puguin aportar llum sobre la seva funcionalitat, pensem que no es pot descartar la possibilitat, tenint en compte la seva morfologia, que es tracti d'una sepultura principal integrada dins un edifici construït expressament per allotjar-la, una hipòtesi que ja ha estat plantejada anteriorment, ni que sigui de manera tímida (Enrich *et al.* 2008, 22). Cal reconèixer, però, que alguns factors hi juguen en contra; en primer lloc, la mateixa absència de restes humanes en l'interior de la suposada tomba, però també la inexistència d'altres enterraments al voltant de la construcció o que els autors de l'excavació no facin referència a cap tipus de paviment en l'interior de l'àmbit. De tota manera, és igualment possible que es produís una ocupació posterior d'aquest espai que hauria comportat el buidatge de l'estructura, reutilitzant tant aquest àmbit com els adjacents, on es documenta un fogar associat als materials medievals citats més amunt.

Cal Passavant (Navès, Solsonès)

En un vessant uns obrers haurien destruït uns enterraments en *tegulae* i una tomba excavada a la roca, fet que motivà la localització de les restes d'un edifici aixecat sobre un banc de sorrenca, associat a una escampada de fragments de *tegu-*

lae. En el seu interior es trobaren dos sepulcres excavats a la roca de planta rectangular, un d'ells violat i l'altre cobert per una llosa, amb les junteres tapades amb calç i amb una capseta d'os sobre el pit de l'esquelet. D'altra banda, cal dir que en els camps del voltant de Cal Passavant s'ha recollit ceràmica romana diversa, que inclou sigil·lada

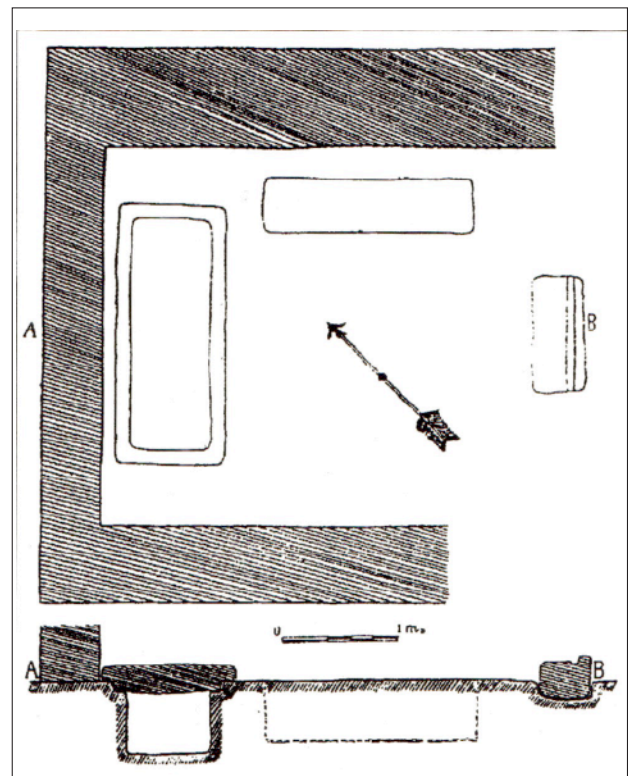

FIGURA 11. Planta del sepulcre de Cal Passavant (Cardona *et al.* 1996, 269; publicada originalment per J. Serra i Vilaró).

africana D i africana de cuina.¹⁹ Encara que amb un emplaçament desconegut, diversos indicis més enllà del sepulcre en qüestió avalen l'existència d'una vil·la en les rodalies, com ara la troballa d'uns forns de terra sigil·lada hispànica en funcionament entre els segles II-III (Cardona *et al.* 1996).

2.1.4. Algunes consideracions generals

En termes generals, i considerant la informació aportada per les comptades excavacions arqueològiques, es poden extreure algunes conclusions. En primer lloc, es comprova que els grans establiments agrícoles de tradició romana imperial, allò que coneixem com *villae*, tenen la seva representació més clara en indrets de característiques recurrents. Per una banda, la ubicació en zones planeres i fèrtils, amb aigua propera, unes condicions, en suma, destinades a optimitzar la producció agropecuària. Sota aquesta perspectiva, és diàfana la situació de jaciments com el de Boades, en un meandre del Llobregat, Sant Amanç de Viladés, en una obertura de la vall de la riera de Rajadell, Sant Pere de Casserres, en una vessant suau prop d'una deu, Matacans, a la plana d'Artés, o l'Espelt, al bell mig de la Conca d'Òdena. Per altra banda, és evident la relació que es dona entre aquests establiments i la xarxa viària principal; el cas paradigmàtic d'això el tenim a Rajadell, amb la *villa* situada de forma immediata al camí de *Sigarra*, a Prats de Rei,²⁰ mentre que Boades es trobaria a tocar de la via que seguiria el curs del Llobregat, documentada l'any 1002.²¹

Aquests establiments situats en les cotes més baixes i planeres coexisteixen amb d'altres que, aparentment de dimensions més reduïdes segons es desprèn de l'observació dels materials superficials, se situen de forma preferent en els petits altiplans característics de la regió, en cotes que poden trobar-se entre els cinc-cents i els set-cents metres d'alçada, uns espais que també poden resultar idonis de cara a l'explotació agropecuària malgrat trobar-se més apartats dels camins principals.²² Sense que els puguem equiparar en la qualitat de les dades amb els casos excavats, podem, si més no, anotar la presència de materials d'època

romana tardana en emplaçaments on, a nivell de superfície, s'intueix l'existència d'un assentament d'importància en època romana imperial –potser una *villa*–, si bé cal ser conscients de les limitacions pròpies d'aquest tipus d'observacions.

En aquest sentit, podem citar alguns exemples com són ara els jaciments berguedans de Sant Pau de Pinós, a Santa Maria de Merlès, o els Trulls, prop de Viver (Martí i Camprubí 1997-2001; 2006, 216-217). En el primer es coneixia d'antic la presència de restes de material constructiu romà aprofitat en l'obra de l'església medieval, mentre que la prospecció del lloc ha aportat materials ceràmics d'època romana imperial genèrica, entre els quals cal destacar la presència de sigil·lada africana D. Pel que fa al cas dels Trulls, prop del mas d'aquest nom es troben unes codines on han estat excavades diverses estructures, entre les quals cal identificar dos trulls i un cup, elements que palesen una òbvia relació amb el topònim, ben documentat, d'altra banda, al segle x (Bolòs 2006, doc. 27, any 988). Els materials recollits en prospecció tant en aquest lloc com en uns camps situats en un nivell inferior delaten l'existència d'un establiment d'època romana en vigor fins a un moment tardà, per tal com hi trobem fragments de ceràmica africana de cuina i sigil·lada africana D; en tot cas, sembla que, si més no a partir del segle vii, l'ocupació se centraria al voltant de l'àrea on es troben els retalls a la roca. Encara hi podríem afegir el cas del Pla de Sant Pere, a Navàs, on la prospecció superficial ha detectat la presència evident de material arqueològic d'època romana en diversos punts, especialment en un camp situat al nord de l'enrunada església de Sant Pere de les Cigales, prop de la qual també ha aparegut algun fragment de sigil·lada gèlica tardana (Folch i Gibert 2009, 113-116), o el de Can Riols, en el mateix terme municipal, on pels volts de l'actual masia es recull ceràmica romana que, en alguns casos, denotaria cronologies baiximperials (Daura i Pardo 1991, 45; Folch i Gibert 2009, 54-57).

Pel que fa a la seva orientació econòmica, que cal considerar diversificada, ens interessa destacar que les intervencions ressenyades, majoritàriament efectuades en àmbits corresponents a les

19. Inventari del Patrimoni Arqueològic de Catalunya.

20. La presència d'una via que ressegueix la vall de Rajadell està documentada d'ençà del segle x (Ordeig 1999, doc. 427, any 937).

21. S'ha atribuït un presumpte origen romà pel que fa a un camí tradicional que travessa la zona propera al jaciment en direcció a Manresa, observació basada justament en la seva relació amb aquest, però també amb la coneguda Torre del Breny i amb alguns indicis materials d'aquesta època localitzats a l'entorn de la propera masia de Can Font de Cirerens (Piñero i Serra 2008).

22. Aquesta és evidentment una apreciació relativa, atès que la lògica de les infraestructures viàries abans de la industrialització contempla l'existència en èpoques passades –fins ben entrat el segle xx, de fet– d'una densa trama de comunicacions en zones avui pràcticament despoblades i, aparentment, de difícil comunicació.

partes rusticae de les vil·les excavades, permeten constatar l'existència d'estructures –trulls i dipòsits, principalment– destinades al premsat i la decantació de líquids, fet que situa, per tant, la producció d'oli o vi com una de les prioritats econòmiques d'aquests assentaments, també durant les seves darreres etapes.

Així mateix, s'observa com en el segle iv es realitzen reformes d'entitat també en els sectors residencials i de representació, remodelacions que, en el cas de Sant Amanç, pràcticament configuren de nou tot l'establiment, sense que tampoc es trobi a faltar la presència d'elements que denoten una certa capacitat econòmica, com poden ser termes o paviments musius. En aquest sentit, sembla que les *villae* baiximperials continuen essent, almenys les principals, establiments de dimensions considerables i amb una capacitat productiva gens menyspreable, centres a la vegada de propietats extenses, difícils de caracteritzar en la seva magnitud precisa.

Més enllà dels espais vinculats a la residència central, l'arqueologia està reconeixent en els darrers temps un altre dels elements que configuren el paisatge dels *fundi* baiximperials: els mausoleus vinculats a la família del *dominus*, unes construccions que semblen proliferar a partir del segle iv i que, com les mateixes *villae* a les quals es troben associades, constitueixen un símbol efectiu del poder de la classe propietària en l'àmbit rural (Chavarría 2007b).²³ Amb una tipologia relativament variada que inclou sempre un edifici central amb aules o absis associats de diferents formes i dimensions, aquests edificis, en alguns casos identificats com a *martyria*, corresponen habitualment a una realitat més prosaica i més estesa del que potser fins ara es podia pensar; definitivament més vinculada a l'autorepresentació dels grups dominants que no pas a la pietat popular. Aquest origen, però, no impedeix que alguns d'aquests edificis puguin, més tard o més d'hora, constituir el precedent de posteriors esglésies disposades precisament en emplaçaments on la presència del mausoleu hauria generat àrees d'enterrament associades, com sembla observar-se, amb les dades que avui tenim, en els casos de Sorba o Casserres.

L'exemple proper de les comarques gironines, estudiat recentment de forma monogràfica, pot oferir algunes claus a tenir en compte. Com a cas paradigmàtic, les darreres interpretacions sobre l'evolució arquitectònica del jaciment conegut

com l'«església vella» de Santa Cristina d'Aro situen en el seu origen l'existència d'un edifici primigeni que s'identifica amb un mausoleu o *cella memoriae* format per dos cossos quadrangulars, el més petit dels quals contenia dues tombes de *tegulae* interpretades com a sepultures pertanyents als propietaris d'un *fundus* (Aicart *et al.* 2008, 77-83). En l'aspecte cronològic, els autors de l'estudi apunten cap a una construcció d'època baiximperial (segles iv-v) vinculada a una possible vil·la propera no identificada.²⁴ L'edifici, que va acompanyat d'una necròpolis circumdant durant tot el període altmedieval, presentaria encara modificacions i afegits posteriors fins a prendre l'aspecte d'una església de nau única i capçalera quadrada que englobaria en el seu interior les estructures de l'antic mausoleu. Encara un altre cas que presenta similituds importants amb els casos estudiats és el de Can Palau, al terme de Sentmenat, on es localitzà un mausoleu a pocs metres de la masia d'aquest nom (Coll 2004). Es tracta d'un edifici de planta circular a l'exterior i planta octogonal a l'interior, amb cinc metres de diàmetre màxim. Acol·lia en el seu interior dues *formae* o nínxols construïts amb pedra i morter, recoberts amb *opus signinum* i possiblement amb mosaic. Es proposa una cronologia situada vers mitjans o finals del segle iv, a la vegada que se l'associa a una vil·la que ocuparia l'emplaçament on avui es troba un mas proper.

L'extinció d'aquest model genèric d'ocupació i explotació del medi rural, així com el context socioeconòmic que l'acompanya i la precisió en el registre material que s'hi associa, configuren avui dia un dels temes més confusos de la recerca sobre aquest moment històric. Amb les dades a la mà, sembla clar que cap de les *villae* conegudes a la Catalunya Central no depassa el segle vi. L'observació és evidentment genèrica, atès que les intervencions són parcials i afecten en molts casos àmbits productius dels establiments, sense que puguem saber si els sectors residencials s'abandonen en aquell mateix moment o si, per contra, es troben amortitzats ja amb anterioritat o, si més no, profundament modificats en el seu aspecte i funció. Es pot donar el cas, fins i tot, que en alguns casos la consideració d'un final en el segle vi s'hagi construït sobre la base de materials de prospecció, sense que es pugui discriminar amb certesa la seva associació a la mateixa vil·la o a l'assentament que eventualment l'hagi pogut suc-

23. Es tracta de construccions ben conegudes també en l'entorn immediat de les ciutats, amb diversos casos estudiats, per exemple, a Tarragona, on es presenten habitualment sota la forma d'edificis de planta quadrada amb diverses absidioles en els laterals (López 2006, 243-250).

24. Malgrat això, en el capítol final de l'obra citada els autors es decanten per una cronologia inicial més precisa, d'entre finals del segle v i inicis del segle següent (Aicart *et al.* 2008, 228).

ceir. D'altra banda, el recurs obligat als catàlegs ceràmics per tal d'establir cronologies acaba sovint per obviar la presència majoritària de peces comunes, que avui comencen a aportar algunes precisions temporals. Per tant, haurem de limitar-nos, de moment, a considerar el segle VI no tant com el període final d'aquests establiments, sinó més aviat com el moment de constatació efectiva de la seva desaparició, iniciada probablement ja a mitjans del segle precedent, tal com ha estat proposat per a comarques veïnes.²⁵

Com a conclusió d'aquest apartat, podem retreure el fet que, en el paisatge rural de la Catalunya Central de vers l'any 500, les antigues *villae* baiximperials haurien deixat d'existir, i amb elles molts dels establiments dependents que es trobaven en l'interior dels *fundi*. Poques són, doncs, les construccions que semblen depassar el llinar del canvi de segle, més enllà d'alguns dels mausoleus que, havent constituït un dels reflexos més evidents del poder dels *possessores*, acabaran per esdevenir esglésies en un context socioeconòmic ja diferent. A partir d'ara, el veritable gruix del poblament caurà del costat de nous assentaments que, de vegades, podran trobar-se prop de les antigues vil·les i que, allà on s'han pogut estudiar amb detall, es caracteritzen per la presència habitual de fons de cabana, camps de sitges, agrupacions de forns i estructures de premsat (Roig 2011b). A la Catalunya Central, no obstant, el model ofereix algunes variacions respecte de l'àrea litoral i prelitoral, unes diferències, però, que tenen més a veure amb algunes opcions constructives que no pas amb el model productiu de base. Ho veurem en l'apartat següent.

2.2. L'aparició d'un nou model de poblament rural

2.2.1. Assentaments rurals a la Catalunya Central entre els segles VI-VIII

Si bé encara són comptats els jaciments que poden aportar informacions significatives pel que fa al poblament rural –i, en concret, als establiments productors d'època visigoda–, la Catalunya Central ha estat un escenari precoç de recerca sobre aquesta qüestió en concret. En aquest marc inicial, mereixen ser destacades les activitats del Centre d'Estu-

dis Comarcals d'Igualada, especialment l'excavació del lloc de Vilaclara de Castellfolit del Boix, un jaciment de referència que ha esdevingut cita obligada quan hom pretén acostar-se a l'arqueologia de l'alta edat mitjana catalana.²⁶ Des de llavors, però, i fins a temps molt recents, la descoberta i exploració de nous jaciments han tingut lloc en el marc d'intervencions de tipus preventiu, en una àrea on els moviments de terres han estat limitats. Aquesta deu ser la raó per la qual les comarques de la Catalunya Central aporten avui molts menys casos d'estudi que les seves homòlogues vallesanes, per exemple, si bé en els darrers anys es comencen a reconèixer en alguns sectors, posem per cas en l'entorn de Vic, alguns casos que, com El Graell, responen a un cert model d'assentament postromà de patrons morfològics reiteratius. Començant justament per aquest darrer jaciment, es proposa a continuació una revisió exhaustiva dels casos coneguts:

Sant Llorenç de Boada-El Graell (Vic, Osona)

Situat a poc més d'1,5 km vers el sud-oest del centre de Vic, aquest jaciment, excavat només parcialment, presenta diverses àrees d'interès i fases cronològiques, amb un nombre important d'estructures negatives (sitges, enterraments i altres retalls) i construïdes. Lamentablement, però, els treballs no han tingut continuïtat i la majoria d'estructures han estat tan sols delimitades (Oliva i Alsina 2014).

Ens interessa aquí focalitzar l'atenció en els elements considerats de cronologia tardoantiga, que formarien un hàbitat i un espai funerari associat. D'aquesta ocupació han estat documentats un total de tres grans retalls amb planta de tendència ovalada, identificats de manera preliminar amb possibles fons de cabana, tot i el seu grau considerable d'arrasament i la no identificació de cap nivell d'ús associat. D'altra banda, apareixen diversos murs de blocs lligats amb fang que semblen definir alguns àmbits. Al costat d'aquests es documenta un nombre important de sitges, de les quals només dues han estat excavades.

Pel que fa a la necròpolis, s'han excavat set sepultures corresponents a fosses simples sense coberta, tot i que es constata la presència puntual de fragments de *tegula* i pedres delimitant l'interior d'una de les fosses. Convé destacar que dues de les tombes estan orientades amb la cap-

25. Un estudi recent sobre el Vallès ha posat de manifest que les vil·les baiximperials s'abandonen allà sense excepció entre mitjans i finals del segle V; l'estudi imputa unes suposades «continuïtats» atribuïdes als segles VI-VII al registre originat per la creació de nous assentaments, que, si bé poden ocupar parcialment el solar de les construccions antigues, o trobar-s'hi molt a prop, representen ja un nou model de poblament, si més no en la seva dimensió material més evident (Coll i Roig 2011).

26. En el seu extens estudi sobre Europa i la Mediterrània dels segles V-VIII, Chris Wickham empra tan sols tres referents arqueològics catalans: Vilaclara, Puig Rom i el Bovalar (Wickham 2009, 690 i 1093).

FIGURA 12. Tomba i gran retall de la fase tardoantiga del jaciment de Sant Llorenç de Boada-El Graell (foto: Mònica Oliva i Jordi Alsina).

çalera a llevant i que s'han recuperat dues gerres oxidades de coll alt i amb nansa com a dipòsit funerari.

Els autors de l'excavació en situen la cronologia entre els segles v-vi, atesa la presència de determinades importacions ceràmiques (TSAD, DSP, comuna africana), si bé admeten la presèn-

cia majoritària d'olles de cuita reductora, perfil en «S» i vores exvasades amb perfil triangular, bisellat o engruixit. Malgrat l'estat dels treballs, no és gens descartable que la vida de l'assentament s'estengui vers els segles vii-viii, com és el cas de bona part dels assentaments coetanis de l'àrea barcelonina.²⁷

27. De fet, el *locus* o *villa* de Boada (*Buada*) apareix documentat des del primer quart del segle x (Ordeig 1999, doc. 306, any 927 i doc. 900, any 962, entre d'altres).

Vilaclara (Castellfollit del Boix, Bages)

En l'extrem sud-oest de la comarca del Bages, pràcticament en el límit amb l'Anoia, es troba el que probablement és un dels jaciments més interessants de Catalunya pel que fa al poblament rural dels primers segles medievals. Excavat entre els anys 1989 i 1991, està situat en un petit altiplà abocat sobre la Conca d'Òdena (Enrich *et al.* 1995). Pel que es coneix a partir de l'àrea excavada –que podria no englobar tot l'assentament original–, el jaciment s'estructura a partir d'una renglera d'habitacions adossades amb diversos espais oberts al seu davant. Dins del conjunt, però, es poden diferenciar alguns subgrups d'àmbits en relació amb la seva funcionalitat concreta, advertida per les característiques de les estructures aparegudes. Així, hi hauria un bloc central d'habitatge, amb dues –o tres, segons el moment– habitacions, on hi trobem algunes sitges, una banquetta adossada al mur i una llar de foc ben construïda. El sector occidental, en canvi, estaria format per una habitació i un espai obert, presumiblement un porxo, on es troba un forn de coure pa de considerables dimensions. L'habitació principal del sector oposat, per la seva banda, presenta diverses estructures, com ara un dipòsit o canalitzacions, que la defineixen com una àrea de premsatge i de transformació. Els murs són tots bastits amb pedra lligada amb fang i les cobertes de material perible, mentre que els paviments estarien conformats per la mateixa roca natural aplanada o per sòls de terra premsada.

El jaciment de Vilaclara ha estat, d'altra banda, especialment generós pel que fa al material arqueològic; ha ofert un lot abundant de ceràmica, fragments de vidre, estris de metall i molins manuals rotatoris. Cal destacar, en relació amb el material ceràmic, l'absència de produccions fines d'importació i d'àmfores de cronologia tardana, fet que atorga tot el protagonisme a la ceràmica comuna, pujada normalment a torn lent i formada bàsicament per olles, acompanyades puntualment per alguna gerra, bols o tapadores. Les pastes estan generalment ben cuites tot i que es comprova una clara diversitat de coccions que afecta la coloració de les peces. Pel que fa als vidres, es tracta d'un conjunt més o menys homogeni, de tons verdosos i que acostuma a associar-se als nivells més antics del jaciment. Fora de context estratigràfic, cal esmentar la troballa de diversos blocs que haurien servit de bases o contrapesos de premsa i que cal associar a l'àmbit on es troba el dipòsit revestit de morter. Igualment fora de context, s'han localitzat diversos fragments de molins manuals rotatoris

de conglomerat: en concret, quatre fragments de moles sotanes i un de mola volandera, uns instruments que presentarien un diàmetre situat entre els quaranta i els setanta centímetres.

El jaciment de Vilaclara completa aquest registre amb diverses datacions absolutes obtingudes per termoluminescència sobre quatre mostres ceràmiques que aporten un horitzó cronològic prou homogeni, que situa el funcionament de l'establiment clarament en els segles VII i VIII,²⁸ un arc temporal congruent amb el que avui coneixem sobre el registre ceràmic d'aquest període i amb la presència de vidre, un material que sembla desaparèixer dels jaciments arqueològics justament a partir del segle VIII.

Collet dels Clapers de Segué (Pinós de Solsonès)

Amb unes característiques semblants a l'anterior, aquest cas ens ofereix un nou exemple d'establiment rural amb una cronologia altmedieval primerenca (Guàrdia 2002). En un paratge on es trobaven fins a deu clapers –apilaments de pedres de forma cònica i planta circular–, l'excavació d'un d'aquests elements va permetre constatar la presència de murs construïts amb lloses de gres lligades amb fang que definien una sèrie d'àmbits. Bàsicament, s'observa la presència d'un recinte de planta trapezoidal dins del qual es defineixen quatre espais diferenciats. En el sector nord-est es troben dos àmbits que conserven restes d'enllosat; en un d'ells es troben una base i un contrapès de premsa, mentre que, en l'altre, una segona base s'integra en l'enllosat, aquí més ben conservat. De fet, una tercera habitació s'adossa a aquesta darrera, amb una cota de circulació més baixa, de manera que s'intueix que ambdues podrien haver funcionat de forma complementària en el procés de premsatge. Pel que fa al darrer àmbit, de dimensions força més grans que els anteriors, sembla correspondre, al nostre entendre, a un espai obert envoltat per les habitacions esmentades i el mur del recinte.

Seguint l'opinió de l'autor de les excavacions, es tractaria d'una construcció evidentment destinada al premsatge d'oli o vi, vinculada a uns espais d'habitatge propers que potser es troben sota els clapers immediats, un conjunt al qual es podria afegir la troballa d'una necròpolis a uns tres-cents metres de distància. En tot cas, l'absència de fogars, sitges o altres estructures vinculades a espais d'habitatge en el claper excavat advoca per una funcionalitat purament de treball. Pel que fa a la cronologia, l'autor, prudentment, situa el seu funcionament en època altmedieval, tot i que no dubta a relacionar aquest

28. Les quatre mostres han donat, respectivament i seguint la datació segons la nostra era, 719±77, 645±74, 685±86 i 949±67 (Spinolo *et al.* 1995, 103-104).

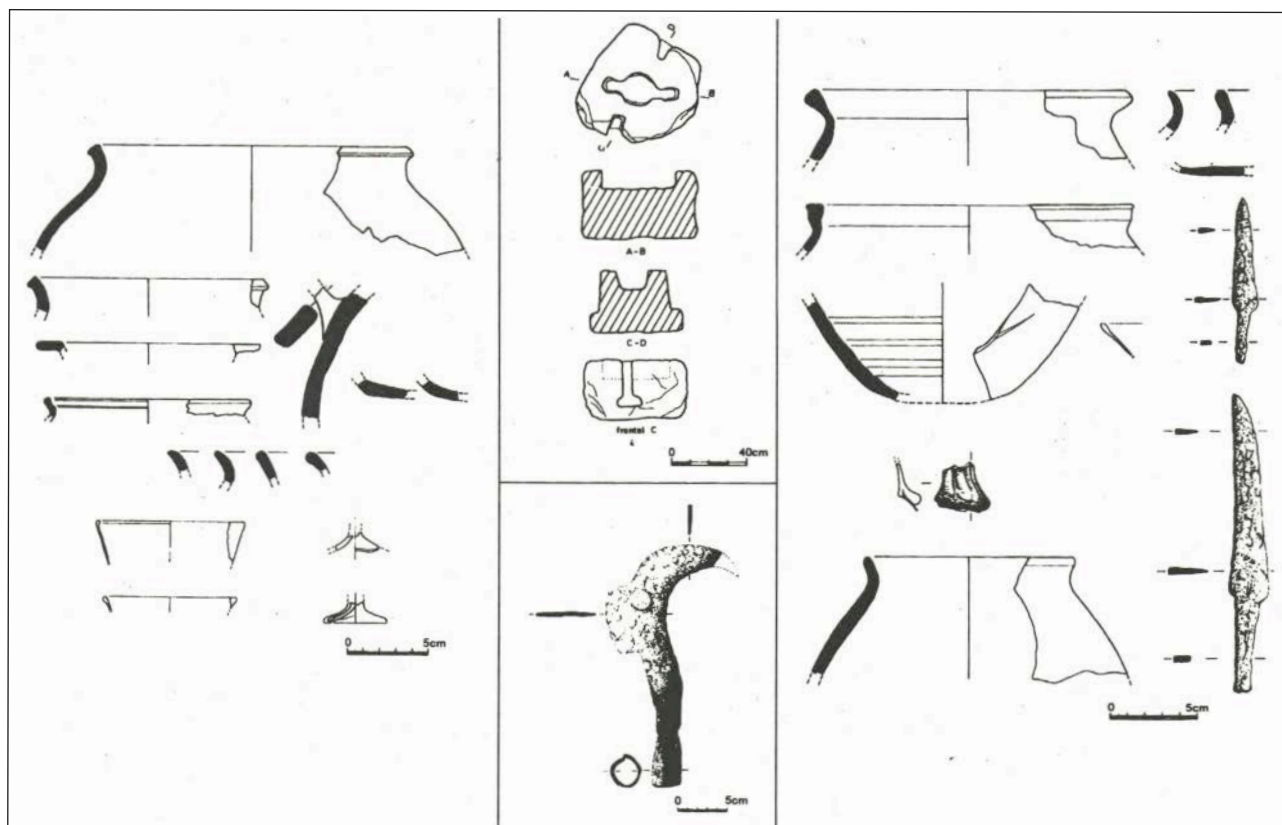
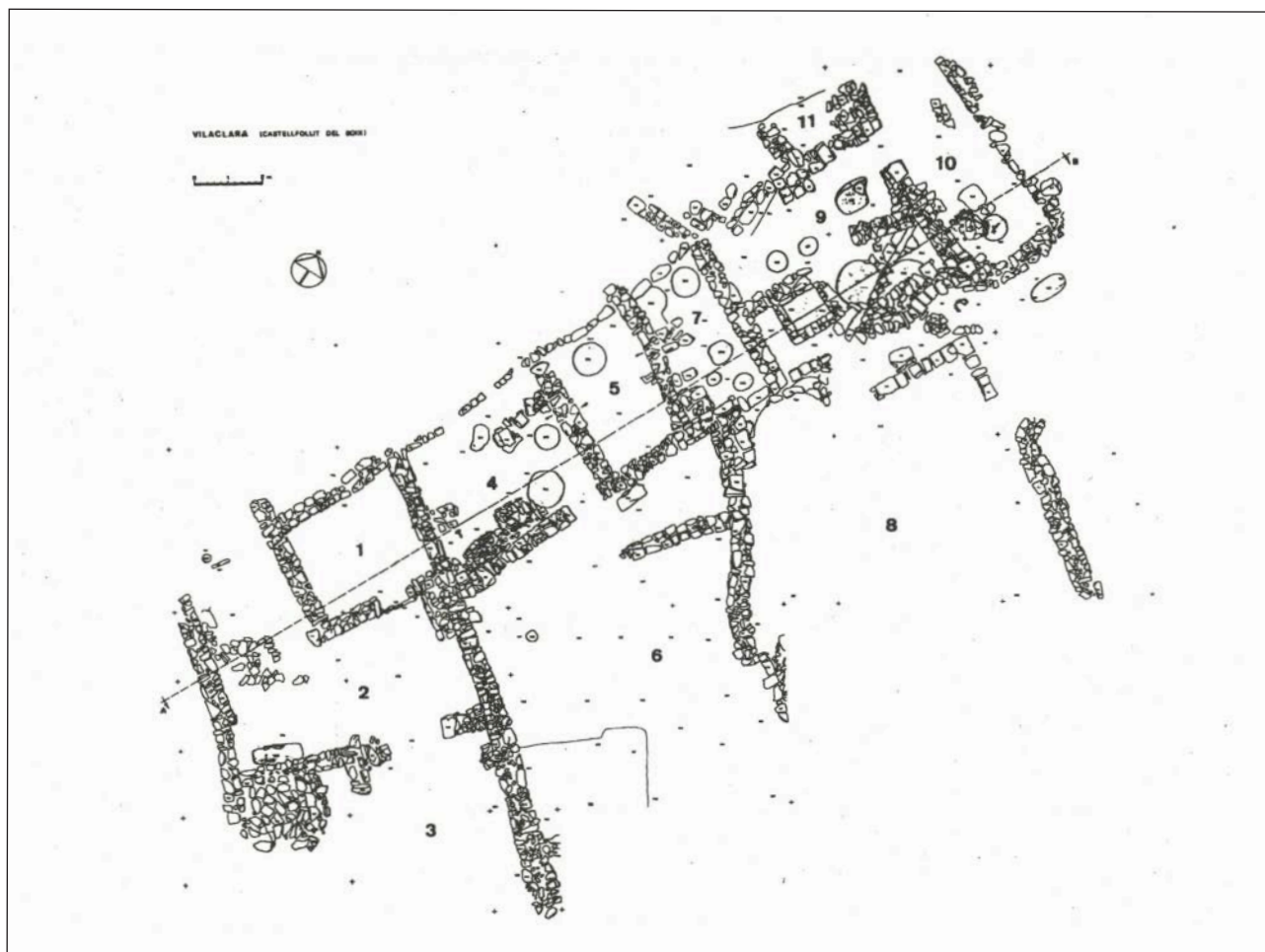

FIGURA 13. Planta general i alguns dels materials del jaciment de Vilablària (Enrich *et al.* 1993, 323).

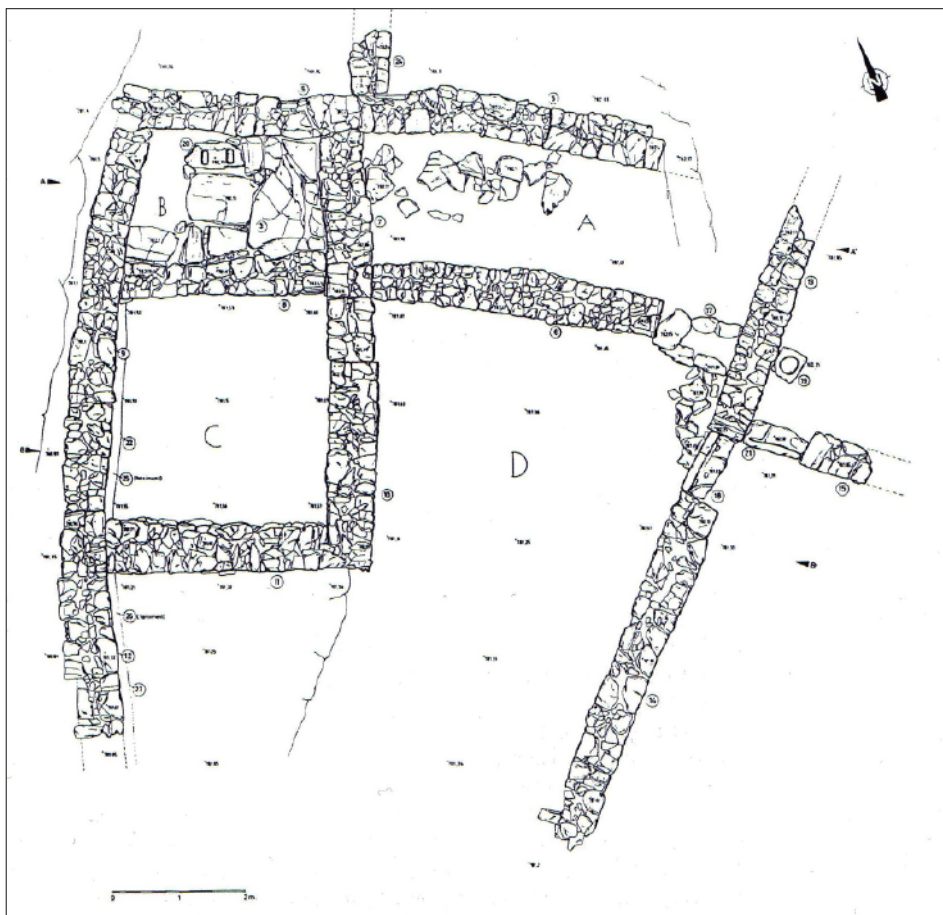

FIGURA 14. Planta del jaciment del Collet dels Clapers de Segué (Guàrdia 2002, 235).

jaciment amb d'altres com el de Vilaclara. De fet, la ceràmica publicada, si bé escassa, del Collet dels Clapers, descrita com a «ceràmica a torn lent reduïda», presenta clares similituds formals amb alguns exemples procedents de Vilaclara.²⁹

Les Coromines (Aguilar de Segarra, Bages)

Devem al mateix equip responsable de les excavacions de Vilaclara l'execució d'un sondeig i la descripció genèrica d'aquest jaciment (Enrich i Enrich 1986-1989, 300-305). Es tracta d'un interessant conjunt arqueològic situat en uns afloraments rocosos enmig d'uns camps propers al petit nucli del qual pren el nom; està format per un habitatge adossat a una penya, sobre la qual es troben diverses estructures destinades al premsatge excavades en la mateixa roca. A pocs metres, sobre el mateix aflorament es troba excavada una necròpolis formada per quatre tombes de banyera i una possible ossera –o sepultura de grans dimensions–, un cementiri que no és l'únic de la rodalia, atès que a cent metres escassos es troba encara una segona necròpolis integrada per deu tombes de característiques idèntiques.

Els treballs practicats en aquest jaciment l'any 1978 consistiren bàsicament en l'excavació d'un sondeig als peus de la roca, adossat a la qual es troba l'àmbit, construït amb tres murs de pedra lligada amb fang, on s'integren també alguns grans blocs. La coberta es conformaria a partir d'un embigat a un sol vessant, tal com ho delaten els diversos encaixos conservats a la roca mateixa, embigat que es complementaria, segons es desprèn de l'excavació, amb brancatge i fang. L'estratigrafia interior de l'àmbit presenta, segons els seus excavadors, dues fases d'ús diferenciades, ja que en un moment donat es produiria un anivellament que cobriria un primer sòl d'ocupació i sobre el que es bastiria un mur mitger que en dividiria l'espai.

Els materials arqueològics descrits en les publicacions derivades d'aquests treballs (Enrich i Enrich 1997; López *et al.* 2003, 52-56) pertanyen a aquell primer nivell d'ús i a l'anivellament posterior, i la seva ubicació estratigràfica és certament confusa, en tant que no existeix una relació detallada dels materials per nivells. Així, juntament amb la presència en ambdós moments de «ceràmica grisa medieval», els autors destaquen

29. Entre les quals cal destacar un exemple datat per termoluminescència en 645 ± 74 (vegeu làmina 17 a Enrich *et al.* 1995, 83). Per la seva banda, J. Roig li atribueix igualment una cronologia situada entre els segles VI-VII (Roig 2009, 231).

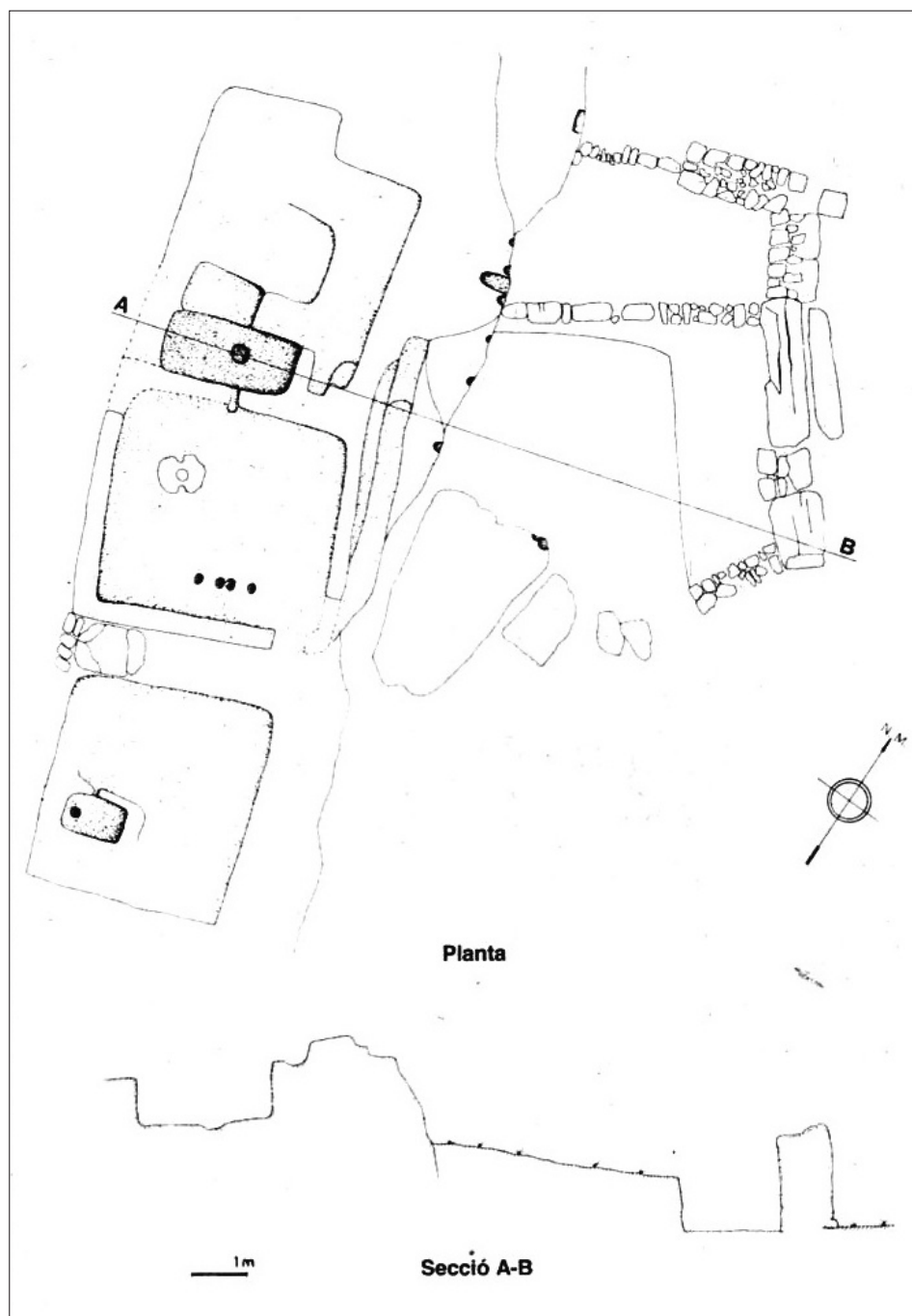

FIGURA 15. Planta i secció del jaciment de Les Coromines (Enrich i Enrich 1986-1989, 301).

la troballa de dos petits fragments informes de sigil·lada africana D, al costat de petits trossos de *dolium* i d'àmfora informes i d'una vora de vas de vidre qualificat de «clarament antic».

Just per sobre d'aquesta construcció es troba un important complex dedicat al premsatge que incorpora fins a tres àmbits esglaonats de planta quadrada, d'aproximadament quatre metres de costat i amb els corresponents espais de separació entre ells retallats a la roca com a base, en el seu moment, per a la resta de l'alçat dels murs. En

l'àmbit central es troba un contrapès de premsa format per un gran bloc convenientment retallat i a terra hi ha quatre encaixos que servien per encabir-hi els suports de la premsa, mentre que un canaló vessaria el líquid vers l'àmbit inferior, on aniria a parar a un dipòsit de considerables dimensions de planta rectangular amb una cassola interior destinada a recollir les impureses.³⁰ Completaria el conjunt l'àmbit situat en l'extrem superior, on es troba encara un altre dipòsit de dimensions més reduïdes.

30. L'estructura té aproximadament més de 2,5 m de llargada, gairebé 1,5 m d'amplada i al voltant d'un metre de profunditat.

La cronologia precisa dels elements que componen el conjunt arqueològic de Les Coromines és encara difícil d'escatir, atès que només comptem amb l'excavació parcial de l'àmbit adossat a la roca, amb el problema de la identificació clara dels materials, mentre que, pel que fa a l'àrea de premsatge i les tombes, no podem anar més enllà de l'observació de les restes picades a la roca que, a excepció d'una de les tombes de la segona necròpolis, ens han arribat buides i sense cap nivell arqueològic associat. Per la nostra part, pensem que els materials més recents identificats en el sondeig aconsellen situar la cronologia de l'edifici adossat a la roca vers els segles X-XI.³¹ En canvi, els materials més antics es podrien vincular, al nostre parer, amb la presència inequívoca d'un assentament que hom pot situar genèricament vers els segles VI-VII i que podria integrar tant la instal·lació de premsatge descrita com les necròpolis immediates.

Pla de Sanç (Sant Salvador de Guardiola, Bages)

Malgrat una definició arqueològica encara confusa, pensem que cal incorporar a aquest grup el jaciment del «mas medieval» de Pla de Sanç,

considerat en aquests termes per l'arqueòloga encarregada de la seva excavació, executada en el marc de la construcció de la carretera C-37 entre Manresa i Igualada (Arcos 2006). El jaciment, que es troba situat en una elevació sobre la vall de la riera de Guardiola, de suaus relleus aterrats, presenta diversos murs de blocs irregulars lligats amb fang, sovint conservats pràcticament a nivell de fonamentació, restes d'un enllosat associades a un d'ells i diverses sitges. En general, el nivell d'arrasament de les estructures a causa de l'acció dels conreus o de l'espoli és considerable, ja que, a banda de conservar-se en bona part arranats, molts dels murs, segons s'observa en planta, es troben també seccionats o desapareguts parcialment, de manera que la restitució dels àmbits que formarien part de l'edifici és per força incompleta, si bé s'endevinen tres o quatre espais diferenciats.

A partir dels resultats de l'excavació es determinen diferents fases o moments successius per al jaciment. En primer lloc, una ocupació testimoniada per la presència de les diverses sitges, la cronologia d'amortització de les quals s'estableix a partir dels materials documentats en el

FIGURA 16. Planta del jaciment de Pla de Sanç (Arcos 2006, 693)

31. Destaca una peça pràcticament sencera que conserva tres vessadors en la vora i que, al nostre parer, pertany clarament a un tipus ben documentat en aquestes dates més tardanes.

seu rebliment. Així, i malgrat que només un 3,6% d'aquests es consideren «datables», es proposa un arc cronològic que abraça els segles IV i VIII sobre la base de la presència de fragments de «ceràmica reduïda, oxidada i mixta de l'antiguitat tardana (DSP o CGT)», acompanyats d'algunes restes de *dolium*. La construcció dels murs se situa en un segon moment, en què es construeix un edifici la vida del qual es desenvoluparia entre els segles X i XIII, una cronologia que, sense més precisions, entenem que s'estableix basant-se en l'absència de materials ceràmics vidrats. Una tercera fase correspondria a l'abandonament del mas, les últimes notícies documentals del qual són del segle XIV, per bé que hem vist que arqueològicament aquest s'extingiria vers el segle XIII, fet que podria plantejar algun dubte en la identificació entre el jaciment i el mas documentat.

Amb tota la prudència obligada per les poques dades que posseïm, som del parer que aquest jaciment podria ser susceptible d'interpretar-se seguint uns paràmetres diferents. D'entrada, crida l'atenció que cap de les sitges, i no són poques, de la primera fase que, recordem, no aniria més enllà del segle VIII, no sigui tallada per cap dels murs atribuïts al segle X. Fins i tot, observant la planta, hom diria a primer cop d'ull que sitges i murs formen part d'un sol conjunt, on les primeres s'haurien excavat a l'interior dels àmbits definits pels segons. No coneixem, però, quins són els materials apareguts en els nivells associats als murs i si aquests són clarament posteriors al segle X. En tot cas, apuntem que l'absència de vidrats, per si sola, tant pot portar vers els segles X-XIII com vers un moment anterior. Plantejem, doncs, la hipòtesi que murs i sitges pertanyin a un mateix assentament, la cronologia del qual podria dur-se vers els primers segles medievals, de manera que constituiria un cas paral·lel als de Vilaclara i el Collet dels Clapers, i encara més si tenim en compte la presència d'un gran bloc amb dos encaixos que podria correspondre, al nostre entendre, a una base de premsa.

Feixes de Monistrol (Gaià, Bages)

El conjunt arqueològic de Monistrol de Gaià, objecte d'un pla de recerca endegat l'any 2008, comprèn diversos jaciments propers de cronologia medieval. L'antic lloc de Monistrol, topònim conservat en l'advocació medieval de l'església de Sant Pere, es troba en una petita vall que s'obre a llevant del Llobregat i al nord-est del petit nucli de Galera.

Durant un projecte de prospeccions arqueològiques desenvolupat l'any 2002 sobre els emplaçaments bagencs corresponents al topònim *monasteriolum*, fou el cas concret de Monistrol de Gaià el que va aportar dades de major interès, en poder-se delimitar inicialment diverses zones amb potencial arqueològic (Martí i Colomer 2002; 2011). En primer lloc, l'entorn immediat de l'església de Sant Pere, avui abandonada, amb murs medievals i moderns que han estat descrits als catàlegs monumentals (DDAA 1984b, 258). A uns 100 metres al nord-oest de l'església, en una feixa circumscrita per afloraments de roca i bancals, s'obtingué una segona mostra on els materials dispersos en superfície delataven que aquest emplaçament hauria estat ocupat durant els inicis de l'edat mitjana. Aquest jaciment, denominat aleshores Feixes de Monistrol, ha estat l'objecte principal d'estudi en campanyes posteriors, i es troba encara en curs d'excavació. Finalment, el tercer punt integrant del conjunt, la necròpolis d'Obradors –nom d'un mas proper–, es troba isolada respecte dels punts anteriors, corresponent a una agrupació molt arrasada de tombes en origen de caixa de lloses, de les quals se n'han documentat i excavat un parell d'exemplars.

En concret, el jaciment de les Feixes de Monistrol presenta una seqüència d'ocupació llarga i complexa, que s'estén des del segle VI –o potser mitjans del segle anterior– fins a ben bé inicis del segle XII (Folch *et al.* 2015). Aquesta dilatada ocupació s'esglaona en etapes successives que responen a realitats diverses, de les quals ens interessa ara centrar l'atenció en la primera gran fase, que es correspon de manera genèrica amb l'època visigoda i que s'allarga fins a un moment encara imprecís que cal situar en els segles VII-VIII.³² Les restes conservades d'aquest moment han estat diferenciades, segons la distribució de les estructures, en dos sectors.

Situat en la part oriental del camp, en el sector 1 l'excavació ha permès documentar un seguit de murs que defineixen dos àmbits de planta rectangular, un d'ells adossat a un mur de grans carreus. Segons es desprèn de les restes, els murs devien estar formats per un sòcol de blocs lligats amb fang i un alçat de terra, mentre que la coberta devia estar feta amb materials peribles. Sabem que en origen no existia la partició entre els dos àmbits, i que el més meridional era amortitzat i reblert en el moment de la construcció del mur que els separa. Associades a aquesta construc-

32. Ara per ara, i si bé les ocupacions més tardanes han estat ja completament excavades, els treballs que afecten aquesta primera fase es troben tot just a nivell de delimitació d'estructures i d'excavació d'alguns dels seus nivells superiors.

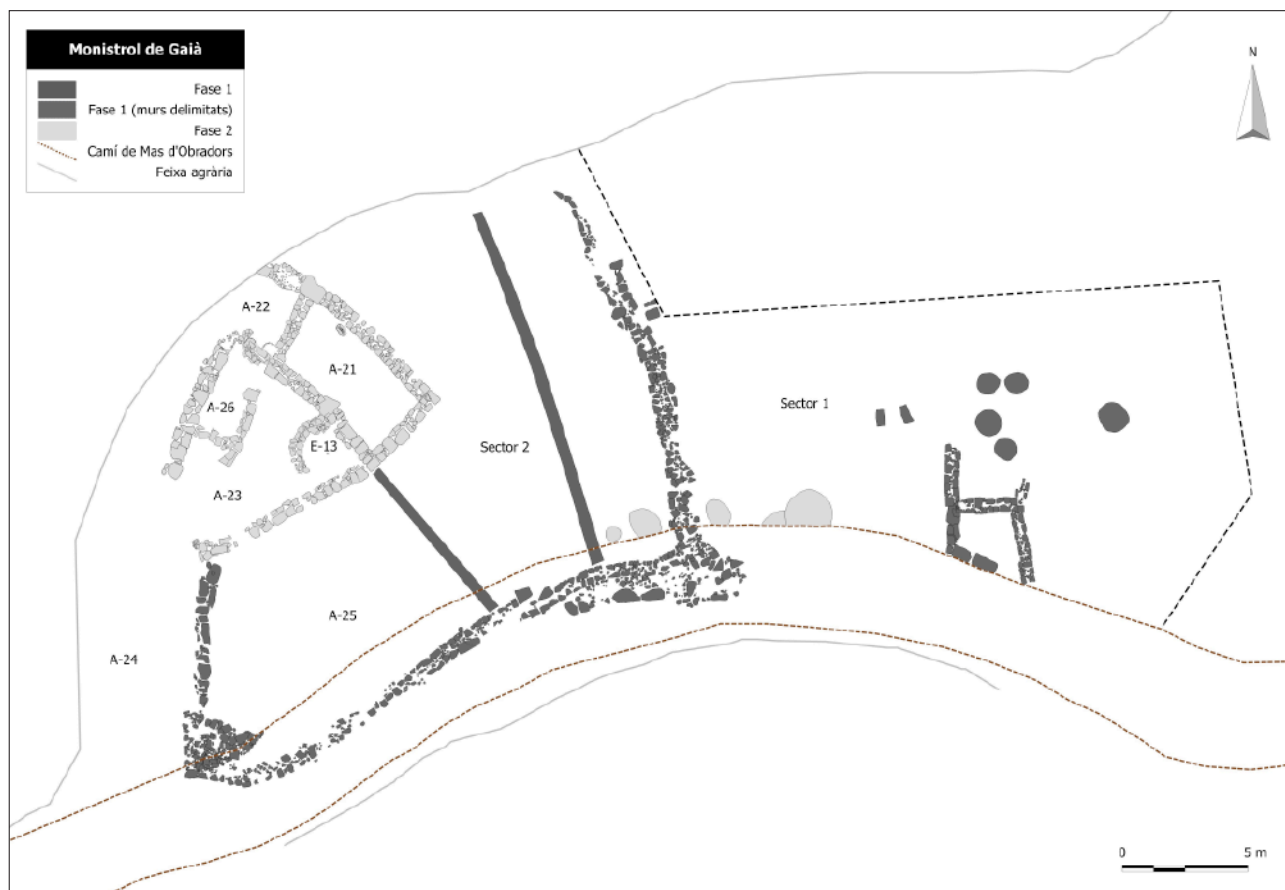

FIGURA 17. Planta del jaciment de les Feixes de Monistrol (Folch *et al.* 2015).

ció, s'han pogut excavar cinc sitges, quatre en l'interior del que seria l'àmbit nord i una darrera situada pocs metres vers el nord-est. De dimensions no gaire grans, planta circular i fons pla, la presència de paquets d'argila natural en el seu rebliment fa pensar que aquestes estructures en origen presentaven un perfil aproximadament troncocònic. Aquesta caiguda de les parets primigènies hauria comportat l'amortització definitiva de les estructures a partir de l'abocament intencionat de blocs, tal com es registra en la seva estratigrafia interior.

Cal situar la cronologia d'aquest sector, segons les dues datacions radiocarbòniques efectuades fins al moment –en una bossada de carbons a l'interior d'una de les sitges i en una acumulació de cendres situada en la base del mur oest de l'àmbit sud– i pràcticament idèntiques,³³ a l'entorn dels segles v-vi, cronologia que s'adiu per altra banda amb el material ceràmic documentat, fonamentalment produccions comunes en coccions reduïdes o neutres característiques

del període (Coll i Roig 2000; Roig i Coll 2011b), a les quals cal afegir alguns fragments puntuals de *dolium*. Les peces identificades corresponen majoritàriament a olles no gaire grans, d'entre 12 i 14 cm de diàmetre a la boca, amb llavis habitualment bisellats o amb encaix per a tapadora, uns materials que van acompanyats d'alguns fragments de vidre transparent corresponents a petits bols o copetes. Destaca, d'altra banda, la localització en un dels nivells de rebliment de l'àmbit meridional d'unes tisores de ferro, probablement d'esquilar, amb paral·lels en altres jaciments aproximadament contemporanis –com el *castrum* de Puig Rom o el *castellum* de Sant Julià de Ramis– i del que podria ser un fragment d'estri o de nansa d'un gerret de bronze (Palol 2004, 90; Burch *et al.* 2006, 102-103).

A tocar d'aquestes construccions apareix un recinte –sector 2– de proporcions considerables i de planta irregular que tendeix al triangle, del qual coneixem bona part de la superfície –uns 350 m²–, si bé n'ignorem el total exacte perquè es

33. BETA-277760: edat radiocarbònica convencional: 1570±40 BP. Cal. AD (1 sigma): 420-550. Cal. AD (2 sigmes): 410-580; BETA-277761: edat radiocarbònica convencional: 1570±40 BP. Cal. AD (1 sigma): 420-550. Cal. AD (2 sigmes): 410-580. A destacar l'enorme i alhora frustrant marge de probabilitats provocat per les ondulacions de la corba de calibratge en aquest període.

FIGURA 18. Vista des del nord-est del sector 2 del jaciment de les Feixes de Monistrol (foto: J. Gibert/C. Folch).

troba en part sota un bancal situat a un nivell superior. El mur perimetral, amb una amplada mitjana d'uns 80 cm, està bastit amb blocs de sorrenca mitjans i grans disposats a doble cara i lligats amb fang. Els treballs realitzats darrerament en l'interior d'aquest recinte han permès documentar l'existència de diversos àmbits pertanyents a una ocupació d'època comtal –segles x-xi– dedicada en part a la producció metal·lúrgica, unes construccions que s'aixequen sobre nivells que amortitzen el recinte, a la vegada que reaprofiten almenys un dels àmbits antics. El que es percep clarament és que aquesta darrera ocupació representa una reducció considerable de l'espai ocupat respecte de la fase primera. Així s'ha comprovat en excavar aquells nivells d'amortització, quan s'han pogut delimitar nous àmbits i particions adscrites a l'ocupació d'època visigoda del recinte que, en l'estat actual dels treballs, es pot separar en tres subsectors. A la part central hi trobem una àrea presumiblement no coberta que s'obre a la porta del recinte, situada en el mur meridional. Aquest espai devia comunicar per llevant amb tres àmbits, tot just delimitats, que s'adossen al mur oriental del clos. Finalment, un mur trans-

versal devia separar l'espai central d'un sector que ocupa tota la part occidental del recinte, al qual s'obre un àmbit principal –denominat àmbit 21– que s'associa a un forn de pa de gairebé dos metres de diàmetre, amb solera de lloses i cobertura semi esfèrica. Aquest àmbit, ben construït amb blocs mitjans i grans –fins i tot amb alguns grans carreus ben tallats– serà reaprofitat durant la resta de fases del jaciment. D'altra banda, els darrers treballs de delimitació semblen indicar que podrien existir nous tancaments en aquest darrer sector; potser sota la forma d'un porxo a l'oest de l'àmbit 21.

Amb relació a la cronologia, cal dir que els materials fins ara recuperats en els nivells d'abandonament dels espais interns del recinte es troben en la línia dels documentats en el sector 1, amb presència majoritària de ceràmica comuna –sota la forma reiterada d'olles–, alguns fragments de *dolium* i la presència puntual de vidre. Cal assenyalar igualment l'aparició d'alguns fragments informes de sigil·lada indeterminada i una vora de ceràmica africana de cuina corresponent a la forma Hayes 23B/Lamboglia 10A que ha vingut a confirmar l'existència d'aquest horit-

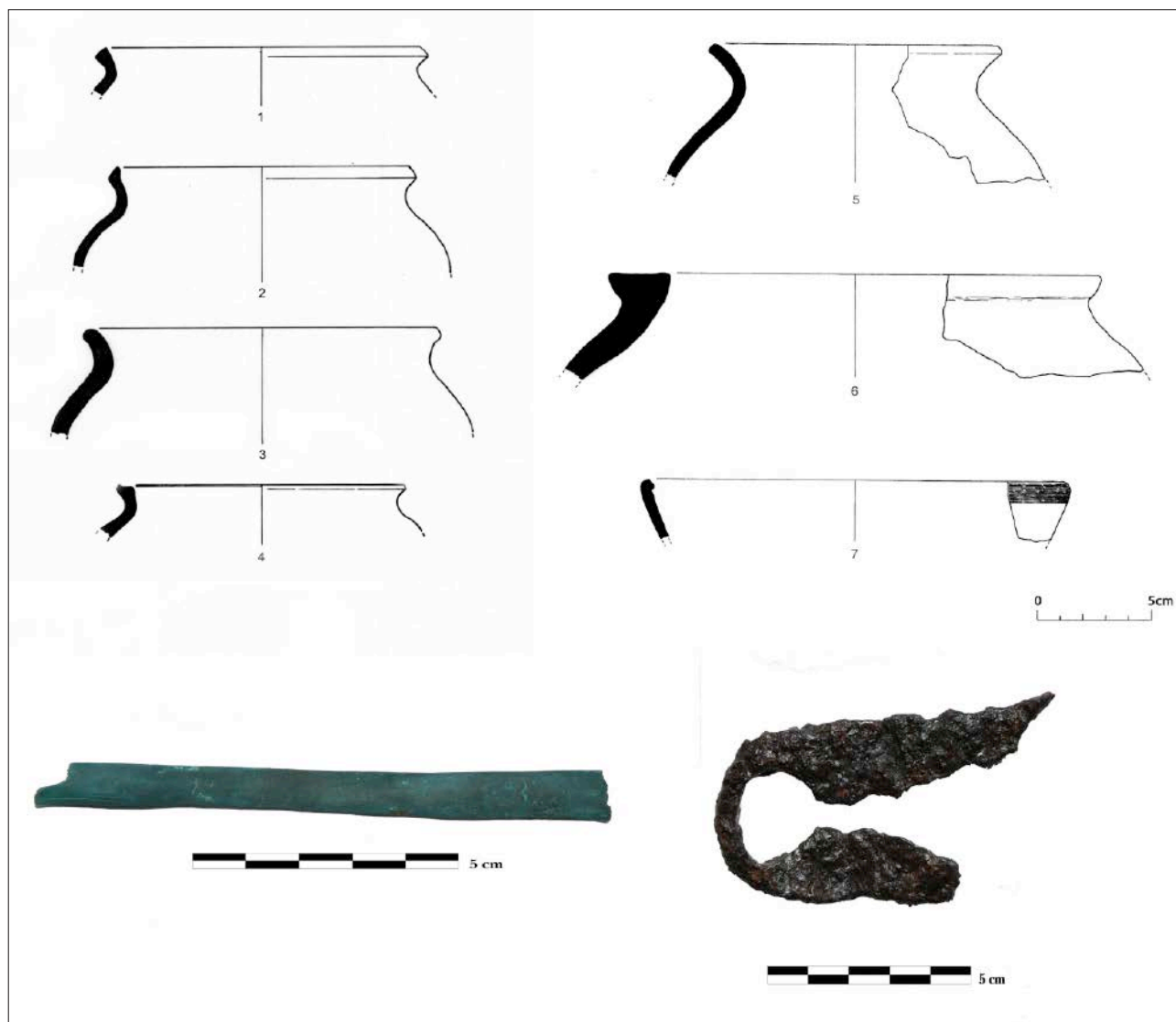

FIGURA 19. Alguns materials representatius de la fase tardoantiga del jaciment de les Feixes de Monistrol (foto: J. Gibert/C. Folch).

zó primerenc per a la fase inicial del jaciment.³⁴ Per contra, és destacable l'absència fins ara registrada de sigil·lades gèl·liques tardanes (DSP) o d'àmfores d'aquest període, si bé cal insistir en que manquen per excavar gran part dels nivells pertanyents a aquesta fase.

2.2.2. Estructures i característiques constructives

Aquests són, en suma, els jaciments arqueològics que responen al grup d'assentaments rurals productors que han estat excavats total o parcialment –habitualment això segon– i que es poden adscriure al període comprès a grans trets entre

els segles VI-VIII, encara que per algun d'ells sigui complicada la seva atribució cronològica precisa. Del breu repàs que s'ha fet es desprenen algunes primeres observacions que detallem tot seguit.

En primer lloc, ens hem de referir a la morfologia i les característiques constructives, on s'aprecien dos models. Per una banda, observem una majoria d'establiments formats per diversos àmbits contigus associats a espais oberts i construïts amb murs de blocs lligats amb fang que constitueixen sovint el sòcol d'un alçat amb tàpia, cobertes de brancatge i fang i sòls de terra trepitjada. Aquest model constructiu difereix del registre principal detectat en l'àrea propera a Barcelona (Roig 2011b), on els assentaments coetanis es caracte-

34. D'àmplia difusió a la costa mediterrània hispànica, es tracta d'una forma habitual en contextos imperials que arriben a la primera meitat del segle V, tot i que alguns jaciments relativament propers semblen testimoniar la seva presència durant la totalitat d'aquesta centúria (Beltrán 1990 210-214; Uscatescu 2004).

ritzen, pel que fa a l'hàbitat, per la presència de fons de cabana excavats en els subsols sedimentaris típics de la regió, un tipus d'estructures que a la Catalunya Central només hem sabut reconèixer en el jaciment vigatà de Sant Llorenç de Boada/El Graell i probablement en la darrera fase d'ocupació de la *villa* de Sant Amanç de Rajadell, llocs on sí que trobem retalls diversos, alguns d'ells pertanyents a fons de cabana.³⁵

És evident que darrere d'aquesta aparent diversitat geogràfica hom hi pot percebre la influència de les condicions ofertes pel mateix substrat geològic, que acaben per determinar els tipus constructius i la disponibilitat dels materials a emprar. De fet, probablement també tingui a veure amb la no localització de murs amb sòcol de pedra –que sí que observem, ni que sigui precàriament, a Sant Llorenç de Boada/El Graell i a Sant Amanç– l'estat d'arrasament que presenten molts dels jaciments vallesans, sovint conservats per sota de la cota de circulació originària, com ho mostra pregonament la preservació parcial fins i tot de les seves estructures negatives, com ara les sitges, els dipòsits o els propis fons de cabana. De tota manera, no es pot descartar que en àrees com la Plana de Vic, especialment aquelles més properes a la *civitas* d'Ausa, es generi, per la pròpia influència de la ciutat i de les classes dirigents allí instal·lades, una xarxa d'assentaments productors semblant a la que ha estat identificada en l'entorn barceloní, on la incidència de les seues episcopals de *Barcino* i *Egara* ha estat posada en relació amb la creació d'aquests nous assentaments productors. Les dades són fragmentàries, però no es pot descartar que puguin ser-ne indicis algunes agrupacions de sitges de l'entorn de Vic amb materials romans que, atesa l'habitual absència d'aquest tipus de dipòsit en contextos altimperial, puguin ser considerats residuals.³⁶ En aquest sentit, és ben usual en altres contrades la creació d'assentaments rurals d'època visigoda sobre o molt a prop del solar

d'antigues *villae*, una superposició que pot ocasionar sovint barreges de materials antics i recents que emmascarin l'estricta cronologia d'obertura i funcionament de les estructures.

La diferència material entre jaciments d'un model i l'altre no és perceptible, però, a nivell del tipus d'estructures productives i de transformació, com ara forns, dipòsits o premses. Cal destacar, així, la presència recurrent d'estructures vinculades al premsatge per a la producció d'oli o vi, una activitat que s'identifica a partir de la troballa de peus de premsa, ja estiguin excavats a la roca –cas de les Coromines– o en blocs de grans dimensions –com al Pla de Sanç o al Collet dels Clapers–, o de contrapesos com els localitzats a Vilaclara o a les Coromines. Així mateix, la presència de sòls enllosats –en tenim un bon exemple al Collet dels Clapers i un altre de més precari al jaciment de Pla de Sanç– s'hauria de vincular també a aquests processos de premsatge. A nivell d'eines, cal remarcar en aquest sentit la presència de podadores de ferro, com la localitzada a Vilaclara, d'uns 25 cm de llargada i amb destraleta posterior; una eina amb paral·lels en època romana i en altres jaciments altmedievals (Enrich *et al.* 1995, 90-91; Palol 2004, 38 i 80-82).

Evidentment, la producció d'oli o vi no constituïria l'única activitat agrícola, atès que la presència d'algunes sitges tant en l'interior dels àmbits –Vilaclara, Feixes de Monistrol o Pla de Sanç– com formant algunes agrupacions –Sant Llorenç de Boada/El Graell–, així com la repetida documentació de moles de molins manuals rotatoris, palesen el conreu, emmagatzematge i transformació del cereal, activitats que cal pensar que es combinarien amb l'explotació, entre d'altres, de ramats d'ovicaprins, dels quals les tisores documentades a Monistrol en testimoniarien l'aprofitament de la llana.³⁷

Pel que fa al material ceràmic, és rellevant l'absència o, si més no, la presència marcadament

35. Cal dir en aquest punt que hem considerat la inclusió en el present estudi del jaciment del Bosc del Quer, a Sant Julià de Vilatorrada, excavat recentment (Castro i Carlús 2011-2012). Es tracta d'un jaciment ric tant en les seves fases prehistòriques com pel que fa a la que els seus excavadors consideren d'època tardoantiga/altmedieval, que fonamentalment consisteix en un gran camp de sitges amb prop de 300 dipòsits. Finalment, hem desestimat per prudència aquesta opció en no trobar les garanties suficients de que la fase més recent pugui incorporar elements anteriors al segle IX, atesa la presència evident de materials clarament posteriors a l'època visigoda (sitges, per exemple). En tant que la publicació citada és exigua quant a dades referents a aquesta ocupació, hem consultat també la conferència tinguda en el marc de la Tribuna d'Arqueologia, que es pot trobar a: <http://blocs.gencat.cat/blocs/AppPHP/tribunadarqueologia/2011/11/28/tribuna-darqueologia-2011-2012-resultats-de-la-intervencio-arqueologica-al-jaciment-del-bosc-del-quer-sant-julia-de-vilatorrada-osona/>. Caldrà esperar, doncs, la publicació en detall d'aquestes estructures i del seu material associat.

36. Podria ser el cas de les sitges localitzades a Fontcoberta, no massa lluny del Graell, o potser de les buidades també a inicis del segle xx al jaciment de la Torre del Cap del Pont del Gurri (Molas 1982, 102-104). Sobre aquest darrer i extens jaciment, una reduïda intervenció recent ha permès identificar encara algunes noves sitges, alguna d'elles amb materials romans tardans i «ceràmica grisa medieval» (Guàrdia 2004).

37. A tenir en compte també la troballa a Vilaclara d'una esquella de ferro amb bany de bronze de 9 x 7,4 cm. (Enrich *et al.* 1995, 71 i 90).

residual de produccions fines d'importació o àmfores, en contraposició al total predomini de ceràmiques comunes caracteritzades per la seva funcionalitat i simplicitat, uns materials que acostumen a presentar cuites irregulars que provoquen coloracions diverses en les peces. Volem destacar la presència en alguns casos, com Vilablau de Gaià o Monistrol de Gaià, de fragments de vidre, un material que sembla desaparèixer dels jaciments vers el segle VIII i que pot aportar valuoses indicacions cronològiques (Coll 2011). Finalment, no es pot obviar la relació que es pot establir, no en tots els casos, entre els espais d'habitatge i de treball i els espais cementirials, representats per necròpolis no vinculades a un edifici religiós que poden presentar diversitat tipològica quant a les tombes, que poden ser en fossa simple, en *tegulae*, en caixa de lloses de secció triangular o quadrangular, o excavades a la roca, un fenomen que deu correspondre, més que a determinants cronològics, als ja esmentats condicionants geològics i d'aprofitament de materials.

2.3. La primera implantació eclesiàstica en àmbit rural

2.3.1. Arqueologia de les esglésies i de les seves àrees funeràries

En síntesi, les restes arqueològiques documentades en l'àmbit hispànic permeten observar una relativa heterogeneïtat en els tipus arquitectònics de les primeres esglésies altmedievals, encara que es pot proposar un model genèric en la disposició dels espais litúrgics, que sol seguir l'eix longitudinal del temple. Així, acostumen a distingir-se tres àrees comunes: l'altar, en la capçalera oriental, el lloc de commemoració martirial, en l'extrem oposat, i el baptisteri, situat habitualment a la Tarraconense als peus de l'edifici (Godoy 1995, 340-342).

Els primers indicis arqueològics referents al procés de cristianització a la Tarraconense es perceben ja entrat el segle IV i en el marc dels complexos funeraris de les ciutats episcopals. En l'àmbit rural caldrà esperar fins a mitjans d'aquest mateix segle, quan semblen restringir-se al registre material deixat pels grups socials propietaris de predis rurals, que incorporen motius de filiació cristiana en les decoracions i els paviments de mosaic de les seves *villae* (Chavarría 2006, 201-202). Tradici-

onalment vinculada a la iniciativa d'aquests propietaris, la construcció d'esglésies en les darreres fases d'aquests edificis ha estat posada en dubte recentment per A. Chavarría, que defensa la seva creació, excepte en alguns casos puntuals, a partir del segle VI, quan els àmbits residencials de les *villae* ja es troben abandonats i en relació, en tot cas, a l'existència d'àrees funeràries preexistents o de mausoleus privats, edificis aquests que, com hem vist, podrien haver estat reconvertits en esglésies (Chavarría 2006; 2007b; Aicart *et al.* 2008; Jàrraga 2003, 199).

En tot cas, esdevé difícil, sense l'aportació de dades textuals o epigràfiques, precisar la fundació i el funcionament de cada cas segons la seva adscripció a la iniciativa privada d'un propietari o a la de l'autoritat episcopal, una dualitat que, segons indiquen algunes informacions provinents de concilis hispànics, ja generava conflictes en el segle VI, especialment pel que fa a l'atribució dels beneficis generats per aquestes esglésies i a la conversió d'algunes d'aquestes en monestirs per tal d'evitar el pagament de la *tertia* a la seu episcopal (Sotomayor 1982, 645-665; Chavarría 2007b, 130-132).

És justament en aquest moment, doncs, en què les antigues *villae* de tradició romana desapareixen i s'estén un nou tipus de poblament rural, quan es detecta arqueològicament l'aparició d'esglésies en aquest àmbit. Aquestes basíliques, normalment de reduïdes dimensions i conegudes amb el terme de «paleocristianes», manllevat de la història de l'art, sembla que es difonen arreu, malgrat que han estat identificades en major nombre a les comarques litorals i prelitorals, on se n'han excavat diversos exemples. A la Catalunya Central, i de la mateixa manera que succeeix amb altres tipus de jaciments, són escassos els exemples coneguts arqueològicament, on l'única mostra més o menys íntegra, tot i que en condicions precàries, és la de l'església excavada a Artés, mentre que la resta corresponen a troballes parcials o a la detecció d'àrees d'enterrament significatives que, per paral·lels amb conjunts ben excavats en altres zones, es poden atribuir a la presència hipotètica d'un d'aquests edificis.³⁸ Tots ells es recullen a continuació.

Plaça Vella d'Artés (Artés, Bages)

Cal, doncs, començar d'entrada per la basílica apareguda en excavar l'any 1984 la part de la Plaça Vella d'Artés que s'estenia pel solar on es trobava la nau de la derruïda església de Santa Maria, d'ori-

38. Prescindim en aquest apartat d'alguns casos on certs indicis deixen entreveure l'eventual existència d'una església antiga en emplaçaments encimbellats o fortificats, per tal com aquest tipus d'assentaments en alçada són tractats monogràficament en un capítol específic (veure, per exemple, els casos de Tona o fins i tot de Casserres d'Osona). Així mateix, per la seva pròpia natura de nucli urbà –independentment de la seva entitat–, no incloem en aquest apartat, dedicat al món rural, les consideracions referents a la seu episcopal d'*Ausa*, a Vic, que seran recollides més endavant.

gen romànic (Julià i Kliemann 1992). Les restes, molt arrasades, corresponien a un edifici d'unes dimensions totals d'aproximadament 5 metres d'ample per 12 metres de llarg, de nau única amb una capçalera formada per un absis de planta semicircular exterior i de ferradura a l'interior; pavimentat amb *opus signinum*, un espai separat de la nau en un primer moment per un esglaó i on es trobaren les empremtes produïdes per la pressió dels suports de l'altar. El paviment de la nau, molt mal conservat, estaria format en un moment inicial per una capa d'argila que es lliurava a l'esmentat graó, mentre que posteriorment s'hi disposaria un *opus signinum* que eliminaria aquell desnivell i que es veuria separat del paviment de la nau per un possible cancell, anul·lat més endavant. Pel que fa a les poques restes dels murs de tancament de la nau, aquestes es troben a nivell de fonamentació quan es conserven i no es confonen amb els murs romànics posteriors. Amb relació a la coberta, es planteja un embigat per a la nau, mentre que restes de la volta de l'absis antic s'han trobat en l'estrat de rebliment de la fossa de fonamentació de la posterior capçalera romànica.

Un element rellevant d'aquesta excavació fou la localització de vint tombes de tipologia variada, totes excepte dues situades dins l'espai definit per la nau d'aquest primer temple. S'hi troba una majoria de tombes en caixa de lloses, algunes unides amb morter, tot i que n'hi ha en caixa de *tegulae* de secció triangular, amb cista de maons i llit de *tegulae*, amb murets de blocs lligats amb morter i en fossa simple coberta de lloses. Si bé l'estat d'ar-

rasament de les restes no permet diferenciar amb precisió la relació temporal que s'estableix entre aquestes tombes i els murs dels successius temples, en alguns casos sembla clara l'anterioritat d'algunes tombes respecte dels murs romànics, un fet que, juntament amb les refeccions en el paviment d'*opus signinum* posterior a la construcció d'algunes tombes i a la cronologia genèrica que es pot atribuir a algunes tipologies observades, permet vincular bona part de les sepultures a l'edifici primitiu, la fundació del qual els seus excavadors situen vers els segles VI-VII.

Puig Cardener (Manresa, Bages)

Existeixen indicis per pensar en la possibilitat de l'existència d'un temple d'època primerenca –segles V-VI– emplaçat en aquest punt, si bé les dades a les quals ara es farà referència no permeten sortir del camp de les hipòtesis. En un marc orogràfic singular, el Puig Cardener s'aixeca sobre la riba esquerra del riu Cardener al seu pas per la ciutat de Manresa, considerat tradicionalment el nucli original d'aquesta i on avui es troba la imponent església gòtica de la Seu. Ja durant unes obres dutes a terme l'any 1915 es descobriren diverses tombes, de les que una desena es presentaven sota la forma de tombes de *tegulae* a doble vessant, quatre en caixa de lloses de secció triangular i tres del mateix material però de secció quadrangular.

L'any 1986, desvetllat de nou l'interès pel passat primitiu de la ciutat, l'execució de diversos sondejors (Daura i Sánchez 1987; Daura i Pardo

FIGURA 20. El Puig Cardener de Manresa.

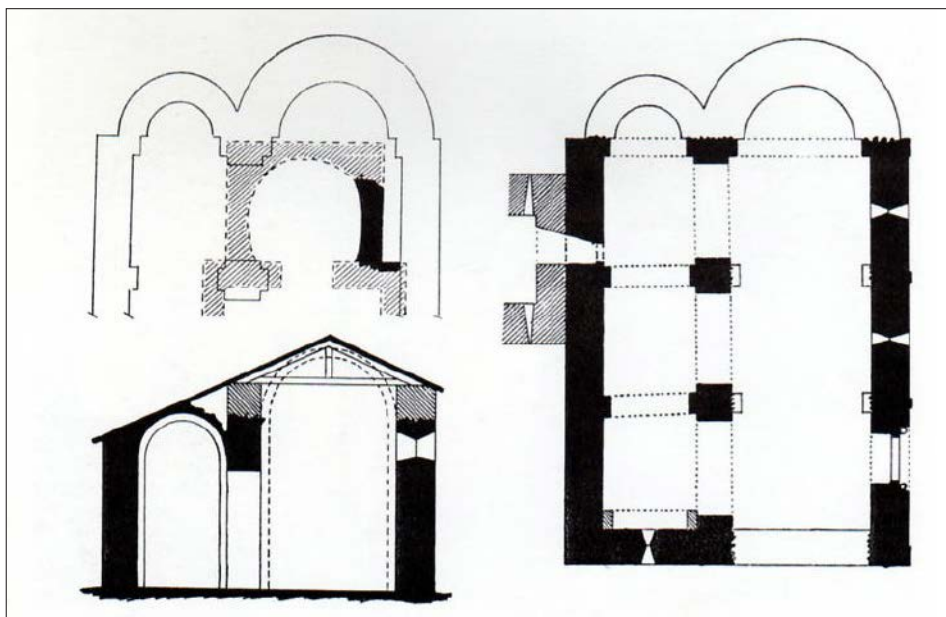

FIGURA 21. Planta de l'església de Sant Feliu de Terrassola, amb indicació de les restes aparegudes d'una possible capçalera anterior (DDAA 1984b, 398).

1991, 43-44) va permetre constatar, als peus de l'escalinata de la façana principal de l'església actual, la continuïtat d'aquesta necròpolis amb vuit altres tombes, totes elles en caixa de lloses a doble vessant, excepte una de secció quadrangular i una darrera sota la forma d'una fossa coberta amb lloses. Igualment, es va poder advertir com almenys una de les sepultures es trobava afectada per la construcció d'un mur aixecat amb carreus combinats amb pedres de mida mitjana, el qual, observat en planta, mostraria un desviament que podria indicar l'inici d'una possible estructura absidal. No s'observà, però, cap sòl associat directament, si bé en un sector del sondeig aparegueren restes d'un paviment de morter i petits còdols. Els autors de la intervenció proposen una cronologia per al conjunt funerari situada entre els segles VI-VII, tot plantejant la hipòtesi que el mur pugui correspondre a l'església de Sant Martí, coneguda a través de la documentació medieval, un temple que potser podria tenir uns precedents en època visigoda que caldria relacionar amb l'existència del cementiri, el qual ha de ser anterior sens dubte a la conquesta comtal del lloc de finals del segle IX.

Sant Feliu de Terrassola (Santa Maria d'Oló, Moianès)

Encara més minsos són els indicis que es poden aportar per al cas d'aquesta església, al capdavant d'una parròquia documentada ja l'any 927 (Ordeig 1999, doc. 320). Aquí, durant uns treballs de restauració del temple romànic, aparegueren les restes d'uns pocs murs que, segons X. Sitjes, formarien part de la capçalera d'una església anterior, de planta quadrada a l'exterior i de ferradura a l'interior (Sitjes 1977; DDAA 1984b, 396-399). No és possible, ara com ara i sense cap altra infor-

mació, atribuir cap cronologia precisa a aquestes estructures, ja que, si bé és cert que no manquen paral·lels propers de capçaleres d'aquest tipus d'època visigoda, tampoc es pot descartar que en realitat es tracti de l'absis rectangular d'una església del segle X.

Creu de Sant Salvi (Casserres, Berguedà)

Recentment, els treballs arqueològics vinculats a la construcció de l'Eix del Llobregat han posat al descobert un important jaciment a l'entrada mateixa del poble de Casserres, on s'ha localitzat un camp de sitges amb una cronologia que, segons els responsables de l'excavació, aniria des de l'època romana fins a l'alta edat mitjana, així com una extensa necròpolis formada per dos centenars de tombes, per a les que es proposa un arc cronològic situat entre els segles V i X (Cascante i Farguell 2007, 218 i 222-223; 2012; Florensa 2015).

Les tipologies són variades, tot i que predominen les fosses simples amb els extrems arrodonits excavades en el subsol natural i amb encaix per a una coberta de lloses. Com a variant, es documenten força casos amb murets de blocs i fragments de *tegulae* que revesteixen les parets de les fosses, de vegades només marcant els límits superiors del retall. Aquest ús de material constructiu s'explcaria per la presència prèvia en el lloc d'un forn d'obra de cronologia romana. En aquest sentit, pensem que la presència de dues úniques tombes en caixa de *tegulae* de secció triangular, ambdues pertanyents a infants, no és argument suficient per atribuir una cronologia massa antiga –romana imperial– a la necròpolis. En l'extrem oposat, la presència d'algunes tombes amb el cap diferenciat hauria de correspondre ja al darrer moment d'ús del cementiri.

FIGURA 22. Fotografia aèria parcial de la necròpolis de la Creu de Sant Salvi, amb les restes de la possible església a baix a la dreta (foto: Pep Farguell).

Com a fet remarcable, aquest espai cementirià s'associa a les restes d'un temple identificat per la presència de diversos murs que en conformarien els peus i una possible exedra orientada al sud, de planta quadrangular a l'exterior i semicircular a l'interior. És important consignar la presència, en el seu interior, d'algunes tombes alineades perfectament amb el sentit dels murs de l'edifici, entre les que cal destacar una fossa rectangular excavada en el subsol de l'exedra o absis lateral que contenia les restes remenades d'un individu.³⁹ Alhora, es documenten restes d'un paviment de lloses petites disposades sobre una preparació d'argiles que cobria un petit tram d'*opus signinum* que segellava alguna de les sepultures, fet que certificaria l'existència de reformes durant el funcionament del temple.

Com es comprova, és poc el que de moment es coneix d'aquest edifici, que ha patit un alt grau d'arrasament i que es troba encara en bona part sota un camí actual, fet que no ha permès excavar-lo en la seva totalitat. La cronologia preliminar que s'atorga a aquesta construcció és paral·lela a la que s'atribueix als sepulcres. Segons els seus analistes, el cementiri s'originaria vers el segle v, un cop abandonades diverses estructures de caràcter industrial d'època romana, entre les quals hi ha el forn esmentat. Seria llavors que es començarien a

FIGURA 23. Tomba construïda amb blocs de la necròpolis de la Creu de Sant Salvi (foto: Pep Farguell).

39. La presència de tombes en l'interior de temples d'origen tardoantic, tant a la nau com en dependències laterals, és un fenomen habitual que contrasta amb la seva pràctica absència en les esglésies dels segles x-xi i que normalment es vincula a la presència de personatges o famílies socialment rellevants. Els exemples són nombrosos, entre els quals el citat més amunt de Santa Maria d'Artés; es poden trobar diversos casos gironins a Aicart *et al.* 2008 91-207, mentre que, en general per al territori català, es pot veure Palol 1999, 173-203 i 261-295.

FIGURA 24. Detall dels peus i del cos meridional de la basílica del jaciment de la Creu de Sant Salvi, amb diverses tombes en el seu interior (foto: Pep Farguell).

efectuar els primers enterraments, si bé potser cal contemplar, com comença a ser usual en aquest tipus de temples, una fundació, pel cap baix, ja entrat el segle VI, com podria indicar la baixa proporció, centrada en individus infantils, de les tombes elaborades amb *tegulae* i la presència absolutament majoritària de les fosses simples d'extrems arrodonits o envoltades de blocs i fragments d'aquell material.⁴⁰ L'abandonament, en l'estat encara en estudi dels resultats de la intervenció, se situa en un moment per determinar de l'alta edat mitjana, però que en tot cas sembla anterior a les primeres referències escrites amb relació a la immediata església de Santa Maria de l'Antiguitat, documentada els anys 1050 i 1060 en sengles testaments.⁴¹ La veritat és que es fa difícil, davant d'això, no pensar en la possibilitat d'una seqüència que, malgrat el lleuger trasllat, pugui vincular tots dos edificis, i més davant d'un topònim tan suggeridor.⁴²

Sant Vicenç d'Obiols (Avià, Berguedà)

Descartada la versió interpolada de l'acta de consagració del monestir de Ripoll de l'any 888, aquesta església apareix per primera vegada a la documentació d'arxiu l'any 907 com a límit de la parròquia d'Avià (Ordeig 1993-2004, doc. 36). No obstant, la seva vinculació a Ripoll es confir-

ma primerenca, atès que el comte Miró de Cerdanya hauria ratificat l'any 921 una donació prèvia executada pel seu pare Guifré (DDAA 1985, 111). Com sigui, l'església i l'alou d'Obiols figuren en el precepte del rei Lluís atorgat al monestir de Ripoll l'any 938, així com en una butlla papal de l'any 951 (Abadal 1926-52, 164; Ordeig 1999, doc. 685).

L'edifici es compon d'una única nau capçada per un absis lleugerament trapezoidal que va acompanyat de dues capelles laterals de planta quadrangular (DDAA 1985, 111-114; López i Lacuesta 2013). L'accés des de la nau vers els altres espais es dona a través de tres arcs de ferradura ben aparellats amb dovelles i sostinguts per columnes, elements que en bona part foren refets durant la restauració dels anys seixanta del segle XX. Els estudiosos d'aquest edifici divergeixen en les opinions respecte de la cronologia dels seus components, una qüestió difícil de resoldre tenint en compte que llavors el subsol del temple fou excavat sense que avui puguem disposar de cap informació estratigràfica. Resseneyem, en tot cas, que bàsicament les diferències radiquen en postular un origen més o menys unitari per a l'edifici dins el segle X o bé considerar-lo com un fruit de l'evolució d'un temple aixecat inicialment en època visigoda. Aquesta darrera opinió se sustenta en

40. Tombes similars acompanyen l'església vella de Santa Cristina d'Aro, en funcionament entre els segles VII i X, segons els autors d'una monografia relativament recent (Aicart *et al.* 2008, 83-90); també n'apareixen de semblants, amb una cronologia situada entre els segles VII-VIII, a l'anomenada fase IB de l'església vella de Sentmenat, situades estratigràficament entre un nivell anterior amb tombes de *tegulae* a doble vessant i un de superior amb sepultures antropomorfs (Roig i Coll 2012, 378). Podem afegir encara alguns exemples que s'acompanyen de datacions absolutes, com la necròpolis de les Goges, un cementiri amb més de dues-centes tombes de fossa amb els extrems arrodonits i coberta de lloses, on una datació i l'evidència numismàtica en situen l'ús principalment entre els segles VII-IX; en la mateixa línia, podem citar el cas, d'excavació recent, d'una petita necròpolis a Roses, amb una datació un pèl més reculada (549-662 Cal. AD) (Agustí i Mataró 1999; Puig 2008). Agraïm la notícia sobre aquests darrers casos gironins a Cristian Folch.

41. «Et ipsum mas cum alaude, qui est in Castrum Serras, inter Sanctum Petrum de Vila et Sancta Maria de Antigedads»; «Et ad lumine Sancta Maria Antiqua aureo» (Bolòs 2006, docs. 95 i 101). L'edifici actual és una reconstrucció del segle XIX d'un edifici romànic anterior, que sembla haver albergat un priorat baixmedieval.

42. En aquest cas, tornariem a tenir una possible advocació a Santa Maria vinculada a un temple primerenc. Pel que fa al trasllat, no seria en cap moment un fet insòlit. Recordem, per exemple, el cas de les esglésies de Porqueres, on el temple romànic s'aixeca a una quarantena de metres del seu precedent tardoantic, o el ja citat de Santa Cristina d'Aro, on, abandonada cap al segle X l'església aixecada uns tres segles abans sobre un mausoleu baiximperial, el següent temple es construirà a gairebé tres-cents metres de distància (Burch *et al.* 1999; Aicart *et al.* 2008).

FIGURA 25. Capçalera de l'església de Sant Vicenç d'Obiols.

la presència de grans blocs de pedra calcària ben tallats situats en l'embocadura de l'absis i en l'inici dels braços del transsepte, que s'identifiquen amb l'aparell més antic de l'església i que, per la seva situació, permeten pensar en una capçalera tripartida ja des d'aquest primer moment. Al marge de l'anàlisi arquitectònica, l'atribució d'aquest primer edifici a l'època visigoda troba un altre argument en la localització d'un tremís del rei Ègica (687-702) encunyat a Sevilla en una tomba de banyera a tocar del braç meridional del creuer.

Pel que fa a aquest cementiri, que s'estén, fins allà on es coneix, tot al voltant de la capçalera i encara seguint la façana meridional, està format per tombes excavades a la roca, algunes amb els extrems arrodonits i d'altres amb silueta antropomorfa, amb el cap diferenciat i amb encaix per a la coberta (DDAA 1985, 114-115). Associades clarament les darreres al temple preromànic (segles IX-X), les primeres podrien pertànyer tipològicament a un moment anterior, en consonància amb la moneda documentada. Així mateix, són evidents les semblances a nivell de planta amb l'església localitzada als afores de Casserres, on algunes tombes de banyera es disposaven a l'interior de l'edifici i, com sembla també a Obiols, en un àmbit lateral. Per altra banda, tampoc no es pot descartar que, en realitat, l'origen de l'església d'Obiols s'hagi de buscar en un mausoleu tardor-antic, si fem cas de la presència de grans blocs ben

tallats com els que també s'observen en els edificis funeraris primigenis de Sorba i de Sant Pere de Casserres, que també hem vist que haurien generat àrees funeràries adjacents i que, finalment, haurien també esdevingut esglésies.

Santa Maria de Camps (Fonollosa, Bages)

El petit poble de Camps, avui integrat en el municipi de Fonollosa, es troba sobre un replà delimitat per dos torrents –el de Fonollosa i el de la Vall del Puig–, en el vessant de migdia de la serra de Castelltallat. Formant part d'aquest terme castrol, el lloc de *Cancis* és documentat ja des del segle X, quan sabem que les seves esglésies de Santa Maria i de Sant Pere s'integraven en el patrimoni del monestir de Santa Cecília de Montserrat, que les hauria rebut potser del mateix comte Borrell l'any 950.⁴³ L'església actual correspon a un edifici del segle XVIII, si bé a l'interior de l'antiga rectoria es conserva part del sòcol d'un absis que aparentment cal atribuir a un edifici romànic, potser ja d'un moment avançat (segles XII-XIII). Així mateix, al davant del portal de l'església moderna es poden contemplar, en prou bon estat, algunes làpides que es daten vers el segle XIII (DDAA 1984b, 251-252).

Una molt recent intervenció a la plaça del lloc, a tocar per ponent de l'actual església i, per tant, en el sector oposat a aquest absis romànic conservat parcialment, ha tret a la llum tota una seqüència arqueològica amb diverses fases, de les quals ens interessa la més antiga, corresponent a una àrea funerària associada a un edifici que ens ha arribat de manera molt fragmentària (Cabañas en premsa).⁴⁴ Pel que fa a aquest darrer, la porta d'accés s'obre en el mur meridional, el més ben conservat amb una llargada de 4,3 metres i on destaca la presència d'un llindar format per un bloc monolític on es troben buidades el que hom interpreta com tres parells de petjades punxegudes en direccions oposades, un motiu que respon a la iconografia clàssica i que fou adaptat també pel cristianisme primitiu.

De les nou tombes localitzades, totes disposades segons l'eix oest-est, l'arqueòloga interpreta que vuit d'elles es trobaven a l'interior del recinte originari, mentre que una darrera es trobaria a tocar per l'exterior del mur meridional. Malgrat que algunes d'elles foren buidades i reblertes posterior-

43. Sense que sigui aquest el lloc per esplaïar-nos sobre la qüestió, deixem constància d'alguns dubtes relatius a l'autenticitat d'aquests primers documents, tant pel que fa a la donació del comte Borrell com al precepte reial que la ratificava l'any següent. Si es tractés de falsificacions, el primer document verídic correspondria llavors a l'original d'una permuta de l'any 970 –o 971– sobre uns béns que Santa Cecília adquiria «in comitatu Minorisa in kastum Montedonno [Castelltallat] in locum qui dicunt Cancis» (Altés 1994, docs. 24 26 i 53). De fet, el lloc de Camps es troba extraordinàriament ben documentat durant aquesta primera època comtal gràcies a la conservació, enmig de la pèrdua general de l'arxiu monàstic de Montserrat, dels plecs de pergamins que hi feien referència.

44. Agraïm a Núria Cabañas, directora de l'excavació, les informacions i la documentació que ens ha ofert sobre el jaciment.

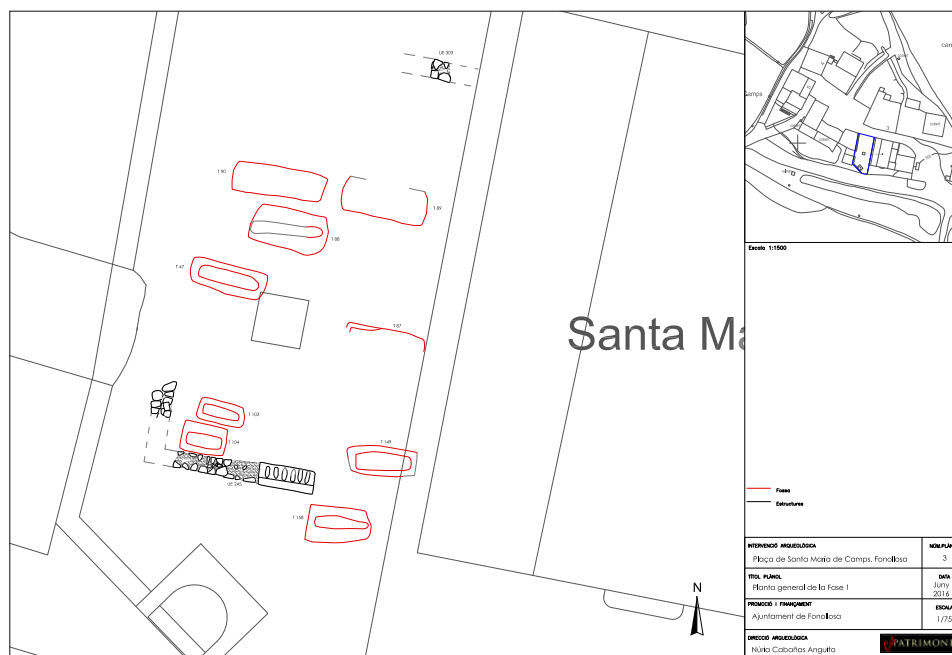

FIGURA 26. Planta de les estructures tardoantigues documentades a la plaça de Santa Maria de Camps (Núria Cabañas).

FIGURA 27. Detall de dues tombes de la necròpolis tardoantiga de la plaça de Santa Maria de Camps (foto: Núria Cabañas).

ment, probablement per assegurar la fonamentació d'un edifici baixmedieval, la tipologia de les tombes segueix la construcció d'una gran fossa inicial de planta quadrangular, a l'interior de la qual es troba un segon retall de forma el·líptica, on era dipositat el cadàver. Les cobertes estaven formades per una o diverses lloses, mentre que les estructures presentaven un segellat final d'*opus signinum*, de morter o d'argila compactada. Aquesta aparen-

ça relativament arcaïtzant, juntament amb la presència d'aquell llindar esculpit, semblaven indicar en primera instància una cronologia reculada per al conjunt, potser en paral·lel a les darreres troballes dels Prats de Rei, que es ressenyaran tot seguit. No obstant, dues datacions efectuades sobre els esquelets continguts en dues de les sepultures presenten uns arcs de probabilitat clarament situats entre finals del segle VI i mitjans del segle VIII.⁴⁵

45. T-47: UBAR-1394: 1320±25; cal. 2 sigmes: 654-717 (75,4%), 742-766 (20%). T-90: UBAR-1395: 1425±25; cal. 2 sigmes: 578-654 (95,4%).

Aquesta atribució cronològica relativament tardana hauria de dur-nos a reconèixer, al nostre entendre, una església en l'edifici al qual s'associa el grup funerari, sense perjudici que hagués pogut tractar-se, en origen, d'un mausoleu, aixecat potser a finals d'època romana en el marc, com hem vist en un capítol anterior, d'un *fundus* antecessor del terme altmedieval de Camps i tal com sembla haver-se esdevingut en els casos de Sorba o Cas-serres. L'emplaçament és clarament idoni i alguns pocs materials fora de context semblarien avalar aquesta ocupació antiga. Aquesta església tindria aparentment continuïtat, malgrat la manca d'indicis per al segle IX, amb les primeres mencions del lloc en mans de Santa Cecília de Montserrat, quan s'esmenten les dues esglésies de Santa Maria i de Sant Pere, en un cas amb clares analogies, per exemple, amb el de Serrateix, amb dues esglésies altmedievals properes amb idèntiques advocacions.⁴⁶

Santa Maria dels Prats de Rei (els Prats de Rei, Anoia)

L'any 945 els comtes Sunyer i Riquilda donaven al monestir de Montserrat, entre altres béns, unes «esglésies» de Santa Maria en el lloc de *Prados*, a la Segarra, on significativament es feia menció d'una *villa antiga*, un detall interessant que, al marge de les objeccions que es puguin plantejar sobre l'autenticitat del document, sembla delatar la presència de construccions pretèrites als ulls dels redactors del document.⁴⁷ Aquest fet pren sentit sota la identificació inequívoca del lloc de Prats de Rei amb l'emplaçament d'un *municipium Sagarrensis* testimoniats per la troballa de diverses làpides, una de les quals erigida per un *Ordo Segarrensis* en honor de l'emperador Maximià, i confirmada per recents troballes arqueològiques que han posat al descobert una potent ocupació d'èpo-

ca ibèrica com a precedent immediat d'aquell *municipium* (Castellà *et al.* 1986; Salazar 2015).

La recerca arqueològica prèvia a aquestes darreres actuacions, escassa i reduïda pràcticament a l'execució d'uns sondejos en els anys setanta del segle passat, havia permès ja detectar nivells d'època republicana en diversos punts, on les evidències numismàtiques delataven la presència d'un centre important en aquesta cronologia (Nuix 1998-1999), evidència que contrastava, si tenim en compte aquelles inscripcions, amb la sorprenent migradesa de materials altimperials. Davant d'això, s'havia proposat que llavors es tractaria d'un nucli materialment reduït, sense pràcticament trama urbana i limitat bàsicament a un espai públic que assumiria funcions diverses en relació amb el territori de l'entorn (Pera 1994).

D'altra banda, ens interessa destacar alguns dels resultats obtinguts durant l'execució d'aquells primers sondejos, especialment pel que fa al que es va obrir davant de l'atri de l'església de Santa Maria, lloc on l'any 1964 ja s'havien trobat restes de *tegulae* i lloses en fer-se obres per a la conducció d'aigües. Aquí, per sota del paviment i d'alguns nivells remenats, van aparèixer diversos sarcòfags de pedra i tombes de lloses, algunes amb *tegulae* disposades com a llit o capçalera, sepulcres que foren desmuntats i traslladats darrere l'absis de l'església, en una zona enjardinada on encara es poden visitar. Els materials que apareixien en relació amb els enterraments presentaven una gran diversitat, testimoniant l'ocupació del lloc des de temps previs, amb presència d'alguns fragments de cronologia baiximperial com a materials d'importació més tardans (Járrega 1991, 62-63).

Cal, però, atribuir a les darreres excavacions dels anys 2012-2013 el forniment de noves dades significatives (Pàmies i Moreno 2015, 163-165). Així, s'ha localitzat un conjunt de sis tombes, de

46. Aquells textos de mitjans del segle X, tot i ser suspectes, esmenten aquestes dues esglésies juntament amb la de Sant Mamet. Essent aquesta darrera sens dubte l'homònima del proper lloc de Bacardit, és molt possible que la de Sant Pere tinguí alguna relació amb la casa de Cal Santpere, a poc més de 100 metres de distància de Santa Maria, i no amb les esglésies de Sant Pere de Torreblanca o de Vilalta, als termes dels castells de Fals i Sant Mateu, respectivament.

47. «Et in alio loco in campo Sagarrensis damus predicto cenobio ipsas ecclesias nominatas Sancte Marie qui dicunt de ipsos Prados cum altaribus qui ibidem sunt et cum villa antiga et cum pratis et cum viginti pariliatas de terra erma cum in antea ad quis nostrum erit sine ulla inquietudine et sine ulla reservatione simul cum decimis et primitis et oblationibus atque diffinitionibus» (Altés 1994, *doc.* 10). El text presenta alguns elements que ens fan ser prudents en quant a la seva acceptació sense reserves, com poden ser les referències a les «defuncions» dins el llistat de rendes a percebre per l'església, la presència d'un precoç *manso de Bonuces* o la forma d'alguns topònims, excessivament catalanitzats per a un text tan primerenc (*Ulzineles*, *Quadels*, *Gaudels*). En tot cas, l'existència d'aquestes esglésies segarrenques quedaria provada per la seva inclusió en el precepte reial concedit a Montserrat l'any 951, si el donem per bo («et ecclesias que in Sagarra, totum est ab integrum», Abadal 1926-52, 255-257), on ens estranya, per altra banda, que no hi figuri l'extens alou situat als peus de Montserrat que també és objecte de donació en aquell document anterior. En tot cas, aquest sembla haver estat significativament perdut i retrobat («habiendose hallado despues de mucho tiempo») en ocasió del conflicte mantingut durant el segon quart del segle XI amb els senyors de Castellar que pretenien tenir drets sobre la zona de Prats de Rei per raó de conquesta (DDAA 1992, 345). En aquest sentit, si es pren el text com a autèntic, es crea una certa contradicció amb el que sabem en relació amb l'avenç de la frontera en aquestes dates, atès que, si bé la conca d'Òdena és ja plenament en mans comtals, l'àrea de Calaf no serà conquerida fins a l'entorn de l'any mil.

FIGURA 28. Tombes i sarcòfags de la necròpolis tardoantiga de Santa Maria dels Prats de Rei.

FIGURA 29. Vista parcial del conjunt funerari tardoantic localitzat als Prats de Rei (foto: Dídac Pàmies).

les que se n'han excavat cinc, a l'oest de l'actual església de Santa Maria i, per tant, no gaire lluny de les restes documentades anteriorment. Pel que fa a la tipologia, s'hi compten quatre caixes de grans lloses, una caixa de *tegulae* i un sarcòfag monolític. Dues de les tombes es trobaven a l'interior d'un edifici o cambra funerària, coberta amb *tegulae* i *imbrices*, a la que s'accedia a través d'un vestíbul. Pel que fa a la resta de sepultures, situades a l'exterior d'aquesta construcció, cal destacar la troballa, segellant una de les caixes de lloses,

FIGURA 30. Lauda musiva amb crismó localitzada a la necròpolis dels Prats de Rei (foto: Dídac Pàmies).

de les restes d'una lauda musiva on es conservava parcialment un crismó. La cista en qüestió contenia les restes d'una dona a la trentena, sebollida probablement entorn del 400 segons es desprèn de la datació radiocarbònica practicada.⁴⁸

Els indicis són, creiem, suficients per concebre l'existència en aquest lloc d'un temple cristià amb orígens potser baiximperials, a redós del qual s'hauria format una àrea d'enterrament que contindria altres construccions de tipus funerari, similars als mausoleus que hom detecta tant en àmbit urbà com –ho acabem de veure– rural. Malgrat l'absència encara de la seva constatació material, les restes documentades, la tradició del lloc com a centre territorial en època romana –recordada encara al segle x– i els paral·lels que es poden establir, entre altres casos, amb la propera *Iesso*, a Guissona, donen suport a aquesta hipòtesi.⁴⁹

Santa Maria de Veciana (Veciana, Anoia)

Altres dades poc concloents, però que mereixen ser citades en aquest apartat, les trobem en el cas de l'església de Santa Maria de Veciana, on una intervenció arqueològica parcial va descobrir,

48. La forquilla cronològica a dos sigmes (95,4%) ofereix un rang de possibilitats ampli (382-539) a causa de l'ondulació de la corba de calibratge que afecta tot el segle V. No obstant, existeix una punta de probabilitat molt acusada entre aproximadament els anys 390 i 430 (calculat amb OxCal 4. 2 sobre una datació base de 1620±30).

49. Prop de l'església de Santa Maria, excavacions puntuals han documentat la presència de sarcòfags de pedra, tombes de *tegulae* a doble vessant i cistes de lloses i de maçoneria (Pera 1996-1997).

al nord de l'actual església i per sota d'un edifici de cronologia baixmedieval, diversos murs lligats amb morter que s'associaven a les restes d'un paviment d'*opus signinum*, nivells que malauradament no foren excavats, de manera que poc es pot dir sobre la seva cronologia precisa (Arbós 1999-2000).

En tot cas, cal destacar la presència en l'interior d'un dels àmbits delimitats de dues sepultures infantils i un enterrament cobert amb *opus signinum*, a banda d'un possible sarcòfag treballat situat a l'est del conjunt i de dues tombes de lloses orientades sud-nord seguint el suposat límit de ponent de les estructures murals. Evidentment, es tracta d'informacions massa vagues que no permeten la identificació segura de les estructures amb una església més antiga, tot i que els indicis són significatius. A hores d'ara, doncs, i sense continuïtat dels treballs tant en extensió com en profunditat, ni les estructures localitzades per si soles ni la seva planta permeten anar més enllà de la simple constatació d'una àrea funerària associada a alguns àmbits que podrien correspondre tant a un edifici religiós com a un mausoleu o a les habitacions d'una vil·la reaprofitades com a espai d'enterrament.

2.3.2. Els *monasteriola* com a indici d'unes primeres fundacions monàstiques

En la caracterització arqueològica dels monestirs anteriors a les èpoques carolíngia i comtal, romanem encara, per a l'àrea catalana, sense exemples confirmats i ben estudiats que permetin l'elaboració de models genèrics, si bé en context urbà sembla que alguns complexos excavats podrien ser identificats com a tals (López 2006). Pel que fa a l'àmbit rural, en alguns casos s'ha detectat la presència de construccions d'època visigoda en els mateixos solars on posteriorment s'aixecaran coneguts monestirs documentats a partir del segle IX, encara que res assegura que la continuïtat topogràfica comporti una mateixa funció al llarg dels segles. Així, trobem, per exemple, algunes basíliques primerenques –o altres edificis de funcionalitat no determinada– en el claustre del monestir de Sant Cugat del Vallès (Vallès Occidental) o en el solar de Sant Pere de Rodes (el Port de la Selva, Alt Empordà), mentre que s'han identificat espais funeraris o mausoleus de tradició baiximperial a Santa Maria d'Amer (Selva) o a Sant Feliu de Guíxols (Baix Empordà) (Riu 1999; Mataró 2003; Agustí 1996; Vivó *et al.* 2012).

Més a prop del nostre àmbit d'estudi, constitueix un exemple d'aquest fenomen el monestir de Sant Llorenç prop Bagà (Guardiola de Berguedà), on s'han localitzat recentment les restes, anteriors al conjunt comtal, d'una església de tres naus i

capçalera tripartida acompanyada d'una necròpolis de tombes majoritàriament en caixa de lloses o blocs (López *et al.* 2006, 591-593). La datació que s'atribueix al conjunt per part de l'equip d'excavadors en situa l'origen entre els segles VII-VIII, sense que res, de moment, permeti assignar-li una funció monàstica, més enllà de la implantació, ja ben documentada en el segle X, d'un cenobi vinculat a la dinastia comtal cerdana (Bolòs i Pagès 1986). Així mateix, tot i que de manera més difusa i dubtosa, alguns indicis podrien assenyalar uns precedents semblants per al cas del monestir de Ripoll (Ripoll *et al.* 1978).

En el cas de la Catalunya Central, ja hem vist com algunes esglésies, esdevingudes dependències de monestirs, com ara Sant Pere de Casserres respecte de Tavèrnoles, Santa Maria de Camps respecte de Montserrat o Santa Maria de Sorba pel que fa a Ripoll, presenten construccions primigènies atribuïbles a mausoleus baiximperial o a esglésies tardoantigues primerenques. A banda d'aquests casos significatius, però, la qüestió de l'aparició de monestirs rurals durant els primers segles altmedievals ha estat tractada en un primer moment a partir de l'anàlisi de diversos topònims que, sota la forma catalana «monistol», al·ludeixen sens dubte a la presència de monestirs o *monasteriola*. Amb fins a quatre exemples coneguts només a la comarca del Bages, es deuen, de fet, a A. Benet unes primeres reflexions sobre aquesta qüestió, si bé puntualment s'ha advertit també de la presència de materials antics en aquests llocs i la seva possible relació amb la institució delatada pel topònim (Benet 1982; Piñero 1994, 33).

Ha estat una recent revisió documental, acompanyada d'un projecte de prospecció arqueològica, la que ha permès reprendre aquesta hipòtesi inicial, segons la qual el topònim descobriria l'existència de petits nuclis monàstics que possiblement perdurarien al llarg de l'alta edat mitjana, amb poc recorregut més enllà de la conquesta comtal, moment a partir del qual només en romandria el topònim, extingida ja la institució monàstica original (Martí i Colomer 2002; 2011). De fet, l'estudi de les fonts altmedievals confirmaria l'arribada del topònim en temps carolíngis, quan s'utilitzaria per denotar un estatus inferior d'aquests enclavaments durant el procés d'implantació dels grans monestirs benedictins subjectes a la iniciativa de comtes i magnats. Per altra banda, la cartografia dels esments documentats permet observar com, més enllà de la seva concentració relativa a la comarca del Bages, es troben altres casos dispersos en l'entorn de Barcelona (Baix Llobregat, Alt Penedès, Maresme), als quals cal afegir uns altres exemples puntuals a la Noguera, l'Alt Urgell i la Ribagorça, destacant l'absència del topònim en

els textos referits, per exemple, a Osona o a les comarques gironines.

Desenvolupant aquesta hipòtesi, durant l'any 2002 es va dur a terme una campanya de prospeccions arqueològiques amb l'objectiu d'establir una primera verificació sobre el terreny amb relació a l'origen i la natura d'aquests establiments. Aquests treballs es van centrar en els quatre topònims coneguts a la comarca del Bages, documentats tots ells al segle x o a principis del segle següent: Monistrol de Montserrat (Ordeig 1999, doc. 516, any 942), Monistrol de Calders (DDAA 1984b, 37), Monistrollet de Rajadell (Ordeig 1999, doc. 1247, any 978) i Monistrol de Gaià (Ordeig 1999, doc. 1376, any 982). En no constituir actualment nuclis urbans, com és el cas dels dos primers, foren els exemples de Rajadell i Gaià els que van oferir de forma desigual alguns materials en superfície que indicaven l'existència d'ocupacions altmedievales.

Així, mentre que el cas de Rajadell presentava un registre força reduït centrat en l'entorn de l'església de Santa Maria, amb algun fragment de *tegula* i produccions ceràmiques de pastes tosques i coccions reductores o neutres, la prospecció a Gaià fou molt més profitosa. Aquí, en l'entorn de l'església de Sant Pere de la Roca, antigament coneguda com Sant Pere de Monistrol (DDAA 1984b, 258),⁵⁰ es van obtenir mostres significatives tant en l'entorn de la mateixa església com en el punt on posteriorment s'ha desenvolupat un projecte d'excavacions descrit en detall en un apartat anterior. No obstant, en cap dels emplaçaments ha estat de moment possible identificar estructures que puguin atribuir-se a un monestir. Pel que fa al cas de Gaià, res impedeix, però, que el presumpte establiment monàstic pugui trobar-se sota l'església de Sant Pere o en el seu entorn immediat, una àrea encara inexplorada a nivell d'excavació.

De fet, tampoc no disposem, malauradament, de cap notícia directa pel que fa al domini on s'inscriuria aquesta explotació. Una butlla papal de l'any 951, però, assenyalava el monestir de Ripoll com la institució propietària dels diversos *monasteriola* de Manresa –cal entendre que del seu comtat–,⁵¹ entre els quals es trobaria en bona

lògica el cas gaiànes. L'adscripció d'aquests *monasteriola* a Ripoll concorda amb l'atribució a un altre monestir benedictí, Sant Cugat del Vallès, de l'església de Monistrol d'Anoia (Rius 1945-1947, docs. 9 i 181), a tocar de la qual ha estat excavada parcialment una necròpolis amb orígens tardoantics i continuïtat altmedieval que va acompanyada de diversos àmbits propers (Rovira i Llecha 1995). De fet, ambdós monestirs es poden considerar beneficiaris del procés d'absorció d'aquestes fundacions primitives per part de les institucions monàstiques promogudes i protegides pel poder reial o comtal (Martí i Colomer 2011, 94).

Com a hipòtesi alternativa –o, si es vol, complementària– també podria establir-se, d'altra banda, un cert paral·lisme entre aquests *monasteriola* i les *cellae* que, en tant que esglésies menors adscrites a un monestir, proliferen en els segles ix-x, per exemple, en terres gironines (Folch 2012, 113-115). Aquestes últimes pràcticament són absents sota aquesta denominació en la documentació de primera època comtal referent a la Catalunya Central,⁵² mentre que els primers són inexistents, com apuntàvem, en els textos i el registre toponímic de les comarques gironines. Hom podria demanar-se si uns i altres no respondrien a una mateixa realitat, constituint els monistrols un tipus d'assentament eclesiàstic dependent dels monestirs amb més interessos en l'àrea d'expansió dels comtats al segle x o poc abans. Aquest plantejament no hauria d'excloure, però, l'origen anterior que proposem per al topònim, tal com es comprova en els casos arqueològicament coneguts, com ara Monistrol d'Anoia o el mateix Monistrol de Gaià, o com es desprèn de la natura ja fixada que presenta el propi topònim en diversos dels exemples documentats en el segle x.

2.4. Les necròpolis rurals no associades a esglésies

Sense cap mena de dubte, el registre arqueològic vinculat als espais funeraris d'àmbit rural constitueix en la nostra zona d'estudi l'element material més visible del període altmedieval previ

50. Sembla que la referència que es dona a la *Catalunya Romànica* sobre una menció a l'església de Sant Pere de Monistrol de l'any 992 cal atribuir-la al temple de Monistrol de Montserrat, per tal com el document sanciona una permuta de terres entre uns esposos, que tenien una terra a Castells (castrum Bellido), i un prevere, que cal suposar de «Sancto Petro Monasteriolo», per tal com aporta una terra pròpia d'aquesta església. En tot cas, no cal dubtar de l'adscripció del topònim en qüestió a l'església de Sant Pere a Gaià, atès que aquesta manté encara a la baixa edat mitjana el topònim original; ens trobem així l'any 1346 una «parrochia Sancti Petri de Monistrollo, termini castri de Gayano» o, l'any 1380, un Bernat de Roca (*Bernardi de Rupe*), de la «parrochie de Monistrol de Gaya». Encara l'any 1440, s'esmenta la «parrochie Sancti Petri Monistrolli, termini castri de Gayano» (Bolòs 2006, docs. 322, 373 i 412).

51. «Et in Minorisa quantum ibidem habent monasteriola cum sua pertinentia» (Ordeig 1999, doc. 685).

52. Es pot citar com a excepció la *cellam Sancti Johannis* situada prop de Cardona –previsiblement Sant Joan de Bergús i no Sant Joan de Montdarn (Gibert 2011, 325-326)– i citada en un precepte reial de l'any 899 en favor del monestir de Sant Joan de les Abadesses (Abadal 1926-1952, 215-217), en el patrimoni del qual es trobaria integrada.

a la conquesta comtal. Paradoxalment, això no es desprèn de la quantitat de casos coneguts a través d'intervencions arqueològiques –francament una minoria–,⁵³ sinó que es deu bàsicament a d'altres factors. D'entrada, a la pròpia natura de les estructures que conformen aquests espais; constituïdes en la seva major part per caixes de lloses o excavades en penyes o superfícies rocoses, són restes difícils de destruir, un fet afavorit pel seu caràcter d'elements negatius situats per sota de la cota de circulació. A més, les condicions orogràfiques, geològiques, climàtiques i d'ús del sòl a la Catalunya Central han fomentat la seva localització. Així, el relleu accidentat no beneficia, excepte en les cotes més baixes i planeres, els processos de sedimentació; ans al contrari, l'erosió, ajudada pels regulars i devastadors incendis, ha permès el descobriment –i també la progressiva degradació– de molts d'aquests jaciments.⁵⁴ A això cal afegir les conseqüències de l'activitat agrícola, amb la rompuda de nous camps i l'ús de maquinària amb capacitat per alterar el subsol a cotes baixes, fet que ha provocat l'aparició d'algunes necròpolis, les quals en el millor dels casos han pogut estudiar-se parcialment, tot i que en moltes ocasions tan sols ens ha quedat la notícia puntual de la seva existència i destrucció.

D'altra banda, seria injust no reconèixer l'immens treball realitzat des del món de la investigació local i comarcal en la detecció i inventari d'una quantitat certament ingent de jaciments, treballs que de vegades han culminat amb l'excavació d'alguns exemples.⁵⁵ Així mateix, també ens hem beneficiat de les tasques de catalogació desenvolupades per persones vinculades a la Uni-

versitat de Barcelona durant els anys vuitanta del segle passat, amb treballs especialment centrats, pel que fa a les necròpolis, en el sector meridional de la comarca del Berguedà i a Osona.⁵⁶

2.4.1. Inventari

Aquestes necròpolis rurals, no associades aparentment a un edifici religiós que les organitzi o gestioni,⁵⁷ havien estat sotmeses a especulacions diverses relatives a la seva adscripció cronològica, si bé en els darrers anys l'excavació d'alguns casos i l'elaboració d'estudis de síntesi d'àmbit comarcal han permès ubicar-les en un marc ampli però inequívoc que abraça els primers segles medievals.⁵⁸ Es tracta, en qualsevol cas, de necròpolis prèvies a la instauració dels cementiris parroquials d'època comtal i a la inclusió dels drets d'enterrament dins el conjunt de rendes a percebre per la parròquia, ja a partir del segle x i, en especial, del segle següent (Riu 1989, 269).

Per copsar la gran dispersió d'aquestes necròpolis sobre el territori i, d'altra banda, per destacar la seva gran vàlua com elements arqueològics visibles, es presenta a continuació un inventari, dividit geogràficament segons els límits comarcals actuals, que pretén recollir totes les notícies, diverses i desiguals, que sobre aquestes hem sabut trobar. Tenint en compte aquest alt grau de disparitat pel que fa a les informacions disponibles, ens hem decidit per l'elaboració d'una taula simplificada on figuren el nom del jaciment, la localitat i la comarca on es troba, el nombre de tombes conegudes,⁵⁹ la seva tipologia genèrica, un apartat

53. Que sapiguem, representen poc més d'un 10% del total conegut els jaciments d'aquest perfil que hagin estat objecte d'excavació, ni que sigui parcial, i els resultats dels quals hagin estat mínimament publicats en el darrer quart de segle.

54. Aquesta visibilitat, de fet, deu trobar-se a la base d'una variada toponímia sens dubte vinculada a aquests jaciments, amb referències ben evidents a fosses (Pla de la Fossa, Fossars de Bogadella), tombes (El Cau de la Sepultura), caixes (Collet de les Caixes, Pla-ses-lloses), cristians (Serrat dels Cristians) o directament a morts i cementiris (Serrat dels Morts de Martorell), a les que probablement calgui afegir també algunes de les abundants al·lusions a «moros» (Turó dels Moros, Pla dels Moros, Serrat dels Moros, Collet del Moro, Torre dels Moros).

55. Per a la comarca de l'Anoia, cal citar la important tasca desenvolupada des del CECI (Centre d'Estudis Comarcals d'Igualada), amb resultats publicats en diversos articles per part fonamentalment de J. Enrich, J. Enrich i J. Sales. Al Bages, el mèrit principal correspon al Centre d'Estudis del Bages, del que poden trobar-se la majoria de les referències bibliogràfiques a Daura *et al.* 1995. És conseqüència inequívoca del treball d'aquests equips el fet que, del total de necròpolis registrades per a l'àmbit d'aquest estudi, els casos del Bages i l'Anoia constitueixin més del vuitanta per cent del corpus (49,3% i 31,3%, respectivament).

56. Destaquen, al Berguedà, els treballs realitzats per J. Bolòs i M. Pagès. Pel que fa a Osona, si bé aquest registre no ha rebut tanta atenció com en comarques veïnes, sí que s'hi han efectuat algunes aproximacions (Ollich i Raurell 1989).

57. És evident que avui convé descartar l'apel·latiu d'«isolades», atès que el seu suposat aïllament té només a veure amb el nostre desconeixement sobre els espais d'hàbitat i treball que s'hi associen; es tracta, a més, d'un atribut que les situa en contraposició als cementiris eclesiàstics «normals».

58. Avui comptem amb diversos estudis per a l'àrea catalana, entre els quals es poden destacar els realitzats en relació amb els territoris del Penedès (Vallès i Bosch 1994; Gibert 2006a), de l'Anoia (Sales 1993-1994; Enrich *et al.* 2003), de la Conca de Barberà (Menchon 1996) o del Vallès i el Bages (Daura *et al.* 1995; Roig 1999). Remetem també als treballs recentment recollits per N. Molist i G. Ripoll (Molist i Ripoll 2012).

59. Ens limitem estrictament a indicar la quantitat mínima d'estructures de les quals es té constància, obviament referències genèriques a tombes destruïdes impossibles de comptabilitzar; en aquest sentit, deixem la cel·la en blanc quan no existeix cap al·lusió clara a un nombre determinat de sepultures.

d'observacions generals⁶⁰ i en darrer lloc les referències bibliogràfiques.⁶¹

Posteriorment, hem cregut convenient centrar l'atenció sobre un jaciment en concret, la necròpolis de Pertegàs (Calders, Moianès), que hem pogut estudiar de primera mà i que, excavat en bona part, és susceptible d'aportar alguns

elements clau per entendre l'estructuració i les característiques d'aquest tipus de cementiris. Finalment, s'afegeix un darrer apartat destinat a la discussió genèrica de la problemàtica arqueològica i cronològica suscitada per aquests espais funeraris, tenint en compte diversos aspectes interpretatius que creiem rellevants.

Jaciment	Municipi	Comarca	Nre.	Tipologia	Observacions	Bibliografia
Castell de Clariana	Argençola	Anoia	1	Roca		Enrich <i>et al.</i> 2003
Clot de Cal Riquer	Argençola	Anoia	3	Roca		<i>CatRom XIX</i>
Rocamora	Argençola	Anoia	1	Caixa de lloses		Sales 1993-94
Cal Macari/Mas Cabots	Argençola	Anoia	1	Caixa de lloses		Enrich <i>et al.</i> 2003
Cal Mensa	Argençola	Anoia	30	Caixa de lloses		Sales 1993-94
Vinya de Cal Notari	Carme	Anoia		Sarcòfag		Enrich <i>et al.</i> 2003
Serrat dels Moros	Castellolí	Anoia		Sarcòfag (2), caixa de lloses		Sales 1993-94
Can Soteras	Castellolí	Anoia	1	Caixa de lloses		Sales 1993-94
Can Tardà	Castellolí	Anoia	5	Caixa de lloses		Sales 1993-94
Cal Seuba	Els Prats de Rei	Anoia	5	Roca	Dos grups diferenciats	<i>CatRom XIX</i>
Pedrafità	Els Prats de Rei	Anoia	4	Roca	Dos grups diferenciats	Sales 1993-94
Solanelles	Els Prats de Rei	Anoia	1	Roca		<i>CatRom XIX</i>
Seguers	Els Prats de Rei	Anoia	9	Roca	Dos grups diferenciats	<i>CatRom XIX</i>
La Manresana	Els Prats de Rei	Anoia	1	Roca		<i>CatRom XIX</i>
La Casella	Els Prats de Rei	Anoia	1	Caixa de lloses		Enrich <i>et al.</i> 2003
L'Institut	Igualada	Anoia	2	Caixa de <i>tegulae</i>		Sales 1993-94
L'Olivar d'en Francisquet	La Torre de Claramunt	Anoia	1	Caixa de lloses		<i>CatRom XIX</i>
Cal Garsa	La Torre de Claramunt	Anoia		Roca		Sales 1993-94
Cal Cosme	La Torre de Claramunt	Anoia		Roca		Sales 1993-94
Vilaseca	La Torre de Claramunt	Anoia		Caixa de lloses		Enrich <i>et al.</i> 2003
Hostal del Porc	Òdena	Anoia	1	Caixa de <i>tegulae</i>		Enrich <i>et al.</i> 2003
Cal Brunet/Cal Cinto	Òdena	Anoia	1	Caixa de <i>tegulae</i>		Sales 1993-94
Cal Roig/Cups de l'Enrich	Òdena	Anoia		Caixa de <i>tegulae</i> , caixa de lloses (3)	Dos grups diferenciats	Sales 1993-94

60. Es consigna bàsicament l'existència d'elements d'ornamentació o aixovar en l'interior de les tombes –s'indica expressament si són de natura descontextualitzada– o s'especifica si les sepultures formen més d'una agrupació encara que es trobin relativament properes.

61. Davant la necessitat de compactar la informació, hem prioritzat una única referència bibliogràfica per a cada cas, habitualment la més extensa o la més recent. Fonamentalment, ens remetem als treballs ressenyats en notes anteriors –o a articles dels mateixos autors– i a catàlegs genèrics com els diferents volums de la col·lecció *Catalunya Romànica* (*CatRom*) o *l'Inventari del Patrimoni Arqueològic de Catalunya* (IPAC) del Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya.

Jaciment	Municipi	Comarca	Nre.	Tipologia	Observacions	Bibliografia
Can Grimau	Òdena	Anoia	3	Fossa simple (1), caixa de <i>tegulae</i> (1), murets en sec (1)	Dos grups diferenciats	Sales 1993-94
Torre dels Moros	Òdena	Anoia		Caixa de <i>tegulae</i>		Enrich <i>et al.</i> 2003
Cal Morera	Òdena	Anoia	1	Fossa simple		Enrich <i>et al.</i> 2003
Cal Magí de les Alzinetes/Cal Sanador	Òdena	Anoia	2	Roca		Enrich <i>et al.</i> 2003
Vinya del Tallaret	Òdena	Anoia	5	Caixa de lloses		Sales, Pedraza 1993
Can Riba	Òdena	Anoia	3	Caixa de lloses		Enrich <i>et al.</i> 2003
Collet de Sant Pere Màrtir	Òdena	Anoia	3	Caixa de lloses		<i>CatRom XIX</i>
Les Malloles	Òdena	Anoia	1	Roca		<i>CatRom XIX</i>
La Guàrdia Pilosa	Pujalt	Anoia	1	Caixa de lloses		Enrich <i>et al.</i> 2003
Vilamajor	Pujalt	Anoia	16	Caixa de lloses		<i>CatRom XIX</i>
Ca l'Escolà	Rubió	Anoia	1	Roca		Enrich <i>et al.</i> 2003
El Cau de la Sepultura	Rubió	Anoia	1	Roca		<i>CatRom XIX</i>
Pla de Rubió	Rubió	Anoia	1	Caixa de lloses		Enrich <i>et al.</i> 2003
Ca l'Oller	Rubió	Anoia	1	Caixa de lloses		Sales 1993-94
Vilallonga	Sant Martí Sesgueioles	Anoia	14	Roca	Quatre grups diferenciats	<i>CatRom XIX</i>
Serrat dels Cristians	Sant Martí de Tous	Anoia		Caixa de lloses		Sales 1993-94
Font del Bufó	Santa Margarida de Montbui	Anoia	1	Caixa de <i>tegulae</i>		Enrich <i>et al.</i> 2003
Corral de l'Alejandro	Santa Margarida de Montbui	Anoia	1	Fossa simple		Enrich <i>et al.</i> 2003
Camp de Cal Guerso	Santa Maria de Miralles	Anoia	1	Caixa de lloses		Enrich <i>et al.</i> 2003
El Serral	Santa Maria de Miralles	Anoia	16	Caixa de lloses		Sales <i>et al.</i> 1996
Enfront de Miralles	Veciana	Anoia	1	Caixa de lloses		Enrich <i>et al.</i> 2003
Els Plans de la Casa de les Vídues	Veciana	Anoia	1	Caixa de lloses		Farrés, Serra 1991
Cal Pallerols	Veciana	Anoia	3	Caixa de lloses		Sales 1993-94
Masia de Biure	Veciana	Anoia	1	Caixa de lloses		Enrich <i>et al.</i> 2003
Les Coromines A	Aguilar de Segarra	Bages	5	Roca		Enric i Enrich 1986- 1989
Les Coromines B	Aguilar de Segarra	Bages	10	Roca		Enric i Enrich 1986- 1989
El Grauet	Aguilar de Segarra	Bages	1	Roca		Daura i Galobart 1982
Calella	Aguilar de Segarra	Bages	2	Roca		<i>CatRom XI</i>
Salabernada	Artés	Bages			Sivella liriforme fora de context	Daura <i>et al.</i> 1990-91
La Rovira	Avinyó	Bages		Caixa de lloses		<i>CatRom XI</i>
Puig d'Ases	Avinyó	Bages		Caixa de lloses		<i>CatRom XI</i>
Sant Joan d'Oló	Avinyó	Bages		Caixa de lloses		<i>CatRom XI</i>
Serradabena	Avinyó	Bages		Caixa de lloses		<i>CatRom XI</i>
Cortès	Balsarený	Bages		Caixa de lloses		<i>CatRom XI</i>

Jaciment	Municipi	Comarca	Nre.	Tipologia	Observacions	Bibliografia
Sobirana	Balsareny	Bages		Caixa de lloses	Sivella de cinturó	<i>CatRom XI</i>
Font de la Roca	Balsareny	Bages		Caixa de lloses		<i>CatRom XI</i>
Viladelleva	Callús	Bages	5	Caixa de lloses		<i>CatRom XI</i>
Turó dels Moros	Callús	Bages	7	Caixa de lloses		<i>CatRom XI</i>
Fossars de Bogadella	Callús/Súria	Bages	8	Caixa de lloses		<i>CatRom XI</i>
Vinya del Giralt	Cardona	Bages	2	Caixa de lloses		<i>CatRom XI</i>
Cal Tuta	Cardona	Bages	1	Caixa de <i>tegulae</i>		Daura <i>et al.</i> 1995
La Mare de la Font	Cardona	Bages	1	Roca		<i>CatRom XI</i>
Vironès	Cardona	Bages		Caixa de lloses	Sivella de cinturó	Daura <i>et al.</i> 1995
La Lloreda	Cardona	Bages		Roca		Daura <i>et al.</i> 1995
Mas Palomes	Castellfollit del Boix	Bages	3	Roca		<i>CatRom XI</i>
Serrat proper a Sant Pere del Mont	Castellfollit del Boix	Bages		Roca		<i>CatRom XI</i>
Mas Pubill	Castellfollit del Boix	Bages		Roca (2), caixa de lloses		Daura <i>et al.</i> 1995
Can Paleta	Castellfollit del Boix	Bages		Caixa de lloses, roca, caixa de <i>tegulae</i>		Sales <i>et al.</i> 2004
Maians	Castellfollit del Boix	Bages	4	Caixa de lloses		Enrich <i>et al.</i> 2003
Can Bacardit de Grevalosa	Castellfollit del Boix	Bages	3	Roca		Morera 2012
La Sala	Castellnou de Bages	Bages		Caixa de lloses		Daura <i>et al.</i> 1995
Els Plans	Castellnou de Bages	Bages		Caixa de lloses		Daura <i>et al.</i> 1995
Solana del Racó de les Monges	El Pont de Vilomara i Rocafort	Bages	4	Caixa de lloses		<i>CatRom XI</i>
La Creueta	El Pont de Vilomara i Rocafort	Bages	2	Caixa de lloses		<i>CatRom XI</i>
Camps	Fonollosa	Bages	3	Roca		<i>CatRom XI</i>
El Grau de Fals	Fonollosa	Bages	1	Roca		<i>CatRom XI</i>
Mas Obradors	Gaià	Bages	2	Caixa de lloses	Datació C ¹⁴ : 1340±30 BP	Folch <i>et al.</i> 2015
Els Comdals	Manresa	Bages	10	Caixa de lloses		Daura <i>et al.</i> 1995
Les Marcetes	Manresa	Bages	1	Caixa de lloses		Daura <i>et al.</i> 1995
El Marc de la Vall	Marganell	Bages	6			<i>CatRom XI</i>
Turó del Mal Niu	Marganell	Bages	12	Caixa de lloses		<i>CatRom XI</i>
Pla de Roldors	Marganell	Bages		Caixa de lloses		Daura <i>et al.</i> 1995
La Porquerissa	Mura	Bages	3	Caixa de lloses		<i>CatRom XI</i>
Tomba del Lladre Traïdor	Navàs	Bages	1	Roca		<i>CatRom XI</i>
Vilamorós	Navàs	Bages	1	Roca		<i>CatRom XI</i>
Collet de les Caixes	Navàs	Bages	3	Roca		<i>CatRom XI</i>
Vinya de Cal Mas	Navàs	Bages	9	Roca		<i>CatRom XI</i>
Cal Mas	Navàs	Bages	1	Roca		Folch i Gibert 2009
Reguer del Pere Joan	Navàs	Bages	1	Roca		Barberà 1983
Cal Garrifes	Navàs	Bages	3	Roca		<i>CatRom XI</i>
Vinya del Guitarra	Navàs	Bages	5	Roca		<i>CatRom XI</i>

Jaciment	Municipi	Comarca	Nre.	Tipologia	Observacions	Bibliografia
Can Riols	Navàs	Bages	3	Roca		Daura i Galobart 1987
Pla de Sant Pere	Navàs	Bages	7	Roca	3 grups diferents	Daura <i>et al.</i> 1995
Casalot d'en Joan Mestre	Rajadell	Bages	1	Caixa de lloses		<i>CatRom XI</i>
Sant Esteve del castell de Sallent	Sallent	Bages	3	Roca	Agulla i fragment de vidre	Riu 1987
Serrat dels Morts de Martorell	Sallent	Bages	11	Caixa de lloses		Daura i Galobart 1987
Bell-lloc	Sallent	Bages		Caixa de lloses		<i>CatRom XI</i>
Serrat de les Bruixes	Sallent	Bages		Caixa de lloses		<i>CatRom XI</i>
El Cogulló	Sallent	Bages	1	Caixa de lloses		<i>CatRom XI</i>
Serrat de les Forques	Sant Feliu Sasserra	Bages		Caixa de lloses		Daura <i>et al.</i> 1995
Sant Genís	Sant Fruitós del Bages	Bages	2	Roca		<i>CatRom XI</i>
Els Rasots	Sant Joan de Vilatorrada	Bages	4/5	Caixa de lloses		IPAC
Collet del Cargol	Sant Mateu de Bages	Bages	4	Caixa de lloses (3), roca (1)	Sivella de cinturó	Sánchez i Olivares 2000
El Restoble	Sant Mateu de Bages	Bages		Caixa de lloses		<i>CatRom XI</i>
Serrat dels Morts	Santpedor	Bages	30	Caixa de lloses		<i>CatRom XI</i>
Serrat Rodó	Santpedor	Bages	6	Caixa de lloses	Sivella de cinturó	<i>CatRom XI</i>
Cal Banyes	Súria	Bages	3	Caixa de lloses		Vila 2000
La Vila	Talamanca	Bages	4	Roca	Dos grups diferenciats	Daura i Galobart 1987
Sant Marc de Cal Bassacs	Gironella	Berguedà	2	Fossa simple	Sivella de cinturó liriforme (fora de context)	Caballé 1989
Mas Santacreu	Montclar	Berguedà		Roca		Bolòs i Pagès 1982
Boïgues del Jut	Montmajor	Berguedà	1	Roca		<i>CatRom XII</i>
Can Benet	Montmajor	Berguedà	3	Roca		Bolòs <i>et al.</i> 1981
Can Albesa	Viver i Serrateix	Berguedà	14	Roca (5), caixa de lloses (9)		Bolòs 1987
Pla dels Moros de Sant Feliu	Viver i Serrateix	Berguedà	4	Caixa de lloses		Petrús 1957-58
Sant Feliu de Viver	Viver i Serrateix	Berguedà	2	Roca		Bolòs i Fàbregues 1982
Pla de la Fossa	Viver i Serrateix	Berguedà	1	Caixa de lloses		Bolòs i Fàbregues 1982
Trencall de Vilajussana	Viver i Serrateix	Berguedà	1	Roca		Bolòs i Fàbregues 1982
Mas Forner	Viver i Serrateix	Berguedà	2	Roca	Separades	Bolòs i Fàbregues 1982
Puig Ventós	Viver i Serrateix	Berguedà	5	Roca		Bolòs i Fàbregues 1982
El Quadre Blanc	Viver i Serrateix	Berguedà	1	Roca		Bolòs i Fàbregues 1982
Clot de la Domènega	Calders	Moianès	1	Caixa de lloses		<i>CatRom XI</i>

Jaciment	Municipi	Comarca	Nre.	Tipologia	Observacions	Bibliografia
Pertegàs	Calders	Moianès	37	Caixa de lloses	vid. infra Sivella de cinturó, gerret de ceràmica, anell. Datacions C ¹⁴ : 1355±30 BP 1210±40 BP	Folch <i>et al.</i> 2011
Collet del Mas Clamí	Castellterçol	Moianès	1	Caixa de lloses		IPAC
Tomba del Moro	Granera	Moianès	1	Roca		IPAC
Antic Hostal de la Grossa	Moià	Moianès		Caixa de lloses		Daura <i>et al.</i> 1995
Rourell	Moià	Moianès	1	Caixa de lloses		Daura <i>et al.</i> 1995
Mas Gomar	Moià	Moianès	5	Roca		Piera i Caballé 2005
La Païssa	Monistrol de Calders	Moianès	11	Caixa de lloses	Agulla de bronze, dena de collaret	Roig i Roig 1995
Còdol Bressol	Monistrol de Calders	Moianès	1	Roca		Daura <i>et al.</i> 1995
L'Ermità	Monistrol de Calders	Moianès	1	Roca		Daura <i>et al.</i> 1995
La Sala	Monistrol de Calders	Moianès		Caixa de lloses		Daura <i>et al.</i> 1995
Serrat de la Rectora	Monistrol de Calders	Moianès	4	Caixa de lloses		Daura <i>et al.</i> 1995
Turó del Prat d'Ori	El Brull	Osona	7	Caixa de lloses	4 orientades N-S	Sales 2005
Mas Casanova de Figuerols	El Brull	Osona	1	Roca		IPAC
El Brullet	El Brull	Osona	7/8	Caixa de lloses		IPAC
Serrat dels Morts	Gurb	Osona	1	Caixa de lloses		Ollich i Raurell 1989
Turó de l'Osona	Gurb	Osona	2	Caixa de lloses	Anell de bronze	Ollich i Raurell 1989
Els Rocs Blancs	Oristà	Osona	1	Roca		Plans 2010
Serrat dels Moros	Oristà	Osona	3	Caixa de lloses		Plans 2010
La Muntanyeta	Roda de Ter	Osona	5	Caixa de lloses	2 sivelles de cinturó, 1 ganivet	Ollich i Raurell 1989
Els Bassis	Rupit	Osona	2	Roca	Orientades N-S	Bolòs 1982
La Donada Mitjans	Rupit	Osona	1	Roca		Donada 2006
Carrer Nou	Sant Bartomeu del Grau	Osona	1	Caixa de lloses triangular		Riera 1999
Fosses de l'Avenc	Tavertet	Osona	3	Roca		IPAC
Tombes del Noguer	Tavertet	Osona	1	Roca		IPAC
Pla-ses-lloses	Tavertet	Osona	3	Roca	2 orientades N-S i 1 E-O	Bolòs 1982
Mas Atalaia del Xiprer	Vic	Osona	3	Caixa de lloses		IPAC
Roc del Migdia	Vilanova de Sau	Osona	1	Caixa de lloses	Aprofitant una bauma i un lateral de lloses Datació C ¹⁴ : 1560±85 BP	Paz i Vila 1987-1988

Jaciment	Municipi	Comarca	Nre.	Tipologia	Observacions	Bibliografia
El Rèvol	Clariana de Cardener	Solsonès		Caixa de lloses		Barberà <i>et al.</i> 1983
Sant Agustí d'Isanta	Lladurs	Solsonès	1	Caixa de lloses	Datació C ¹⁴ : 655-776 dC	Aguelo 2015
Mas Tubells	Llobera	Solsonès	2	Roca		<i>CatRom XIII</i>
Mas Tupins	Llobera	Solsonès	1	Roca		<i>CatRom XIII</i>
Camp dels Gira-sols	Navès	Solsonès	29	Roca		<i>CatRom XIII</i>
Ossea	Navès	Solsonès				Bolòs i Pagès 1982
Pegueroles	Navès	Solsonès				Bolòs i Pagès 1982
Linya	Navès	Solsonès				Bolòs i Pagès 1982
Turó del Vilaró Vell	Olius	Solsonès	23	Caixa de lloses		IPAC
La Pera	Pinós	Solsonès	6	Caixa de lloses		IPAC
Collet de la Plana	Pinós	Solsonès		Caixa de lloses i tegulae		Olivares 2000
Segués	Pinós	Solsonès	3	Fossa simple (2), caixa de lloses (1)		Guàrdia 2000
Collet del Moro I	Riner	Solsonès		Roca (1), caixa de lloses		Cardona i González 2003
Roc del Com	Riner	Solsonès	1	Roca		IPAC
Serrat del Soler de Sant Jaume	Riner	Solsonès	2	Roca		IPAC
Serrat de Can Serra de Sant Jaume	Riner	Solsonès	1	Roca		IPAC

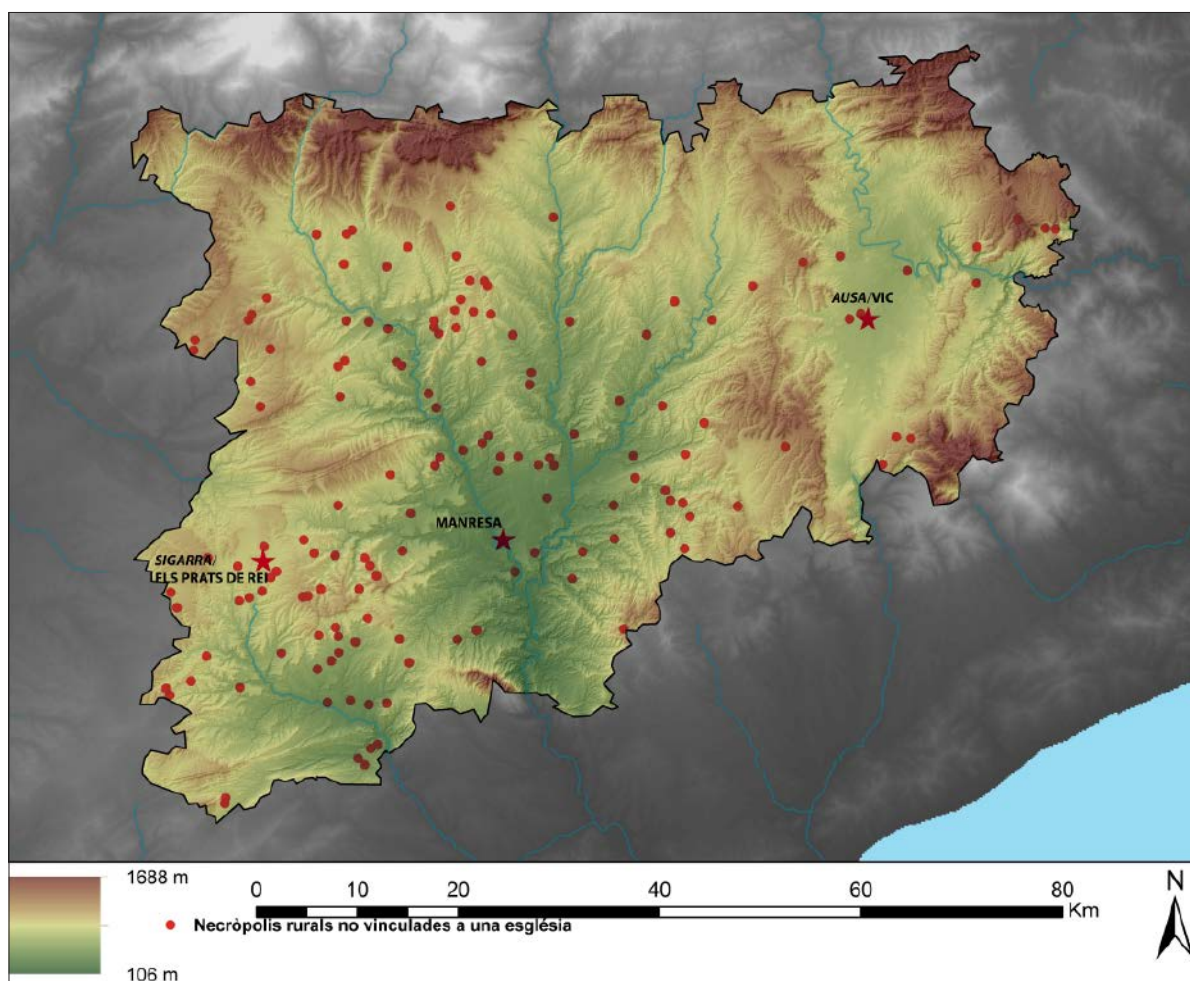

FIGURA 31. Mapa de les necròpolis rurals no associades a esglésies.

2.4.2. La necròpolis de Pertegàs (Calders, Moianès) com a exemple: caracterització i cronologia

Aquest jaciment, situat sobre un dels afluents del Llobregat, la riera de Calders, de traçat sinuós i encaixat, es troba prop de la masia enrunada de la qual pren el nom. De fet, la necròpolis ocupa el sector més elevat d'una península formada per un acusat meandre de la riera, just en el punt des d'on s'accedeix a la mateixa des de la serra que fa de partió amb la riera de Talamanca. L'assentament vinculat al cementiri no ha estat localitzat, tot i que és lògic pensar que podria situar-se a prop de la masia, en un punt equidistant entre la necròpolis i la zona òptima per al cultiu, situada a tocar de la riera en l'extrem inferior de la península, on aquesta s'eixampla considerablement. Així ho suggereixen les mateixes característiques de l'emplaçament, en un lloc lleugerament elevat per sobre del fons de vall que facilitaria unes millors condicions d'insolació i una menor humitat, juntament amb l'observació d'alguns –molt pocs– materials ceràmics probablement altmedievals presents en l'entorn d'aquella construcció. En qualsevol cas, sabem que el topònim Pertegàs existia ja l'any 965,⁶² quan es defineix com un *locus*, una fórmula certament vaga que pot ocultar diverses realitats, però que aquí cal posar en relació amb aquest establiment no localitzat.

A hores d'ara, els treballs realitzats han permès documentar, de moment, un total de trenta-set tombes en una àrea d'excavació d'uns 250 m² de superfície.⁶³ Segons les apreciacions que es poden efectuar a partir de l'observació de les restes que afloren en superfície i tenint en compte la densitat d'estructures de la part excavada del jaciment i la morfologia del terreny, les unitats funeràries excavades podrien correspondre aproximadament a unes tres quartes parts del total, que deu situar-se pels volts de la cinquantena de sepultures. L'estat de conservació de les estructures és variable, en part per l'obertura d'un camí en el sector occidental, però principalment a causa de l'erosió, de manera que la majoria han perdut les lloses de coberta i fins i tot algunes han aflorat ostensiblement per damunt del nivell superficial, fet que ha propiciat que hagin estat espoliades. El procés erosiu, d'altra banda, ha afectat principalment el sector oriental del jaciment, on algunes tombes han estat parcialment destruïdes en la zona dels peus per causa del fort pendent, que

afavoreix l'esllavissament del sediment vers cotes inferiors.

Malgrat tot, s'observa clarament que la construcció de les tombes segueix un procés tothora similar mitjançant un retall en el terreny natural a l'interior del qual es basteix una caixa formada per diverses lloses de calcària lligades amb fang i falcada amb un estrat de terra i pedres. Les tombes presenten una planta de forma habitualment rectangular, tot i que també es troben alguns casos que tendeixen lleugerament vers el trapezi. L'orientació de la totalitat de les sepultures segueix un eix principal oest-est amb els peus a llevant, si bé s'aprecia una clara tendència vers l'eix que va del sud-oest al nord-est.

L'anàlisi de la distribució espacial de les tombes permet advertir l'existència d'un eix principal situat en la cota més alta de la cresta, definit per quinze sepultures pertanyents a individus adults, a les quals cal afegir-ne dues d'infantils, un eix que continua en direcció nord, tal com ho demostra la presència d'altres tombes per excavar que afloren en el terreny. Si bé als peus d'aquestes les alineacions resulten més discontinües, es pot reconèixer un segon eix a voltes d'aparença menys ordenada, amb cinc tombes d'adults i unes altres tres de subadults. Finalment, un tercer eix inferior comprèn fins a nou tombes corresponents a individus subadults al costat de només tres casos pertanyents a individus adults, moltes d'elles força afectades per l'erosió del pendent. Aquesta distribució en tres eixos permet, per tant, copsar una tendència a ocupar densament la zona més alta del cementiri amb tombes d'adults, mentre que, més avall, la proporció s'inverteix. A l'espera de l'execució de properes campanyes que permetin exhaurir el jaciment i de l'estudi de laboratori definitiu de les restes antropològiques, podem apuntar la hipòtesi que aquesta ordenació en files es complementaria amb l'existència de grups familiars que seguirien, en la disposició dels seus inhumats, una distribució interna que prioritaria, segons hem pogut comprovar, la ubicació d'individus adults en la part alta del cementiri. Així podria indicar-ho, amb tota la prudència necessària, l'existència d'alguns espais buits, presents sobretot en el sector inferior.

Aquesta hipòtesi podria quedar reforçada igualment per la freqüent reutilització de les tombes a partir de la constitució de dipòsits secundaris, habitualment concentrats als peus del darrer inhumat, encara que també es donen casos de

62. «In comitatu Minorisa, in terminio de castro Caldarios, in loco Pertegado» (Ordeig 1999, doc. 967).

63. Treballs realitzats en codirecció amb Cristian Folch i amb la col·laboració de l'antropòloga Susana Carrascal en diferents campanyes entre els anys 2007 i 2009 (Folch *et al.* 2011).

FIGURA 32. Vista general de la necròpolis de Pertegàs.

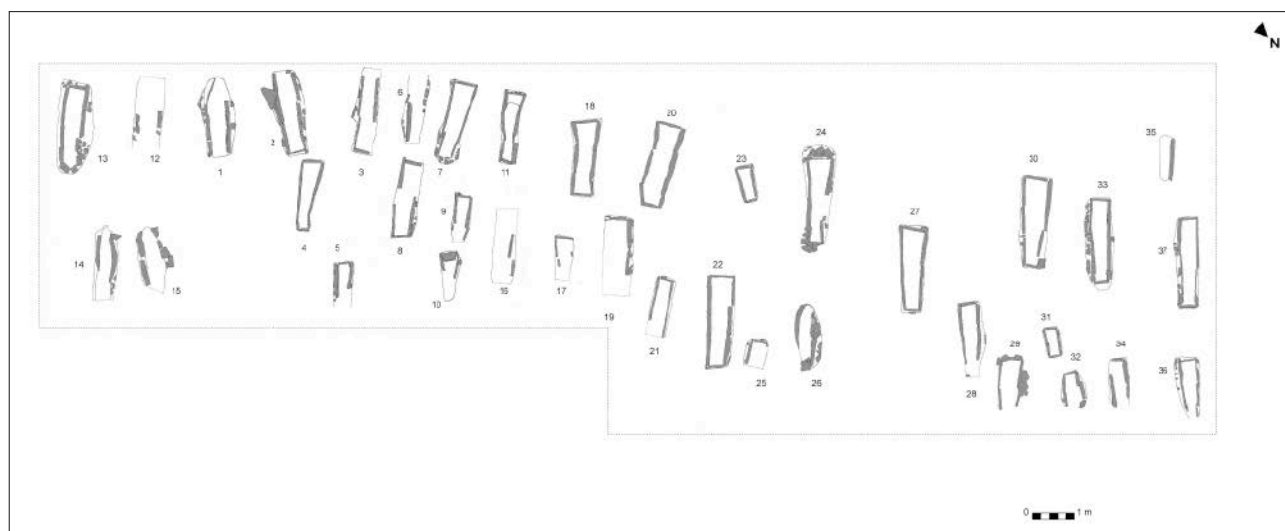

FIGURA 33. Planta general de la necròpolis de Pertegàs.

cranis situats a la capçalera de la caixa, a banda i banda del cap de l'últim ocupant, un fenomen també observat en la propera necròpolis de la Creueta, en el terme veí del Pont de Vilomara, o en una de les tombes del Collet de Sant Pere Màrtir, a Òdena (Daura i Galobart 1983; DDAA 1984b, 356-357; Daura *et al.* 1995, 256-257; Enrich i Enrich 1974a; DDAA 1992, 449-450). Així, en cinc estructures s'han detectat traces de tres individus en cadascuna d'elles, mentre que cal destacar el cas de la tomba 8, amb restes de fins a quatre individus diferents dipositats en el seu interior, tres d'ells col·locats l'un sobre l'altre.

Més enllà de les restes antropològiques, ha estat molt puntual la localització d'altres materials arqueològics, si bé es tracta d'objectes certament significatius. Destaca la presència d'una sivella de ferro força malmesa trobada en la zona pèlvica d'un dels esquelets de la tomba 24; el seu estat precari només permet comprovar que devia constar d'un marc de forma quadrada amb una agulla que presenta un cert engruiximent vers la base. També s'ha documentat un anell de bronze que duia a la mà el darrer individu –probablement una dona– enterrat a la tomba 20, amb un segell on s'observa un motiu figuratiu, poc visible tot i la restauració,

FIGURA 34. Tomba 33 de la necròpolis de Pertegas.

que potser pot correspondre a algun tipus d'ocell o animal alat;⁶⁴ com a curiositat, la peça conservava, fruit d'una reparació, les restes d'un petit cordill en la juntura de l'anella i el segell.⁶⁵

Ha estat igualment interessant la localització d'un gerret o ampolleta de ceràmica, del que es conserven la base i part de la carena, trobat fragmentat i dispers entre les restes d'un dipòsit secundari situat als peus de la tomba 37, fet que permet pensar que en origen devia estar col·locat juntament amb un dels primers ocupants de la sepultura, en la qual es documenten les restes de fins a tres individus. Es tracta d'una peça de cocció òxido-reductora, d'aspecte tosc i coloracions variables entre el marró i tons més rogencs.

Així mateix, s'han recuperat, dispersos per tota l'àrea del jaciment, diversos claus de ferro de factura molt homogènia, mida petita, tija de secció quadrada i cabota plana. La seva localització fora de les tombes ens mena a plantejar, encara que només sigui com a possibilitat,

l'ús de lliteres o baiards, que haurien servit per transportar els cossos dels difunts des dels espais d'hàbitat –o des d'on haguessin traspassat– fins al cementiri.

Tot i que l'estudi antropològic aprofundit resta encara per fer, pot ser interessant avançar algunes dades, certament preliminars. Així, l'excavació de les trenta-set unitats funeràries ha permès identificar les restes d'un total de vint-i-dos individus dipositats sols en les seves tombes respectives, mentre que, com s'ha dit més amunt, cinc tombes contien les despulles de tres individus cadascuna i restes d'uns altres quatre s'han documentat conjuntament en la tomba 8. Tenint en compte que nou tombes no conservaven cap resta antropològica, podem comptabilitzar un nombre mínim d'individus enterrats en l'espai excavat que arriba a la cinquantena. En síntesi, s'han exhumat les restes de quaranta-un individus, vint-i-dos en tombes individuals i dinou en tombes múltiples, dels quals s'han determinat set subadults i trenta-quatre adults, entre ells divuit probables masculins, onze probables femenins i dotze de sexe indeterminat.

Les restes òssies presenten una conservació més aviat defectuosa, deguda certament a l'espoli de les tombes, però també a factors com l'acció de les arrels dels arbres que hi han crescut a sobre, l'acidesa del sediment i els efectes de l'erosió. En tot cas, es pot afirmar que els enterraments es van efectuar en espai buit, ja que, més enllà de l'evidència proporcionada per les continuades reutilitzacions, es constata l'obertura de pelvis i caixes toràciques, així com el desplaçament d'alguns ossos. Per tant, la formació dels estrats interns de rebliment s'hauria produït a partir de la filtració de sediment a través de les junctures de la coberta o directament pel trencament i caiguda d'aquesta dins la caixa.

Pel que fa a les patologies i anomalies òssies, es confirma que gran part són de tipus osteoarticular, relacionades amb l'edat i la hiperactivitat. S'observa igualment la presència d'entesopaties i la formació de calls ossis deguts a lesions traumàtiques, així com un cas de periostitis que podria estar relacionat amb un procés infecciós. Pel que fa a les patologies orals, es comprova l'existència de pèrdues reiterades de peces dentals en vida. Aquestes característiques, que es corresponen amb unes dures condicions de vida i de treball, s'observen també en altres necròpolis, com és el

64. A la necròpolis de les Goges (Sant Julià de Ramis) s'ha documentat una anella de característiques aproximadament similars (Agustí i Mataró 1999). També a la necròpolis de tombes excavades a la roca de Ço del Roig, a Alguair, en la qual l'individu portador de l'objecte devia morir, segons l'anàlisi de radiocarboni, entre mitjans del segle VI i inicis del VII (Gené *et al.* 2014).

65. Les tasques de restauració de les peces han estat dutes a terme per Adriana Molina, a qui agraïm el seu bon treball.

FIGURA 35. Tomba 20 de la necròpolis de Pertegàs, amb detall de l'anell localitzat i del dipòsit secundari.

FIGURA 36. Detall de l'anell pertanyent a l'individu de la tomba 20.

cas de Can Paleta, on es detecten quadres artròsics, especialment observables en les vèrtebres lumbar i les extremitats superiors, produïts per accidents o hiperactivitat muscular, juntament amb hèrnie discals i traumatismes diversos (Sales *et al.* 2004, 732).

Finalment, i atenent els límits cronològics que es poden atribuir a aquesta necròpolis, avui disposem de dues datacions radiocarbòniques que ens són de gran ajuda. Una d'elles, practicada sobre l'únic ocupant de la tomba 13, en l'extrem meridional de l'àrea excavada, és força precisa

FIGURA 37. Gerret localitzat als peus de la tomba 37.

en situar la mort d'aquest individu, amb pràcticament el 70% de possibilitats, durant el tercer quart del segle VII.⁶⁶ La segona, realitzada sobre el darrer individu de la tomba 20 –aquell que duia l'anell–, emplaçada en la part central de la necròpolis, ha ofert un arc cronològic per a la seva mort que abraça els segles VIII-IX, amb les probabilitats centrades en el període 770-880, si bé hi ha un pic de probabilitat també en la primera meitat del segle VIII.⁶⁷ Amb aquestes dades, hom pot assegurar que el funcionament de la necròpolis de Pertegàs s'estén des de, com a mínim, la segona meitat del segle VII, en època visigoda, fins a entrar de ple en el període de dominació islàmica i potser fins el segle IX, que comprèn tant la intervenció carolíngia durant el seu primer quart com el posterior moment d'indefinió situat entre la revolta d'Aisó l'any 826 i la definitiva conquesta comtal de finals de segle.

Finalment, la ubicació topogràfica de la necròpolis de Pertegàs, en la part més elevada i estreta del meandre, allà on aquest es fon amb el Serrat del Vintró, que separa les aigües de les rieres de Calders i de Talamanca, mereix també algun comentari. Alguns autors han proposat l'existència d'una significació simbòlica de caràcter territorial de les necròpolis altmedievals amb relació als espais agrícoles vinculats a les comunitats que generen i utilitzen els cementiris (Laliena i Ortega 2005, 34-35). Pel que fa al cas de Pertegàs, és evident l'estructuració de l'espai que s'observa en el meandre, amb uns límits orogràfics molt marcats que defineixen l'àrea immediata que es pot atribuir a l'ocupació del lloc: en el punt més alt, per on s'accediria des del sud a l'assentament, es troba la necròpolis, alineada previsiblement amb el camí que passaria per la part més alta de la cresta;⁶⁸ sense dades concloents, cal suposar, com dèiem, que l'àrea residencial es trobaria a l'entorn del mas de Pertegàs, ja en un replà a mitja vessant; finalment, en la part més ampla del meandre, allà on la riera dibuixa una pronunciada corba, es troba, encara avui, el terreny més apte per al conreu, de fet l'únic espai on, imposat per l'orografia i més enllà dels aterrossaments en cotes superiors, existeix i podia haver existit un camp de dimensions relativament grans.

2.4.3. El món funerari altmedieval a la Catalunya Central: problemàtica arqueològica i cronològica⁶⁹

El model tipològic més estès d'inhumació durant bona part del Baix Imperi, el de les tombes construïdes amb *tegulae*, habitualment a doble vessant, desapareix, segons es comprova tant aquí com en regions properes, vers el segle VI (Roig 2009, 238). A partir d'aquest moment, a la Catalunya Central proliferen fonamentalment dos tipus, a saber, les tombes en caixa de lloses i les excavades a la roca, ja presentin planta amb els extrems arrodonits –o de «banyera»– o bé tendint al rectangle.

Amb relació al total de jaciments ressenyats en la taula de més amunt (167), 79 corresponen a cementiris amb tombes en caixa de lloses (47,3%) i 63 s'adscriuen al model d'estructures excavades a la roca (37,7%); la suma d'ambdós constitueix, per tant, el 85% dels casos registrats. La resta corresponen a tombes o agrupacions de tombes en caixa de *tegulae* (3,6%), en fossa simple (1,8%) o encara a jaciments on es detecta la presència conjunta de dos –i àdhuc tres– tipologies diferents (caixa de lloses o de *tegulae*, excavades a la roca, delimitades amb murets, sarcòfags), mentre que en cinc casos no podem assegurar una adscripció concreta (3%). En qualsevol cas, aquesta simple estadística ens hauria de servir per destacar la preeminència dels dos tipus majoritaris, que apareixen junts en molt poques ocasions. Com anteriorment s'advertia, és ben evident que les dades emprades són molt desiguals en la seva qualitat informativa i que els conjunts funeraris coneguts poden vincular-se a assentaments de natura diversa, encara que mai de tipus eclesiàstic, inscrits en un ampli lapse cronològic, si bé sempre dins dels segles altmedievals –a excepció potser de casos puntuals en *tegulae*, que podrien adscriure's al període baiximperial.

Es fa difícil atribuir a aquestes pràctiques diferenciades una raó purament cronològica, atès que, vistes les dades, res impedeix pensar en una convivència en el temps entre ambdós models. De ben segur que les raons a l'hora de prioritzar una o altra opció hauran de trobar-se en un aprofitament diferenciat de les possibilitats ofer-

66. UBAR-1202: edat radiocarbònica convencional, 1355±30 BP; Cal. AD (1 sigma): 648-677 (68,3%); Cal. AD (2 sigmes): 620-627 (1,1%), 631-710 (88,6%), 747-766 (5,7%).

67. BETA-262071: edat radiocarbònica convencional, 1210±40 BP; Cal. AD (1 sigma): 770-880 (68,2%); Cal. AD (2 sigmes): 687-895 (93,7%), 928-940 (1,7%).

68. Sabem que l'any 965 el lloc de Pertegàs limitava al sud «in strada qui pergit inter terminio de Caldarios et de Talamanca» (Ordeig 1999, doc. 967), que devia passar pel capdamunt del Serrat del Vintró, seguint probablement el traçat que avui presenta el sender GR-3 i que justament mena vers el proper lloc de l'Estrada, ja en direcció a Navarcles.

69. Pel que fa a aquestes qüestions, per al conjunt de Catalunya cal consultar el recent i complet treball de síntesi de Jordi Roig (Roig 2015).

FIGURA 38. Una de les tombes a la roca del Collet de les Caixes (Navàs, Bages).

tes pel mateix substrat geològic. Així, en àmplies zones de la Catalunya Central –especialment les àrees muntanyoses de contacte entre el Bages i el Berguedà, o entre el Bages i l’Anoia, o encara al Collsacabra– on són comuns els afloraments de sorrenca, la facilitat de treball que ofereix aquest tipus de roca converteix el seu buidatge en més rendible que l’extracció de peces en forma de lloses. En canvi, en les àrees de conglomerats o de roca calcària –posem el cas de les zones properes a la Serralada Prelitoral– és més comú trobar necròpolis de tombes en cista de lloses, obtingudes aquestes, de manera relativament senzilla, dels afloraments despullats per l’erosió.

Aquesta apreciació de caràcter general no exclou, però, l’existència de casos concrets en què hagin pogut intervenir paràmetres de preeminència social en tant que factors determinants en l’elecció d’un tipus o d’una ubicació concreta. Podria ser el cas dels exemples coneguts en què una o molt poques tombes es troben excavades al capdamunt de rocs prominents que són objecte, per tant, d’una alta visibilitat i a les quals hom podria atribuir un paper simbòlic, tant en l’àmbit intern del grup que la genera com de projecció d’aquest mateix grup vers l’exterior.

D’altra banda, els models bàsics poden presentar també modificacions. És el cas de les tombes de

lloses construïdes a doble vessant, a la manera de les tombes de *tegulae*, a les que sens dubte imiten. Sense ser massa nombroses, les seves característiques i algunes associacions específiques semblen avalar una cronologia antiga dins l’arc temporal que tractem. Així, l’únic exemplar documentat al jaciment de Can Paleta podria associar-se a una ocupació dels segles VI-VII que també genera algunes tombes de *tegulae* (Sales *et al.* 2004), una coexistència que igualment sembla donar-se al Puig Cardener de Manresa (Daura i Sánchez 1987)⁷⁰ i probablement també al jaciment de les Marcetes (Daura i Pardo 1991, 44; Daura *et al.* 1995, 194), mentre que a la necròpolis excavada al Collet de la Plana de Pinós trobem tombes elaborades amb aquesta tipologia –a doble vessant– que fins i tot combinen ambdós materials en la seva fàbrica (IPAC). En altres casos, però, aquestes tombes van acompanyades de les habituals caixes de lloses de secció quadrangular, com succeeix a la necròpolis dels Comdals, prop de Manresa (Daura i Pardo 1991, 44; Daura *et al.* 1995, 189-190), o fins i tot de tombes excavades a la roca, extrem comprovat en l’excavació del mas Gomar de Moià.⁷¹ Fora de l’àmbit estricte de la Catalunya Central, es coneixen alguns casos que, tot i trobar-se en cementiris eclesiàstics, recolzen l’atribució de cronologies primerenques dins l’alta edat mitjana per a aquest

70. Si bé els autors dels darrers sondejos proposen una seqüència segons la qual les tombes de lloses a doble vessant substituirien les de *tegulae*, no hi ha dubte, veient la documentació de la intervenció d’inicis de segle XX, que ambdós tipus coexisteixen.

71. Es tracta d’un únic cas, excavat a la roca com la resta, que correspon a un enterrament infantil; els autors de l’excavació proposen una cronologia entre els segles VII i XI (Piera i Caballé 2005).

tipus de tombes, localitzades, per exemple, en l'entorn i en les primeres fases de les basíliques de Santa Margarida de Martorell o Sentmenat.⁷² No obstant, cal reconèixer que aquest tipus minoritari apareix també, encara que molt puntualment, en alguns contextos cementirials de ple segle XI com són els excavats en els centres monàstics de Sant Pere de Graudescales o Sant Sebastià del Sull (Riu 1982, 41), si bé es tracta habitualment d'enterraments infantils, fet que permetria atribuir aquesta coincidència formal a la necessitat de preparar caixes de petites dimensions, una eventualitat que permet separar clarament aquests casos dels precedents que tractem, més antics.

En un altre ordre de coses, convé destacar l'absència gairebé total d'aixovars o dipòsits funeraris en aquestes necròpolis, una absència que ha contribuït a l'atribució d'una cronologia altmedieval primerenca per a les mateixes, atès que els cementiris urbans, millor coneguts en general pel que fa a les seves característiques i a la seva seqüència evolutiva, evidencien com, amb posterioritat al segle VI, gairebé desapareixen els aixovars funeraris, ben documentats en enterraments dels segles anteriors (Ripoll 1999a; Nolla *et al.* 2005). En aquest sentit, constitueix un cas aïllat i fins a cert punt sorprenent la presència d'un gerret o ampolla de ceràmica en una de les tombes de la necròpolis de Pertegàs, si bé la seva localització en un dipòsit secundari no permet conèixer el seu context original. Probablement cal cercar-ne els precedents en el món romà baiximperial, en el benentès que es tracta, insistent, d'un fet del tot infreqüent en cronologies de l'alta edat mitjana. Un fenomen paral·lel, no documentat encara a la Catalunya Central, el constitueix la presència esporàdica de petites ampolletes de vidre o ungüentaris en algunes necròpolis rurals d'aquests segles, com s'observa en els casos de Can Simó, a Sant Llorenç d'Hortons, les Goges, a Sant Julià de Ramis, o el Roc d'Enclar, a Andorra (Molina *et al.* 1994; Agustí i Mataró 1999; Bosch 2012, 214).

Per la seva banda, les sivelles de cinturó constitueixen de ben segur l'element més comú dins dels pocs materials localitzats en aquestes necròpolis, tot i que, pròpiament, no poden considerar-se com un element d'aixovar funerari, sinó

que cal entendre la seva presència com a part de la vestimenta o dels ornaments propis del difunt (Ripoll 1999b), un fet que a Pertegàs es documenta a partir de la troballa d'una sivella de ferro i d'un anell de bronze. La importància d'aquests objectes prové del seu ús com elements susceptibles de proporcionar horitzons cronològics, un aspecte sobre el qual s'han comès certs abusos, i és evident que en cap cas aquest recurs pot substituir les necessàries datacions absolutes, a les que, com a molt, pot complementar.⁷³

Per a la nostra àrea, més enllà de la sivella localitzada a Pertegàs, comptem amb altres exemples relativament propers de necròpolis de característiques semblants. És el cas del Collet del Cargol, a Sant Mateu de Bages (Sánchez i Olivares 2002; Coll i Roig 2003, 832), on s'excavaren tres tombes en cista de lloses i una quarta oberta a la roca, apareixent en una de les primeres una sivella de bronze que els excavadors del jaciment utilitzen per proposar una datació a l'entorn dels segles VI-VII. Sense context conegut, sembla que poden associar-se a sengles necròpolis dues plaques de cinturó de tipus liriforme localitzades en els jaciments de Sant Marc de Cal Bassacs, a Gironella, i de Salabernada, a Artés (Caballé 1989; Daura *et al.* 1990-1991; Coll i Roig 2003, 834). Pel que fa a Osona, coneixem dues sivelles localitzades a la necròpolis de la Muntanyeta, a Roda de Ter; una d'elles de bronze, amb anella arronyonada i passador, ambdós elements amb una decoració incisa en ziga-zaga, molt desgastada, i la segona corresponent a una anella de ferro (Ollich i Raurell 1989).⁷⁴ Informacions menys precises són les referents a les sivelles trobades en les necròpolis del Serrat Rodó (Santpedor), Sobirana (Balsarenny) o Vironès (Cardona), totes elles amb tombes en caixa de lloses (Daura *et al.* 1995, 274-275; DDAA 1984b, 127; Barberà *et al.* 1983). Tot i pertànyer ja al Vallès Occidental, convé esmentar encara, per la seva proximitat, les dues sivelles de bronze, datables dins el segle VII, que es localitzaren a les necròpolis del Coll de les Eres i del Coll del Galí, totes dues en el terme de Sant Llorenç Savall, cementiris de les mateixes característiques que els que venim exposant (Roig 1999).

72. Aquests i altres exemples es recullen a Sales *et al.* 2004, 732.

73. Òbviament, no es pot negar el valor relatiu que, com altres materials específics, puguin posseir aquestes peces en tant que indicadors cronològics, si bé això dependrà del context on s'insereixi la informació, ja que els esmentats abusos acostumen a produir-se en casos on esdevenen arguments unívocs en favor d'una cronologia concreta, prenent en ocasions un valor absolut. Ens pot servir d'exemple l'ús indiscriminat en aquest sentit de les plaques anomenades «liriformes», ubicades tradicionalment en el segle VII i inicis del VIII (Ripoll 1999b, 307-308), una consideració presa al peu de la lletra per massa arqueòlegs a l'hora de datar nivells o estructures. S'arribaria així a extrems absurds que fixarien el límit cronològic d'aquests objectes en paral·lel a la conquesta islàmica, quan, més enllà de la gratuïtat del supòsit, la seva pervivència està demostrada amb relació a contextos estratigràfics posteriors (Gutiérrez *et al.* 2003, 162-163; Vigil-Escalera 2009, 220-221).

74. Un segon element vinculat a la segona anella, identificat inicialment com un passador, correspondria en realitat a un fragment de ganivet de ferro (Coll i Roig 2003, 835).

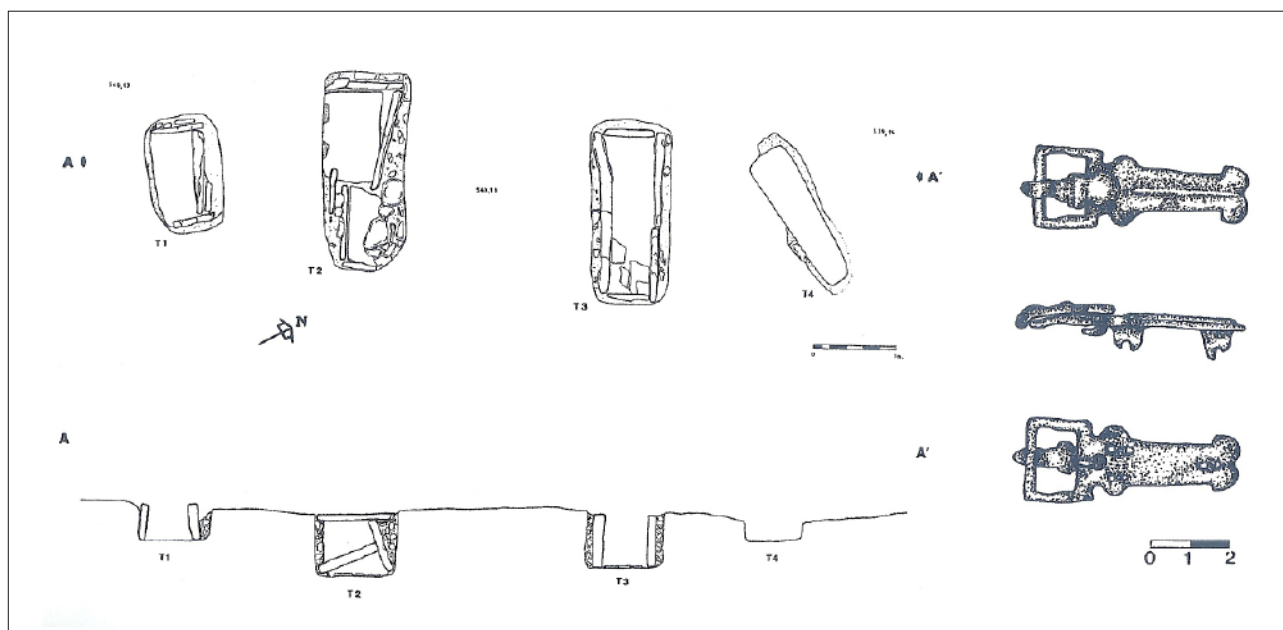

FIGURA 39. Tombes i sivella de la necròpolis del Collet del Cargol (Sant Mateu de Bages) (Sànchez i Olivares 2002).

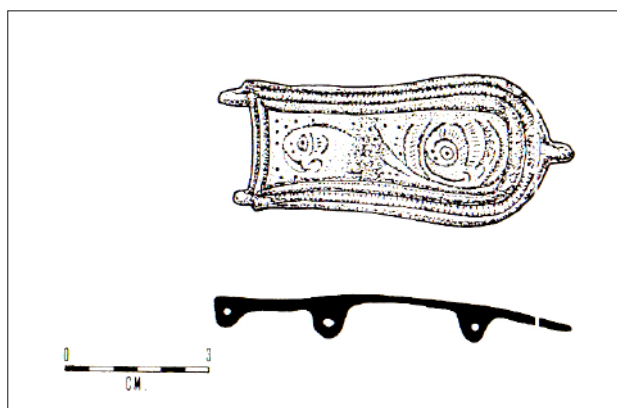

FIGURA 40. Sivella de tipus liriforme recuperada a Salabernada (Artés, Bages) (Daura *et al.* 1990-1991, 443).

FIGURA 41. Planta i seccions d'una de les tombes de la necròpolis de la Païssa (Monistrol de Calders) (Roig i Roig, 1995).

Pel que fa a d'altres materials, a la necròpolis de la Païssa (Monistrol de Calders), molt propera també a Pertegàs i on es documentaren un total d'onze tombes en caixa de lloses (Roig i Roig 1995), es van poder recuperar una dena de collarret feta de pasta vítria de color blau clar i un cap d'agulla de bronze, elements que, al costat d'alguns fragments de ceràmica oxidada i de *tegulae* presents en la terra que farcia els enterraments, van portar els seus excavadors a datar aquesta necròpolis entre els segles VI-VII. Pel que fa a l'agulla, no es tracta d'un objecte del tot inusual, atès que també se'n va trobar una en una tomba

excavada a la roca en la necròpolis preexistent a la construcció de l'església del castell de Sallent (Riu 1987a i 1987b), constituint un element que probablement caldrà posar en relació amb l'eventual ús de sudaris o, com semblen indicar alguns exemples, amb la presència d'elements de subjecció dels cabells.⁷⁵

75. A la necròpolis del Mas del Pagès (la Granadella, Garrigues) aparegué, en una caixa de lloses, una agulla de bronze sota el cap d'un individu femení (Griñó *et al.* 2011).

Elements també d'aparició molt puntual, cal afegir a l'anell localitzat a Pertegàs un segon cas també de bronze documentat en una de les dues tombes en caixa de lloses conegudes de la necròpolis osonenca del Turó de l'Osona (Gurb), amb decoració incisa en espiral (Ollich i Raurell 1989, 230).

A banda de la presència o absència d'elements d'aixovar i d'ornamentació o vestimenta que puguin contribuir a precisar la cronologia d'aquestes necròpolis, hi ha d'altres indicis a tenir en compte, com ara la relació amb espais propers on es puguin observar estructures o materials arqueològics, coneguts en excavació o bé simplement en superfície. Es poden posar diversos exemples a tenir en compte, malgrat les condicions precàries d'unes dades disperses i fragmentàries.

Amb una excavació força limitada, en el cas del jaciment del Camp dels Gira-sols (Navès) una necròpolis integrada per una trentena de tombes excavades a la roca s'associa a un espai d'habitat, només conegut molt parcialment, format per alguns murs i nivells amb presència de fragments de ceràmica d'aspecte groller i restes d'escòries (DDAA 1987, 172; Xandri *et al.* 1984-1986). Així mateix, els autors de les excavacions efectuades al jaciment arqueològic de Can Paleta (Castellfollit del Boix) han posat en relació diverses tombes en caixa de lloses amb un habitatge format per tres habitacions esglaonades, un conjunt que s'atribueix als segles VII-VIII; no obstant, podria ser que aquests enterraments es vincuessin més aviat amb un jaciment proper, avui destruït, que presentava materials dels segles VI-VII, mentre que per a l'habitatge caldria considerar una cronologia sensiblement més tardana (Sales *et al.* 2004). Molt a prop d'aquest, a Maïans, en el mateix terme municipal,

es coneix una agrupació de tombes en caixa de lloses, prop de les quals es recollí material ceràmic que incloïa peces de sigil·lada africana D, amb un marge cronològic d'entre els segles IV-VI (Daura *et al.* 1995, 181-182). Prop dels anteriors, però ja a la comarca de l'Anoia, la necròpolis de la Vinya del Tallaret, a Òdena, presenta cinc enterraments en caixa de lloses, en l'entorn de les quals es va recuperar un conjunt ceràmic amb fragments d'àmfora i sigil·lada africanes i algunes formes corresponents a atuells pujats a torn lent i de cuita bàsicament reductora (Sales i Pedraza 1993). Encara a Òdena, la necròpolis excavada a Can Grimau s'associa a restes d'*opus signinum* i a fragments de ceràmica que inclouen sigil·lades africanes, gàl·liques tardanes i àmfora, un conjunt que delata un horitzó antic potser vinculat a una vil·la baiximperial –o a un establiment lleugerament posterior– i que es trobaria en consonància amb alguns tipus funeraris observats en el lloc *-tegulae* a doble vessant, murets laterals sobre un llit de *tegulae*, restes d'un sarcòfag (Carmona i Pedraza 1993; Járrega 1991, 65-66). En el cas de la necròpolis del Serral, a Santa Maria de Miralles, es va poder excavar, conjuntament amb setze tombes en caixa de lloses, un retall de planta ovalada on es documentaren diversos fragments de sigil·lades clares i ceràmica comuna que, al parer dels excavadors, datarien l'estructura i la necròpolis entorn dels segles IV-V (Sales *et al.* 1996); és més, donada la relativa centralitat d'aquesta estructura i les seves reduïdes dimensions (2,78 x 1,64 m), es va interpretar com un petit espai amb funcions rituals i de culte, si bé al nostre entendre no s'haurien de descartar altres possibilitats, entre elles que es tracti d'una estructura prèvia al funcionament de la necròpolis.

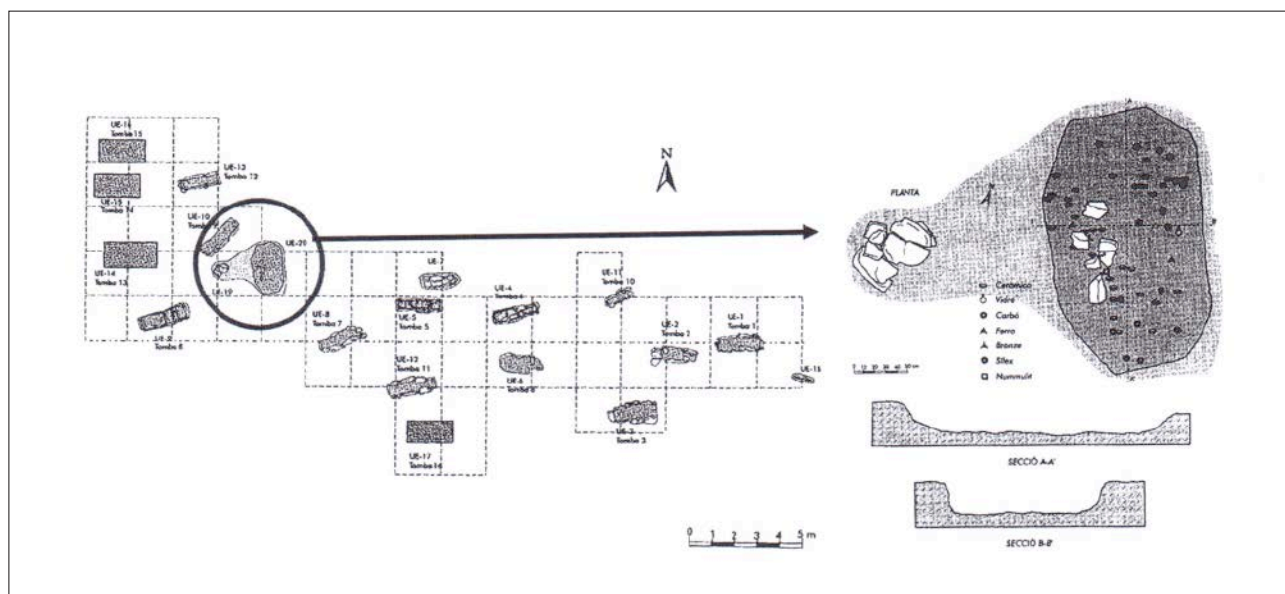

FIGURA 42. Planta de la necròpolis del Serral (Santa Maria de Miralles) (Sales *et al.* 1996).

En qualsevol cas, la prospecció al voltant d'aquestes necròpolis, situades avui moltes vegades en indrets emboscats i d'accés complicat, aporta resultats sovint poc reeixits, si bé habitualment apunten vers una cronologia altmedieval. Per part nostra, així ho hem pogut comprovar en un projecte de prospeccions en què la revisió de diversos punts només ha proporcionat alguns, pocs, materials ceràmics de cuita òxido-reductora i pastes grolleres al voltant de les necròpolis de Viladelleja (Callús), amb un conjunt format per cinc tombes en caixa de lloses, i dels Fossars de Bogadella, situada a cavall dels límits municipals de Callús i Súria, amb vuit tombes conegudes de la mateixa tipologia (Daura *et al.* 1995, 214-215; Folch i Gibert 2009, 170-173 i 194-197). Així mateix, testimonis similars s'han pogut recollir pels volts d'agrupacions de tombes excavades a la roca en els jaciments del Collet de les Caixes, el Pla de Sant Pere, Vilamorós o la Vinya de Cal Mas, tots ells situats en el terme de Navàs, al Bages (Folch i Gibert 2009, 46-53, 61-65, 69-73, 98-158).

A banda de la identificació d'aquests materials superficials, alguns d'aquests darrers casos presenten una associació que mereix ser posada de relleu, si bé amb la prudència que ha d'acompanyar tota absència d'excavacions arqueològiques. Així doncs, considerem rellevant la localització, no massa lluny de les tombes, d'estructures pi-

FIGURA 43. Tombes de la necròpolis dels Fossars de Bogadella (Callús/Súria).

cades a la roca, que delaten activitats relacionades amb el premsatge –fonamentalment dipòsits, contrapesos i forats convenientment situats per encabir-hi els suports necessaris–, com s'observa perfectament en el cas, detallat en un apartat anterior, del jaciment de Les Coromines, però també en d'altres com la Vinya del Guitarra, el Pla de Sant Pere, el Collet de les Caixes o la Vinya de Cal Mas.⁷⁶

Retornant sobre l'organització interna d'aquests cementiris, i a banda de constatar l'orientació ha-

FIGURA 44. Tombes i retalls pertanyents a una possible premsa (encaixos i dipòsits) a la Vinya del Guitarra (Navàs).

76. A aquests casos bagencs encara hi podríem afegir la troballa d'un peu de premsa integrat en un marge agrícola a uns 150 m de distància de la necròpolis de caixes de lloses del Collet de Sant Pere Màrtir (Òdena, Anoia) (Enrich i Enrich 1974a).

bitual de les tombes seguint un eix oest-est amb els peus a llevant,⁷⁷ es comprova normalment que les tombes guarden una certa distància entre elles i mantenen una relativa regularitat, fets que suggereixen que, en origen, podrien haver mostrat algun tipus de senyalització en superfície que permetés el seu reconeixement.⁷⁸ Es tracta, doncs, d'espais cementirials organitzats i utilitzats regularment per grups concrets, com ho demostren les reutilitzacions detectades en múltiples sepultures que contenen restes de diferents individus en posició secundària que acompanyen l'esquelet de l'últim inhumat, com es constata reiteradament a Pertegàs.⁷⁹ Com s'ha apuntat, aquests dipòsits prenen generalment la forma d'acumulacions en la zona dels peus, si bé poden trobar-se cranis en desconexió o ossos dispersos per tota la tomba. Pot donar-se el cas, fins i tot, com succeeix en la necròpolis de Les Coromines B, que hom hagi construït petits murs interns amb l'objectiu de separar aquest espai d'arreglada del que ha d'albergar el cos complet. Valguin també com a exemples del nivell de reutilització present en aquests cementiris l'excavació de la necròpolis del Serral, a Santa Maria de Miralles, on en 12 tombes es localitzaren restes de fins a 26 individus diferents (Sales *et al.* 1996), o el mateix jaciment de Pertegàs, el qual, com s'ha precisat més amunt, acull un mínim de 50 individus per a 37 tombes fins ara excavades. Com apuntàvem per a aquest darrer cas, aquest índex relativament alt d'aprofitament d'estructures no ha de ser només indicatiu de la voluntat d'amortitzar el treball invertit en la seva construcció, sinó que revela, allà on s'ha pogut excavar en una certa extensió, l'existència de subgrups de tipus familiar els membres dels quals tindrien cura de la conservació de les restes dels seus predecessors.

Pel que fa a la cronologia d'aquests jaciments, caldria emmarcar-la, vistos els casos citats, entre la desaparició del model de poblament rural de tradició baiximperial, perceptible a grans trets a partir de mitjans del segle v, i la definitiva i generalitzada implantació dels cementiris eclesiàstics d'època comtal, fenomen que, per a l'àrea de la Catalunya Central, s'inicia amb la conquesta

de la seva extrema septentrional i oriental a partir de finals del segle ix, i que perdura fins a principis del segle xi en el sector de ponent. Es tracta d'un ventall cronològic que, a banda de les poques dades aportades pels escassos materials, es dedueix també a partir de la diferenciació pel que fa als costums i usos funeraris dels períodes anterior i posterior. D'altra banda, el fet que els pocs elements d'aixovar, ornamentació o vestimenta detectats puguin vincular-se, segons els criteris estilístics a l'ús, als segles v-vii, no ens ha de fer atribuir aquest lapse temporal a la totalitat d'aquests cementiris, atès que casos com el de Pertegàs constitueixen un exemple evident de com aquestes necròpolis poden crear-se i perdurar en cronologies més tardanes, més enllà de qualsevol cesura historiogràficament instituída. Davant d'això, cal convenir en el fet que, en aquest tipus de jaciments, només aplicant mètodes de datació absoluta de forma sistemàtica podrem obtenir marcs temporals acurats que resolguin els massa habituals problemes de cronologia.

De moment, però, ens haurem d'acontentar amb ben poques analítiques d'aquest tipus per a les necròpolis rurals de la Catalunya Central. Així, a les dues datacions practicades a Pertegàs, cal afegir els resultats obtinguts darrerament a la necròpolis d'Obradors, propera al mas d'aquest nom en el terme de Gaià i que, de fet, s'integra en el context del projecte d'excavacions al conjunt arqueològic de Monistrol de Gaià, detallat en un apartat anterior. De moment les troballes consisteixen en dues tombes en un estat de conservació molt precari. La primera preserva bona part de la capçalera de la caixa de lloses, si bé el seu interior ha estat remenat des d'antic i només s'han pogut recuperar alguns ossos dispersos, que certifiquen la presència d'almenys dos individus diferents. La segona ha perdut gairebé tota la caixa, però, en canvi, conserva les restes pràcticament completes d'un individu adult en posició primària. Ha estat sobre una mostra d'aquest esquelet que s'ha dut a terme una datació radiocarbònica que, pel que fa a la mort de l'individu, situa la major part de pro-

77. Existeixen excepcions a la norma, com les tombes a la roca orientades seguint l'eix nord-sud de la necròpolis propera a Can Bacardit de Grevalosa, a Castellfollit del Boix (Morera 2012), o encara les caixes de lloses orientades en aquest sentit excavades a la necròpolis osonenca del Turó del Prat d'Ori, al Brull (Sales 2005).

78. En l'esmentada necròpolis de la Vinya del Tallaret, a Òdena, es localitzà sobre el capçal d'una de les tombes un mòllet que podria considerar-se com una estela funerària de tipus anepigràfic (Sales i Pedraza 1993, 124), fet observat també a la necròpolis de Vilamajor, a Pujalt (DDAA 1992, 484). A Can Paleta, una estela semicircular es trobava en el capçal d'una de les tombes, mentre que d'altres presentaven simples pedres sense treballar col·locades en el mateix emplaçament respectiu (Sales *et al.* 2004, 732).

79. A banda de Pertegàs, es detecten també reutilitzacions, indistintament en tombes en caixa de lloses o excavades a la roca, en les necròpolis de la Muntanyeta, Obradors, La Païssa, Can Paleta, Les Coromines, Mas Gomar, La Creueta, el Collet del Cargol, Cal Banyes, El Serral o el Collet de Sant Pere Màrtir.

FIGURA 45. Restes de l'inhumat a la tomba 2 de la necròpolis d'Obradors.

babilitats entre la segona meitat del segle VII i part del segle següent.⁸⁰

Cabria afegir a les anteriors datacions l'efectuada sobre un enterrament localitzat al jaciment del Roc del Migdia, a Vilanova de Sau; originalment associat a nivells mesolítics, la datació radiocarbònica de l'esquelet en qüestió ha ofert finalment una cronologia que centra les probabilitats, pel que fa al moment de la mort de la dona allí sebollida, entre els segles V-VI.⁸¹ Es tracta d'un cas rellevant en tant que aprofita la paret d'una balma com a lateral, mentre que l'altre costat queda tancat amb dues grans lloses. Finalment, i en l'altre extrem del nostre àmbit d'estudi, una datació efectuada sobre un esquelet que ocupava una cista de lloses prop de l'església de Sant Agustí d'Isanta, a Lladurs, ha ofert uns resultats també situats entre la segona meitat del segle VII i bona part del segle VIII (655-776) (Aguelo 2015, 64-65).

Els resultats proporcionats per les datacions absolutes en tots aquests exemples confirmen, doncs, la cronologia altmedieval genèrica que proposem per a aquestes necròpolis, mentre que són congruents amb els resultats obtinguts en analítiques de radiocarboni en d'altres casos fora de la Catalunya Central. És el cas, per exemple, de la necròpolis de tombes excavades a la roca del Tossal de les Forques (la Sentiu de Sió, Noguera), amb un arc situat entre la segona meitat del segle VII i el segle IX, o d'una de les tombes d'identica tipologia de la necròpolis de Ço del Roig, a Alguaire

(Segrià), amb una datació lleugerament més reculada, que ofereix una majoria de probabilitats entre inicis del segle VI i mitjans del VII, de manera molt semblant als resultats oferts per un esquelet documentat en una tomba de lloses al jaciment de Mirambó, a Sant Martí de Maldà (Urgell) (González *et al.* 2012; Gené *et al.* 2014; Armentano *et al.* 2015). A aquests casos ponentins podem afegir encara, tot i que més llunyà, l'exemple de la necròpolis rupestre de Lastras de San José (Albalate del Arzobispo, Terol), amb tres datacions radiocarbòniques que situen el seu funcionament entre el segon quart del segle VI i el tercer del segle VII (Laliena i Ortega 2005, 99).

D'altra banda, l'excavació en extensió de la necròpolis de Pertegàs permet matisar la percepció que concep aquests cementiris com a espais funeraris de petites dimensions que reuneixen un nombre reduït de tombes. Entenent que la perduració en el temps de l'ús de la necròpolis constitueix un element a tenir sempre en compte, el cas de Pertegàs, amb pràcticament una quarantena de tombes excavades i amb un grau considerable de reutilització de les mateixes, permet constatar que, quan l'amplitud de les intervencions ho possibilita, les dimensions d'aquests cementiris es mostren relativament importants, com també es pot observar en el cas del Camp dels Gira-sols (Navès), amb prop de trenta tombes, aquí excavades a la roca. D'altres exemples propers, si bé fora del nostre àmbit estricte d'estudi, avalen aquesta

80. UBAR-1203: edat radiocarbònica convencional, 1340 ± 30 BP; Cal. AD (1 sigma): 651-688 (64,3%), 754-758 (4,0%); Cal. AD (2 sigmes): 643-721 (80,6%), 741-770 (14,8%).

81. El resultat de l'analítica practicada sobre l'esquelet és de 1560 ± 85 BP. Malgrat que la calibració a 2 sigmes conté un marge molt ampli (264-650), els diversos diagrames (Oxcal 4. 2) no ofereixen dubte sobre la màxima probabilitat d'adscripció als segles V-VI (Paz i Vila, 1987-1988; Yll *et al.* 1991-1993).

percepció. Podem citar al respecte alguns exemples geogràficament dispersos com les necròpolis de Tuells (Forès, Conca de Barberà), amb una trentena de tombes en caixa de lloses, de l'Oliva (Maldà, Urgell), amb vint-i-tres enterraments, o de «lo Muladar» (Sudanell, Segrià), amb quaranta sepultures (Menchon 1996, 40-45; Ros 2001; Còts 2003). Es tracta de quantitats que tot i restar lluny dels dos centenars aproximats de tombes existents en les necròpolis de les Goges (Sant Julià de Ramis) o dels Munts (Altafulla) (Agustí i Mataró 1999; Garcia *et al.* 1999), corresponents segurament a models de poblament diferenciats, sí que s'acosten a la quarantena de sepultures que mostren algunes necròpolis de tombes excavades a la roca com la del Serrat del Moro (Massoteres, Segarra) o la ja citada del Tossal de les Forques (la Sentiu de Sió, Noguera) (DDAA 1997, 418-419; González *et al.* 2012).

2.5. Fortificacions i assentaments en alçada

2.5.1. Unes evidències disperses i fragmentàries

La creació d'assentaments en alçada de més o menys entitat durant els primers segles de l'alta edat mitjana constitueix un fenomen observat des de fa temps en molts sectors de la península Ibèrica, d'Itàlia o del sud de la Gàl·lia (Gutiérrez 2002; Brogiolo i Gelichi 1996; Schneider 2001). Recentment, però, la qüestió ha estat objecte d'un interès renovat que ha comportat el reconeixement d'un nombre important de casos, a la vegada que ha permès aprofundir tant en la seva caracterització com en el debat sobre la seva interpretació en termes històrics.⁸²

Es tracta d'un afer complex que respon a realitats múltiples i que no es presta a una anàlisi simplista, atès que tant l'àmplia dimensió temporal com la multiplicitat de formes i funcions que presenten aquests establiments no permeten interpretacions unívokes al respecte. En un primer intent de distinció, L. Schneider ha proposat diferenciar entre fortaleeses de caràcter purament militar relacionades amb vies de comunicació o línies frontereres, assentaments fortificats de natura privada i aglomeracions emmurallades de certa entitat proveïdes d'esglésies o d'altres edificis rellevants. Aquestes opcions conformen un primer esquema bàsic en el qual podrien integrar-se els

casos catalans coneguts, tot i que aquesta qüestió no ha estat encara abordada de manera global i decidida en el context català. Pel que fa a la Catalunya Central, el coneixement que tenim d'aquesta qüestió prové d'algunes notícies disperses i de troballes relativament recents, algunes d'elles fins ara poc valorades. A aquestes cal sumar-hi la reinterpretació sota nous paràmetres de jaciments ja coneguts, com és el cas de l'Esquerda, amb el que comencem la nostra revisió.

L'Esquerda (les Masies de Roda, Osona)

L'Esquerda és, probablement, el jaciment amb una més dilatada tradició investigadora en el camp de l'arqueologia medieval del nostre país, amb un programa continuat d'excavacions sistemàtiques des de fa pràcticament una quarantena d'anys. Com és ben sabut, el jaciment es troba situat en una península allargassada formada per un dels primers meandres que presenta el Ter quan es precipita vers les Guàrdies des de la Plana de Vic. Es tracta d'una ubicació que, si bé no mostra una alçada relativa gaire pronunciada, sí que presenta unes condicions idònies per a la defensa ja que es troba envoltada pels espadats tallats pel riu.

L'ocupació del lloc discorre per una llarga seqüència cronològica entre l'edat del bronze final i la baixa edat mitjana, només aparentment interrompuda en època romana. S'ha de destacar la presència d'un gran *oppidum* ibèric establert a recer d'una potent muralla que tancava la península pel sector septentrional, l'únic fàcilment accessible. Aquesta ocupació ha rebut fins fa pocs anys bona part de l'atenció per part de l'equip investigador, juntament amb la creació d'un vilatge en època comtal a l'entorn de l'església de Sant Pere –documentada ja l'any 927 malgrat la fàbrica romànica conservada–, les ruïnes de la qual constituïen en iniciar-se els treballs les seves restes més visibles (Ollich 1999a). Aquest poblat perdurà, de fet, fins al segle XIV, quan el seu abandonament devia córrer en paral·lel, previsiblement, a la creació de la propera vila de Roda de Ter.

En aquest panorama sobtava un evident buit material entorn dels primers temps medievals, una absència d'allò més cridanera en tant que les fonts escrites d'època carolíngia testimoniaven l'existència i la rellevància de la *Roda civitas* si més no des d'inicis del segle IX, un apel·latiu que posava de relleu la importància del nucli en aquell moment i que es mantindria encara durant els segles X-XI. Ha estat en els darrers anys que el desen-

82. És mostra d'aquest interès la realització d'algunes trobades i la publicació recent d'algunes monografies (Catalán *et al.* 2014; Quirós i Tejado 2012). A aquestes cal afegir encara la taula rodona organitzada per Laurent Schneider i Jordi Gibert l'any 2014 a Aniana (*Castra, oppida et établissements de hauteur de l'Antiquité tardive et du premier Moyen Âge en France et en Espagne [Ve-VIIIe s.] : Études de cas et études comparées*), pendent encara de publicació.

FIGURA 46. Vista general del jaciment de l'Esquerda, amb la muralla altmedieval en primer terme (foto: © Museu Arqueològic de l'Esquerda).

volupament dels treballs en l'entorn de la muralla ibèrica ha tret a la llum unes estructures notables que omplen aquell buit i, finalment, doten d'entitat material aquelles cronologies; en aquest sentit, les troballes han superat totes les expectatives prèvies i, de fet, redimensionen la percepció que fins ara es tenia del jaciment.

Així, la intervenció efectuada sobre la part interna de la muralla ibèrica ha permès localitzar el que, pel que sembla, és un sitjar extens, on, malgrat l'estat d'arrasament de les estructures, s'han comptabilitzat de moment més de seixanta dipòsits a l'espera de treballs ulteriors (Ollich i Rocafiguera 2012, 97-98). El fet que aquestes estructures es tallin sovint entre elles permet pensar en una llarga utilització d'aquest espai de magatzem, on una primera datació radiocarbònica ha aportat un espectre cronològic d'entre mitjans del segle VII i bona part del segle VIII (1315±40), coincidint amb el context genèric que ofereixen els materials localitzats, situat entre els segles V-VIII.

Evidenciada l'ocupació del lloc en època visigoda, l'avenç més important realitzat aquests anys correspon al descobriment pràcticament complet i a la correcta identificació de la muralla altmedieval que es construeix de manera avançada a la ibèrica i que fins aquí es considerava de vers el segle II aC (Ollich *et al.* 2015). S'ha tret a la llum així un espectacular llenç d'uns 140 metres de llargada que tanca completament la península i que constitueix un sistema defensiu complex amb diverses torres quadrangulades adossades. El mur conservat, que es considera el sòcol d'un aixecament de tàpia, està bastit a partir de dues cares de blocs lligats amb morter de calç i un rebliment

intern de blocs, terra i morter, arribant a tenir tot plegat una amplada molt considerable, d'uns 2,7 metres. Com a hipòtesi preliminar, l'equip de l'Esquerda considera aquesta obra d'època visigoda amb refeccions posteriors, atesa la presència de ceràmiques espatulades en alguna de les torres excavades, fet que indicaria una cronologia carolíngia o potser ja comtal.

Aquesta muralla es complementaria amb un fossat potser corresponent a la fase carolíngia per tal com talla alguna de les diverses tombes que han aparegut en aquest sector exterior situat davant per davant del mur defensiu. Es tracta d'un grup de sepultures orientades est-oest, tant en fossa simple com en caixa de lloses, sobre les quals s'han practicat diverses datacions radiocarbòniques els resultats de les quals permeten ubicar-les entre molt avançat el segle VII o en ple segle VIII. Aquestes darreres precisions cronològiques permeten assegurar que el lloc va estar ocupat si més no des del segle VII, a la vegada que les referències documentals de la primera meitat del segle IX citades abans estarien recolzades ara definitivament per la troballa d'un diner de Lluís el Pietós que els és contemporani.

Casserres (les Masies de Roda, Osona)

Situat a menys de quatre quilòmetres en línia recta del jaciment de l'Esquerda, el monestir de Sant Pere de Casserres es troba riu avall, igualment ubicat en l'extrem d'un pronunciat meandre del Ter, en aquest cas encarat a nord. Envoltada d'espadats de roca, aquesta península, allargassada i estreta, constitueix un emplaçament idoni des del punt de vista de la defensa i del control de l'entorn.

FIGURA 47. Vista de la península de Casserres amb el monestir medieval, avui envoltada per l'embassament de Sau.

Les notícies escrites sobre el lloc apareixen a partir dels darrers anys del segle IX, i certifiquen la presència d'una fortificació –llavors en ús o ja pretèrita– i d'una església de Sant Pere, si més no durant tot el segle X (Ordeig 1999, doc. 32, any 898; Llop 2009). Aquesta església serà reconstruïda per voluntat de la família vescomtal osonenca a inicis del segle XI, quan aquests magnats promouen en el lloc la creació d'un monestir benedictí en el marc de les seves àmplies possessions de la vall de Sau i el Collsacabra.

Encara que és ben coneguda la trajectòria de la institució monàstica a partir de la seva fundació (DDAA 1984a, 354-381), els orígens remots de l'assentament són més foscos, especialment pel que fa a les característiques i a la realitat física de la fortificació que el topònim delata. Avui sembla acceptat –tot i que no materialment provat– que el *Castaserram* que Lluís el Pietós mana fortificar vers l'any 798 juntament amb el castell de Cardona i la ciutat d'Osona devia correspondre a Casserres del Berguedà, si més no per la lògica de situar una fortificació prop de cadascun dels rius principals que travessen la Catalunya Central, regió que, de fet, s'està ocupant en aquells anys de cara a la immediata presa de Barcelona (Abadal 1986b, 89).

De fet, l'únic element que tradicionalment s'ha pogut vincular al presumpte *castrum* és una muralla que, a uns 2 km al sud del monestir, tanca completament l'accés a la península a l'alçada del

conegut com a Serrat dels Moros. Descoberta en tota la seva magnitud en una recent operació de neteja, aquesta construcció de blocs lligats amb morter fa uns 230 metres de longitud i presenta una amplada mitjana d'un metre (Chávez i Pastor 2014). Així mateix, l'estructura sembla presentar un probable accés fortificat amb un cos d'una certa entitat en el seu extrem occidental, mentre que en la seva part més elevada devia existir una possible torre de guaita. Malauradament, l'execució d'uns pocs sondejos complementaris a la neteja no han pogut aportar cap precisió cronològica pel que fa al moment de la seva construcció, que roman encara desconegut, més tenint en compte que el castell apareix documentat encara a la baixa edat mitjana (DDAA 1984a, 352-354).

Per la seva banda, la intervenció arqueològica realitzada en el solar del conjunt monàstic no ha permès detectar cap ocupació antiga més enllà de les diverses desenes de tombes antropomorfes excavades a la roca que evidencien l'existència d'aquella església documentada al segle X, tampoc identificada materialment a causa probablement de les afectacions que patí en construir-se la gran obra romànica durant la primera meitat del segle XI (DDAA 1998a, 201-206).

Sense que l'arqueologia, doncs, hagi pogut dir gaires coses fins ara en aquest sentit, resten per considerar alguns elements mobles que podrien constituir indicis d'una ocupació tardoantiga del

lloc, si bé per la seva pròpia naturalesa no es pot descartar que hagin estat aportats en èpoques molt posteriors a la seva fabricació. Prové de Sant Pere de Casserres, en primer lloc, una ara d'altar de marbre blanc que, malgrat algunes modificacions posteriors, fou considerada d'època paleocristiana per P. de Palol (Palol 1957-1958, 87; DDAA 1984a, 383-384). La peça fou clarament reaprofitada en l'edifici romànic posterior i potser encara abans, si fem cas de la llarga sèrie d'antropònims que figuren incisos en la seva superfície i que corresponen a noms en ús entre, si més no, el segle ix i la primera meitat del segle xi. Més dubtes presenta l'adscripció antiga d'un sarcòfag, conservat al Museu Episcopal de Vic, amb dos paons i una creu potencada en la seva cara frontal, motius de clara filiació paleocristiana però que alguns autors consideren fruit d'un cert arcaisme en una obra ja dels segles ix-x (Palol 1957-1958, 87; DDAA 1998a, 206). Finalment, cal citar encara un darrer element, una *ampulla* o *eulogia* localitzada dins l'altar principal de l'església del monestir, on complia funcions de lipsanoteca. Es tracta d'un petit objecte de ferro de procedència oriental, utilitzat habitualment per dur relíquies de Terra Santa, amb una cronologia proposada de vers el segle vii segons alguns autors (DDAA 1984a, 385). No obstant, cal dir que una revisió recent en reassigna la cronologia entre els segles viii-x, i s'hipotetitza sobre la seva eventual arribada de mans del bisbe Arnulf de Vic, membre de la família vescomtal osonenca, i la seva introducció en l'altar amb motiu de la consagració de l'església a mitjans del segle xi (Arad 2007).

La presència de tots aquests elements incorporats d'alguna manera en l'edifici romànic del monestir no són, com avisàvem, cap prova definitiva sobre l'existència d'una església i d'un assentament d'època tardoantiga en l'istme de Casserres. De tota manera, tots ells –ara d'altar, sarcòfags i àdhuc alguns capitells (Palol 1999a, 246)– mereixerien una revisió de conjunt tenint en compte aquesta possibilitat, que, de fet, només nous treballs arqueològics en l'entorn del monestir i entre aquest i la muralla podran confirmar.

Pla del Castell de Tona (Tona, Osona)

Amb una superfície de poc menys de tres hectàrees, el Pla del Castell de Tona se situa al capdamunt d'un dels característics «turons-testimoni» que hom troba a la Plana de Vic. Aquest emplaçament ha estat ocupat d'antic, com ho demostra la presència de materials ibèrics (Rocafiguera 1995, 39), si bé avui els únics edificis en peu són l'església de Sant Andreu, d'origens romànics, i una torre situada en un angle del pla, envoltada per un fossat excavat a la roca. Aquesta darrera construcció, de planta quadrada amb costats de poc menys de 5

metres, presenta una singular tècnica constructiva en encofrat de pedres i morter que ha motivat una certa controvèrsia a l'hora d'atribuir-li una cronologia fundacional. Els resultats de l'excavació del seu interior feta l'any 1972 romanen pràcticament inèdits i només sabem que, sota un primer nivell remogut amb materials de diverses èpoques, es trobava un estrat que contenia ceràmica grollera medieval, alguns fragments baiximperials, uns altres d'època ibèrica i encara de campaniana, així com restes de vidre, de fauna i de ferro (DDAA 1986, 636-639). Malauradament, una intervenció relativament recent efectuada en paral·lel a la seva restauració tampoc ha pogut recuperar materials susceptibles d'aportar noves informacions cronològiques (Font i Mestres 2003). Tant és així, que, de moment, les hipòtesis s'inclinen tant per una construcció dels segles ix-x, en consonància amb les primeres mencions textuales del *castrum Tonda*, com per atribuir-li uns orígens baiximperials o tardoantics. En aquest darrer sentit, la torre de Tona no deixa de presentar un evident paral·lelisme amb la torre de Castellfolit, a la Conca de Barberà, una construcció encimbellada de planta aproximadament quadrangular, igualment aixecada amb encofrat i que, segons es desprèn dels nivells interns d'enderroc observats en superfície, hauria estat coberta amb *tegulae* (Carreras 1981).

FIGURA 48. Torre del castell de Tona.

FIGURA 49. Vista del turó del castell de Tona.

Per la seva banda, l'església de Sant Andreu, a uns 100 metres al sud de la torre i situada sobre mateix de l'espadat oriental del turó, presenta alguns indicis que aparentment podrien delatar una major antiguitat tant en relació amb la seva obra romànica del segle XI com pel que fa a la seva consagració de l'any 888, quan temple i castell apareixen per primera vegada en la documentació (DDAA 1986, 639-644). Així, si, com diem, el temple actual correspon a un edifici del segle XI de nau única i absis semicircular amb diversos afegits posteriors, l'excavació del seu interior, efectuada l'any 1943, va permetre constatar l'existència d'una església prèvia, de dimensions menors i amb absis carrat, que bé podria correspondre a la consagrada a finals del segle IX. Així mateix, la intervenció va treure a la llum un nivell d'enterraments amb fosses de tipus antropomorf que envoltarien la capçalera d'aquest primer temple. No obstant, sembla que aquestes sepultures no constituïrien el nivell d'enterraments més antic, atès que, en algun sector exterior del temple, apareixia un grup de tombes de lloses situades a una major profunditat i, per tant, anteriors als segles IX-X.

D'altra banda, un indicatiu, tot i que migrat i relatiu, en favor de l'existència d'una església antiga al turó del castell de Tona el constitueix la troballa, en la mateixa excavació dels anys quaranta del segle XX, de dos petits fragments d'un sarcòfag de producció local probablement pertanyent a un infant i que previsiblement cal datar en el segle V (Palol 1999a, 224-225; Vidal 2000). Cal insistir, però, en el fet que no es pot assegurar quina és la procedència precisa d'aquest element. Tal vegada vingut amb terres aportades durant les obres de l'església romànica, o potser reutilitzat com a decoració del primer temple, tampoc no es po-

den descartar algunes hipòtesis que interpreten la torre descrita més amunt com un antic mausoleu, amb el qual es podria posar en relació.

En qualsevol cas, queda clar que el jaciment del Pla del Castell de Tona, pràcticament inexplorat, pot reservar importants sorpreses pel que fa al període altmedieval que possiblement podran aportar llum sobre una ocupació prèvia a la consagració de Sant Andreu per part del bisbe Gotmar de Vic l'any 888. Llavors, els diversos *homines commanentes* en el *castrum* –signen el document pràcticament una cinquantena de persones–, entre els que es troben *tam maiores quam minores*, i amb una família de terratinents al capdavant –principalment Centuri i el seu fill, el prevere Àlvar–, doten l'església amb terres, cases i mobiliari i estris litúrgics (Ordeig 1999, doc. 9). No sembla, segons el tenor del text, que l'ocupació del turó sigui llavors recent. Més aviat es deixa entreveure l'existència d'una comunitat socialment estratificada i assentada, si més no alguns dels seus membres, en un *castrum* que constitueix el nucli d'un territori potser des d'un bon temps enrere.

Can Maurí (Berga, Berguedà)

Aquest jaciment es troba a uns 1.200 metres d'alçada, en un esperó rocallós envoltat per un penya-segat que sorgeix del vessant meridional de la muntanya de la Figuerassa i des del qual hom controla tota l'àrea de Berga i l'antic camí que unia aquesta ciutat amb Sant Llorenç de Morunys i la Vall de Lord. Tal com descriuen A. del Castillo i M. Riu (Castillo i Riu 1962), el jaciment se situa en una plataforma en pendent d'uns 100 metres d'amplada per uns 500 metres de llargada de punta a punta, una superfície protegida tant naturalment com per la presència intermitent d'un mur

FIGURA 50. Vista de l'emplaçament del jaciment de Can Maurí.

perimetral i on, seguint encara aquells autors, s'hi observaven diversos murs bastits amb blocs lligats amb fang o pràcticament en sec.

Els treballs llavors executats –l'any 1961– consistiren en l'obertura d'un parell de sondejors i l'excavació parcial d'una habitació. Pel que fa als primers, s'obriren en els límits de dos murs perpendiculars a la considerada muralla septentrional. En un d'ells aparegueren diversos fragments de *tegula* i d'una mola de molí manual, mentre que en el segon aflorà l'angle d'una habitació en la qual es va poder determinar una certa estratigrafia interior. Així, en el primer mig metre de profunditat es recuperaren alguns fragments de ceràmica poc compacta, de coloració gris negrosa, mentre que el mig metre següent fins a arribar a la roca mare va resultar pràcticament estèril, a l'excepció d'algun petit fragment semblant als anteriors. D'altra banda, tal com dèiem, es delimità una habitació formada per dos murs de blocs lligats amb fang que formaven un angle recte tancat per un altre mur curvilini que n'unia els extrems; aquí, l'excavació determinà l'existència d'un primer nivell on es recuperaren un fragment de sívella, que segons els autors es podia datar vers el segle IV aC, i un fragment de vora de ceràmica campaniana B. Aquest nivell cobria un empedrat irregular, per sota del qual apareixien encara restes humanes remenades. Pel que fa a les característiques del material arqueològic, s'anota que en el primer nivell es trobà un nombre important de fragments de ceràmica de color gris fosc o marronosa, de pasta poc compacta, vora sortida i fons pla, juntament amb altres fragments més compactes i de pasta més fina de color gris que els excavadors atribuïren a l'època tardoromana; en

el segon nivell, destaquen l'aparició d'un fragment de *tegula*, un possible fragment de campaniana A i fragments diversos de ceràmica grisa o grisa fosca, amb diverses pastes diferenciades pel grau de compactació; finalment, el darrer nivell aportà alguns fragments escassos de ceràmica grisa o marronosa.

Davant d'aquestes evidències, els autors d'aquells treballs proposaren una seqüència en l'ocupació del jaciment que aniria des de l'època ibèrica fins a la visigoda, amb una pervivència en època romana, si bé, i malgrat el títol del treball, es remarca força l'ocupació més tardana detectada. Anys més tard, E. Sánchez, en estudiar els jaciments atribuïts a l'època ibèrica del Berguedà, i considerant residual la presència en el lloc de ceràmica campaniana, rebutjà la hipòtesi, seguida per la historiografia posterior, sobre l'existència d'un poblat ibèric a Can Maurí, i va atribuir pràcticament la totalitat del registre a les èpoques tardoromana i altmedieval (Castany *et al.* 1990, 219-221).

Finalment, el desenvolupament d'unes prospeccions relativament recents ens aporten algunes noves dades que ens poden ajudar a precisar les característiques de les diverses ocupacions detectades en el jaciment (Martí i Camprubí 1997-2001); així, la recollida d'alguns materials en superfície sembla confirmar una primera presència vers el segle II aC a partir d'algun fragment de ceràmica comuna ibèrica i d'àmfora itàlica, mentre que la reocupació altmedieval sembla desenvolupar-se especialment durant els segles VII-VIII, amb ceràmiques de pasta grollera i cuita reduïda o oxidoreductora, amb alguna vora exvasada de llavi motllurat i bisellat i les bases planes. Seria,

d'altra banda, en el vessant oriental de la plataforma, l'únic accessible, on es detectaria una ocupació més antiga, delatada per alguns materials imprecisos potser de l'Edat del Bronze.

Sant Pere de Madrona (Berga, Berguedà)

Davant per davant de l'anterior jaciment, en l'extrem oposat de la vall, l'església de Sant Pere de Madrona s'alça dalt d'un penyal penjat sobre la ciutat de Berga, una posició que li confereix un ampli control visual sobre la localitat i sobre un important sector de la conca del Llobregat. L'excavació recent del seu interior ha permès localitzar una sèrie d'estructures que han estat interpretades com les restes d'un possible *castellum* construït cap a finals de l'època visigoda. Constitueixen els vestigis més antics una sèrie de murs que defineixen dues crugies que segueixen la mateixa orientació del temple actual i que probablement s'integraven en un conjunt més extens, com podria indicar la presència enterrada, tot i que encara no verificada arqueològicament, d'altres murs i estructures excavades a la roca que afloren en les immediacions de l'església (Fierro 2011). La cronologia inicial d'aquest primer edifici s'estableix basant-se en la presència, en els nivells fundacionals, de restes d'olles de llavi bisellat «*de clara tradició visigòtica*», un fragment d'àmfora africana i una datació obtinguda per termoluminescència (680 ± 77). L'edifici, considerat una fortificació pel seu emplaçament, es va mantenir ocupat durant

el segle IX o fins a principis del segle següent, com indica una segona datació absoluta practicada sobre un fragment de sitra espatulada (881 ± 64), un arc cronològic extens per tal com emmarca tant bona part del problemàtic segle IX com la primera època comtal a partir de finals d'aquella mateixa centúria.⁸³

Serrat dels Tres Hereus (Casserres/Avià, Berguedà)

Un lloc destacat en el grup de jaciments que ressenyem l'ocupa el cas del Serrat dels Tres Hereus, en origen un poblat d'època iberoromana que es troba al capdamunt del turó que li dona nom, a una alçada de 680 metres sobre el nivell del mar. La seva part superior presenta un altiplà allargassat configurat per l'esglaonament de diverses terrasses naturals de poca alçària que s'estreny en els seus extrems sud i nord. Des del seu cim s'obté el control visual de tot el Baix Berguedà, especialment de la vall del riu Llobregat i dels plans de Casserres i Avià, així com dels primers contraforts pirinencs. Cal situar en el segle I aC el període de màxim desenvolupament del poblat, en un moment en el qual l'àrea prepirinenca es trobava ja sota control romà (Rodrigo *et al.* 1999-2000).

A banda dels treballs centrats en les restes d'aquesta fase antiga, que constitueixen la major part dels espais excavats, durant les quatre campanyes desenvolupades en els anys 1999-2002 es van realitzar diversos sondejos i es va delimitar una zona on fou identificada una fase posterior a

FIGURA 51. Vista des del peu del poble de Casserres del Serrat dels Tres Hereus; a baix a l'esquerra, l'església de Sant Pau, prop de l'emplaçament del posterior castell comtal.

83. En qualsevol cas, cal considerar extremadament sospitosa una presumpta referència de l'any 843 al *castro Matronae*, inclosa en un precepte reial que ningú ha vist (Camprubí 2006, 119-120).

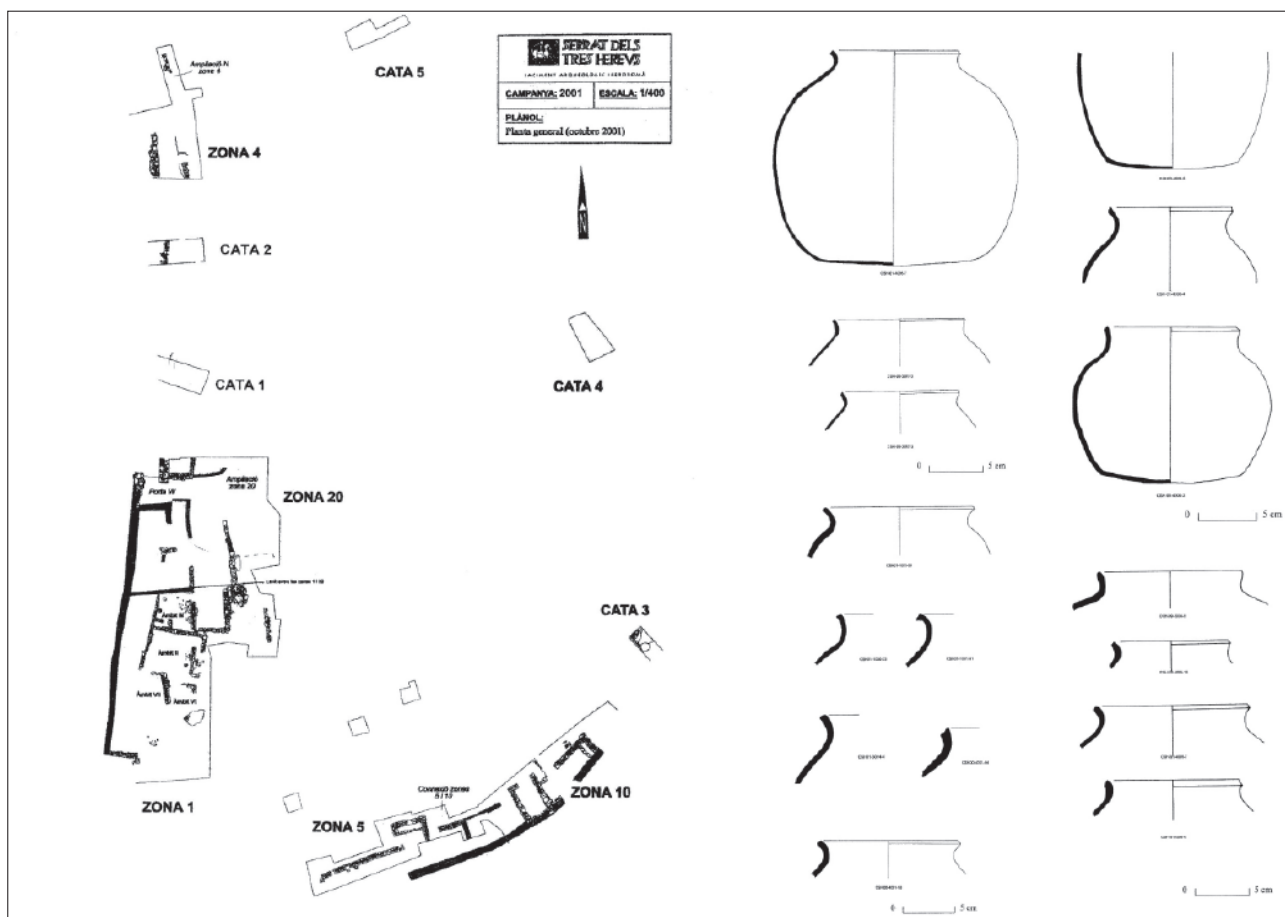

FIGURA 52. Planta del jaciment del Serrat dels Tres Hereus i materials ceràmics de la fase altmedieval (Folch *et al.* 2007).

l'esmentat poblat, que inicialment ja fou atribuïda a un moment imprecís de l'alta edat mitjana.⁸⁴ Aquesta ocupació va ser detectada principalment en el sector occidental del jaciment –en l'anomenada zona 4 i en les cales 1 i 2–, on apareixien nivells conservats d'aquest moment associats a algunes estructures, mentre que en la resta de les àrees treballades només s'ha localitzat material d'aquesta fase en superfície, sense cap estratigrafia conservada.

En concret, les restes més visibles d'aquesta ocupació s'identifiquen a partir del reaprofitament del mur perimetral antic i de la construcció d'alguns murs de blocs units amb fang que s'hi associen. Així, per sota del nivell d'enderroc que cobria aquestes estructures es va poder detectar, al costat d'alguns indicis que delataven l'acció d'un possible incendi general, un nivell de circulació on es va recuperar un important conjunt de material ceràmic, amb algunes peces senceres, així com diverses moles de molí manual rotatori i al-

guns objectes metàl·lics. De fet, un estudi recent sobre aquests darrers en l'àmbit global del jaciment ha posat de relleu l'existència d'una quantitat notable i diversa d'objectes pertanyents a la segona fase, per als quals, lamentablement, no es compta amb contextos estratigràfics primaris. Entre ells, destaquen estris vinculats a l'explotació de recursos animals, com un cardador de llana i un raspador per adobar pells, així com un gran nombre de claus que podrien procedir de la porta que tancava un dels accessos a l'assentament (Morell 2006).

Es fa difícil, sense més precisions i mancats de datacions absolutes, apuntar la cronologia d'aquesta ocupació, si bé les característiques del material exhumat ens porten a situar-la aproximadament entorn dels segles VII-VIII, sense que pugui tampoc descartar-se un allargament d'aquest arc cronològic fins entrat el segle IX. Ens hi impel·leix l'absència de tota importació reconeguda de ceràmica fina o d'àmfora i la presència exclusiva

84. Aquesta ocupació medieval va ser definida i publicada finalment en un treball de col·laboració del qual ara n'extraïem la informació principal (Folch *et al.* 2007).

d'olles de factura tosca, coloracions fosques –grisos, negres i marrons– i vores exvasades amb el llavi habitualment en bisellat simple, sense els motllurats i els encaixos per a tapadora més típics de períodes anteriors (Folch 2005; Roig i Coll 2011b).

Turó del Vilaró Vell (Olius, Solsonès)

La fase antiga d'aquest jaciment correspon també a un assentament ibèric, conegut com a «poblat d'Anseresa» i constituït per una muralla perimetral que defineix un recinte de planta ovalada dins el qual s'ubiquen diverses cases i edificis. A l'exterior del jaciment, tot i que en un espai immediat, es documentaren fins a vint tombes d'adults i tres d'infants en caixa de lloses, que han de vincular-se a un hàbitat altmedieval, si bé no podem assegurar que aquest correspongui a una reocupació del mateix turó (Llorens 1986, 64-65).⁸⁵

Sant Esteve d'Olius (Olius, Solsonès)

Encara en el mateix terme municipal que el cas anterior, cal tenir en compte les dades aportades per les recents excavacions entorn de l'església de Sant Esteve d'Olius, situada en una elevació sobre el riu Cardener, un emplaçament on s'hauria es-

tablert inicialment un nucli d'època ibèrica que, aprofitant les condicions orogràfiques del lloc, s'hauria dotat d'una muralla vers mitjans del segle III aC, un element que, segons els autors de l'excavació, seria ben visible encara en els primers moments de l'ocupació altmedieval (Chorén i Caldach 2006). Sobre aquest assentament previ, doncs, s'haurien instal·lat posteriorment l'església de Sant Esteve i un castell, documentats d'ençà de l'any 984 (Llorens 1992-1993, doc. 12). Amb relació a aquesta ocupació medieval, les excavacions han pogut constatar l'existència d'un extens camp de sitges sobreposat als també abundants dipòsits d'època ibèrica, un graner on les estructures es creen i s'amortitzen durant un període que els autors proposen situar entre els segles X i XIV, amb un punt àlgid entre els segles XII-XIII i un final ja en el segle XIV, com delata la presència puntual d'algun fragment ceràmic decorat amb vidrat marró o en verd i manganès (Asensio *et al.* 2003).

Per la seva banda, l'horitzó cronològic més antic dins aquesta ocupació medieval correspondria tan sols a dues sitges que haurien fornit tres exemplars de sitra, un d'ells amb tractament espatulat en la seva superfície, uns materials que, com els mateixos excavadors reconeixen, cal situar *grosso modo* entre els segles IX i XI. No obstant,

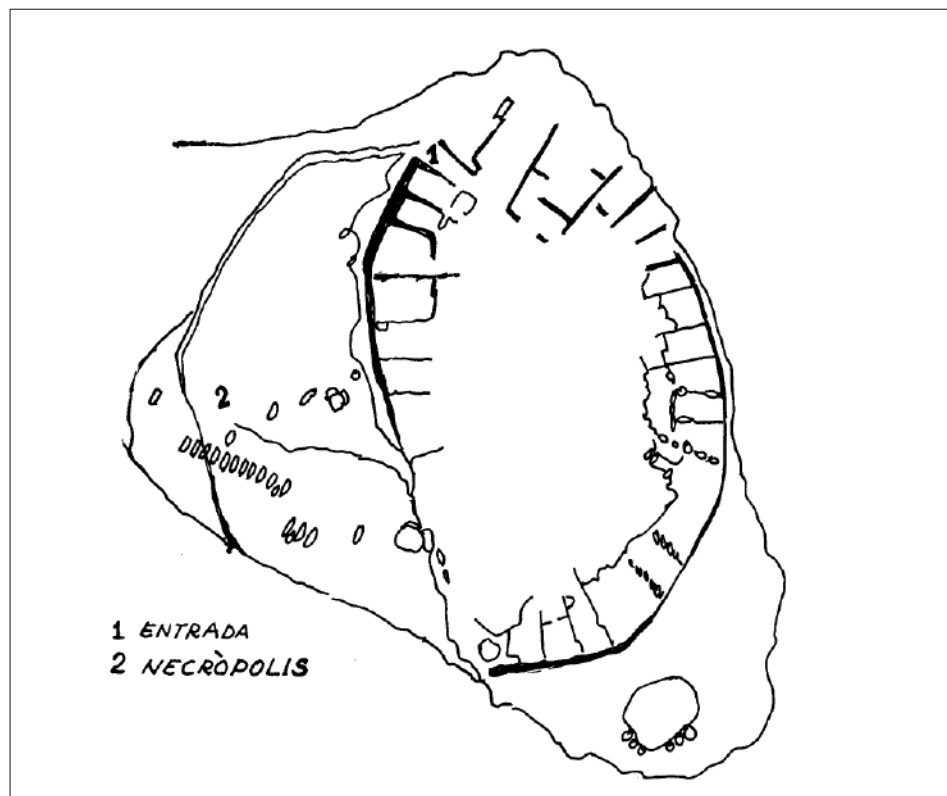

FIGURA 53. Planta del poblat ibèric d'Anseresa i de la necròpolis altmedieval (Llorens 1986, 65).

85. Aquest autor ja mostrava sorpresa per la presència de tombes d'aquest tipus associades a un poblat ibèric, tot i que en descartà uns orígens medievals adduint la inexistència d'una capella immediata.

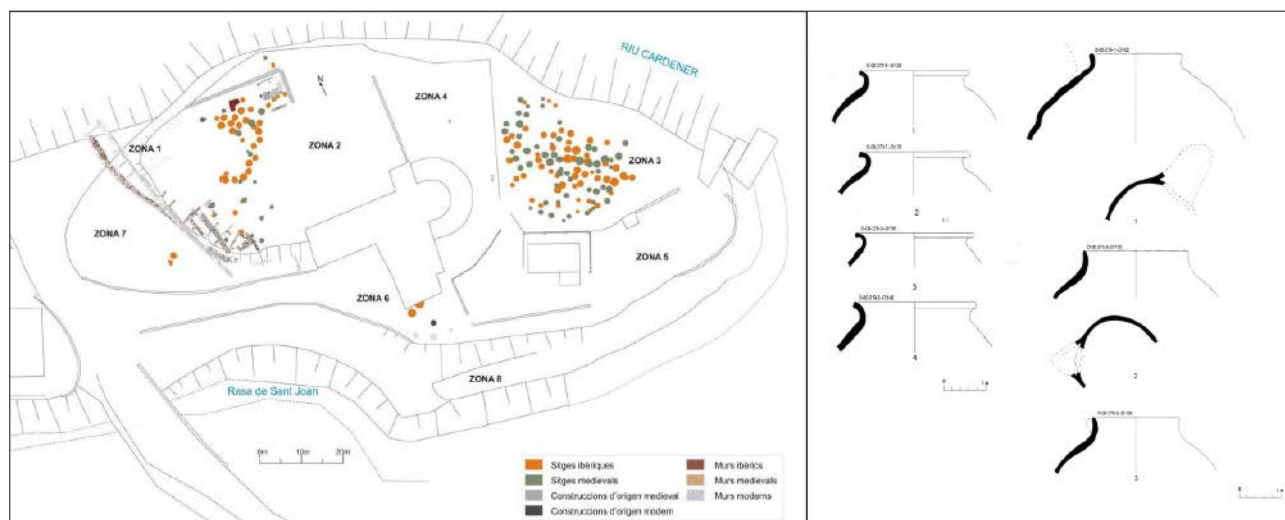

FIGURA 54. Planta general del jaciment de Sant Esteve d'Olius i ceràmica de la fase altmedieval (Chorén i Caldach 2006; Asensio *et al.* 2003; Centre d'Estudis Lacetans).

sorpren la presència, en els mateixos dipòsits que les sitres, de diverses olles globulars amb vores exvasades amb el llavi de tendència bisellada o quadrangular, uns trets que habitualment s'atribueixen a materials més antics dins l'alta edat mitjana. En aquest sentit, una publicació recent sobre produccions ceràmiques altmedievals catalanes ja ha proposat, per a aquests mateixos materials i en consonància amb el que diem, una cronologia situada en els segles VII-VIII (López *et al.* 2003, 43 i 62).⁸⁶ Caldria explicar llavors la presència conjunta d'ambdós tipus de materials, potser per la mateixa dinàmica de formació dels estrats de rebliment de les sitges, ja que la inclusió de fragments ceràmics distints no comporta la seva contemporaneïtat original, menys encara en un jaciment tan extens on les extraccions de terra per a la construcció de noves estructures semblen constants. Podria donar-se el cas, d'altra banda, que les peces no corresponguessin a horitzons cronològics tan distants, i que ens trobéssim davant d'un eventual punt de contacte entre diferents tradicions ceràmiques que possiblement se situaria ja en el segle IX. Destaquem, en tot cas, la seva relativa similitud amb els materials mostrats per al cas del Serrat dels Tres Hereus de Casserres, jaciment amb el qual coincideix a més en la seva ubicació orogràfica protegida naturalment i en el fet de reocupar un nucli fortificat preexistent.

De fet, encara es pot considerar un darrer indicatiu d'aquesta ocupació altmedieval del lloc la troballa, al segle XIX, d'una placa de sivella de bronze

quan es van fer obres prop de l'església. Es tracta d'un objecte profusament decorat que té paral·lels en l'àrea burgúndia i que es pot datar, segons els diversos punts de vista expressats, entre un segle VI avançat i fins al segle VIII (Ripoll i Chavarría 1999).

2.5.2. Caracterització arqueològica i context històric

Els exemples citats posen de manifest, de manera genèrica, l'existència d'un fenomen important durant els primers segles medievals: la creació d'assentaments en alçada, que en molts casos reocupen els solars d'assentaments previs, d'època protohistòrica o ibèrica, que ofereixen, a més d'una ubicació orogràfica específica que afavoreix la defensa i el control territorial, l'oportunitat d'aprofitar estructures construïdes o, en darrera instància, de reutilitzar els seus materials. Si bé els casos exposats són encara puntuals, els indicis aportats i la seva contextualització amb el que avui sabem per a d'altres zones deixen entreveure que segurament el fenomen és més recurrent del que el registre actual arriba a testimoniar, i constitueix una problemàtica històrica que l'arqueologia de l'alta edat mitjana haurà de situar entre els seus objectius prioritaris en el temps a venir.

En aquest sentit, ja ha estat advertida per alguns autors la possibilitat de l'existència d'una xarxa de fortificacions prèvia a la implantació dels castells comtals, caracteritzades per l'existència de recin-

86. Tot i coincidir amb el judici que endarrerix sensiblement la cronologia d'aquestes peces, observem que en el breu comentari que se'n fa en aquesta publicació s'obvia la presència de les sitres, mentre que la reproducció de la làmina amb els materials inclou altres peces que els excavadors consideren, en la seva publicació, d'un horitzó més tardà.

tes fortificats relativament amplis (DDAA 1998a, 26-27). Sense dades arqueològiques concloents, hom podria pensar, només per al cas d'Osona, en els emplaçaments on s'ubiquen castells –citats precoçment en la primera documentació de finals del segle IX o inicis del segle següent– com ara els de Besora,⁸⁷ Cabrera, Lluçà, *Duocastella* (Castell de Boixader, a Sora) o Sant Llorenç del Munt,⁸⁸ tots ells amb unes característiques que, en l'altre extrem de la Catalunya Central, podríem atribuir a les fortificacions del Castellvell de Solsona (Olius) –amb una potent ocupació medieval encara per estudiar en profunditat–, de la Tossa de Montbui o, potser, del pràcticament desaparegut castell d'Òdena. Tots ells conformen petites plataformes o altiplans elevats sobre la plana o les valls circumdants, habitualment envoltats d'espaldats o fortes pendents que configuren una primera defensa natural.

De moment, i mancats de més i millors informacions arqueològiques, resulta complicat, més enllà de la simple constatació de la presència d'activitat humana, categoritzar aquests assentaments, fet al qual s'ha de sumar la dificultat per datar-los amb precisió. No podem, per ara, vincular la seva existència directament a ocupacions de caire purament militar originades en contextos bèl·lics, atès que algunes estructures i materials com ara les sitges, els molins manuals i altres estris específics delaten activitats de transformació vinculades a l'agricultura i la ramaderia. No obstant, la presència puntual, com a Casserres, de nivells d'incendi, així com la seva mateixa ubicació, encimbellada i a la vegada protegida per muralles –d'una entitat remarcable, cas de l'Esquerda–, són factors que impedeixen parlar de simples assentaments pagesos. Precisament, és ben coneguda i explícita la cita cronística de l'any 798 que fa referència a l'ocupació carolíngia de fortificacions abandonades (*oppida deserta*), entre les quals Cardona i Casserres es troben esmentades explícitament (Abadal 1986b, 89). En aquest sentit, podria resultar certament suggeridor relacionar aquest últim cas amb l'ocupació detectada al Serrat dels Tres Hereus, tot i que, ara per ara, aquesta identificació no passaria de ser una simple suposició

ni implicaria, d'altra banda, que la fase altmedieval reconeguda arqueològicament no pugui ser més extensa ni respondre a d'altres lògiques més que a la que es desprèn d'aquella raquítica notícia (Camprubí 2006, 113).

En tot cas, i més enllà de les puntuals informacions aportades per la documentació i les cròniques, es constata que aquestes ocupacions altmedievales revesteixen una certa rellevància militar i que semblen situar-se durant un temps com a punts centrals del territori. Malauradament, l'arqueologia ha pogut aportar molt poques dades pel que fa a aquesta ocupació en el cas de Cardona, on, a causa del desenvolupament baixmedieval i modern de la fortificació, són escassos els indicis relatius a la fase ibèrica, mentre que, de moment, i malgrat el que asseveren els textos, cal considerar la Torre de la Minyona, construïda segons alguns autors vers el segle XI, l'edifici més antic identificat del primitiu castell medieval (Vila i Arcos 2007).⁸⁹ Més clar sembla el cas del jaciment de l'Esquerda, identificada amb la «*Rotam civitatem*» de cròniques i documents, on l'assentament estrictament altmedieval busca recer rere una potent muralla de nova construcció que substitueix el seu precedent ibèric.

Fora del nostre àmbit, i amb referències textuais explícites a partir del segle X, el cas penedesenc d'Olèrdola, amb la seva imponent muralla d'època romana republicana, podria esdevenir també paradigmàtic dins aquest grup de jaciments. Amb una ocupació medieval que arqueològicament, de moment, es reconeix clarament en el mateix segle X, alguns indicis semblen apuntar vers cronologies més antigues que correspondrien a una ocupació prèvia a la conquesta comtal, de la qual ignorem totalment les característiques. Tan sols es coneix l'existència d'alguns fogars –als quals s'associa una moneda baiximperial– que se situen per sobre de nivells d'enderroc ibèrics o romans però que són anteriors a una sèrie de sitges localitzades al peu de la cara interior de la muralla antiga, una de les quals ha estat datada per radiocarboni entorn de l'any 1000, però que podrien, no obstant, correspondre a moments sensiblement diferents, atès que alguns dels dipòsits contenen materials cerà-

87. El projecte en curs d'excavació al turó del castell de Besora ha aportat algunes dades que apunten vers l'existència d'una ocupació tardoantiga del lloc, on consta l'aparició d'algunes ceràmiques del període (Busquets i Fàbregas 2015, 183) i l'existència d'un possible temple amb tombes associades (http://atrics.cat/fitxaprojecte.php?proj_ID=37&lang=ca, consultat el 2/3/2017).

88. L'any 1974 fou localitzat dins l'església de Sant Llorenç un fragment de *dolium* –o *tegula*?–, probablement reutilitzat com a tapadora d'un reliquiari, amb diversos noms inscrits probablement vers el segle X (DDAA 1986, 492). D'altra banda, l'atribució d'hagiotopònims a alguns castells primerencs, com és el cas, pot portar a considerar l'existència de temples antics en algun d'aquests emplaçaments, com hem vist, potser, pel que fa als casos de Tona o Casserres d'Osona.

89. Amb aquest treball ja redactat, Ainhoa Pancorbo, arqueòloga municipal de Cardona, ha tingut l'amabilitat d'informar-nos que una primera datació radiocarbònica procedent de la necròpolis recentment excavada a la zona esportiva, situada als peus del castell, apunta vers una cronologia genèrica del segle IX (Pancorbo i Galera en premsa).

mics, al nostre parer, molt similars als detectats al Serrat dels Tres Hereus i a Sant Esteve d'Olius (Molist *et al.* 2001; Bosch *et al.* 2003a i b; Campo 2009; Gibert 2006b, 77-78).

Amb una aparença potser menys voluminosa amb relació als casos precedents, però que ens remet directament a la problemàtica específica de la reocupació d'assentaments fortificats d'època ibèrica, treballs arqueològics recents van desvelant a poc a poc l'existència de nous exemples que amplien progressivament la perspectiva. Així, pot afegir-se al grup el jaciment del Turó de Ca n'Oliver (Cerdanyola del Vallès), un emplaçament que cal identificar amb un «*castello*» documentat a finals del segle x i on s'han localitzat diverses estructures pertanyents a una ocupació altmedieval protegida per la muralla ibèrica, entre elles un fons de cabana i diversos retalls i sitges, una de les quals contenia les restes d'un individu datat per radiocarboni entre finals del segle vii i el tercer quart del segle ix (Francès *et al.* 2011).⁹⁰ Així mateix, caldria integrar en l'anàlisi d'aquest fenomen les primeres dades obtingudes, encara publicades molt superficialment, amb relació a l'ocupació d'època visigoda del jaciment del Tossal del Moro (Castellserà, Urgell), amb precedents ibèrics i reconeguda per l'excavació de diversos àmbits construïts al capdamunt d'un turó i encerclats per una muralla que, en aquest cas, sembla correspondre també a la fase altmedieval (Escala *et al.* 2011).

Més enllà de l'eventual presència d'ocupacions prèvies, a l'hora de citar alguns paral·lels d'assentaments en alçada, destaca, per la seva excepcionalitat, el cas ben conegut, tot i que excavat molt parcialment, del *castrum* de Puig Rom, un nucli protegit per una potent muralla situat al capdamunt d'un cim abocat sobre el golf de Roses, amb una cronologia de funcionament que cal ubicar al voltant del segle vii i un abandonament que no sembla anar més enllà de la primera meitat del segle següent (Palol 2004). El seu ric registre material, que conté armes però també utilitatge agrícola, ramader i de pesca, revela l'existència d'una població agrupada en el si de la qual s'exerceixen funcions variades, encara que de moment no es pugui discernir clarament si aquestes han de vincular-se a la presència de grups diferenciats en una més que probable jerarquia social interna.

Encara en el nord-est, i sobre la mateixa ciutat de Girona, a la muntanya de Sant Julià de Ramis ha estat excavat en els darrers anys un esta-

bliment militar de dimensions considerables, la construcció inicial del qual es pot situar vers finals del segle iv o principis del segle següent, i que arriba, amb reformes importants, fins a principis del segle viii (Burch *et al.* 2006). Sota la forma d'un edifici complex i compacte amb diversos nivells, i envoltat d'una muralla, aquest cas es podria relacionar directament amb d'altres fortificacions properes d'origen baiximperial o altmedieval inicial, com la que controla el pas dels Pirineus pel lloc de les Cluses, documentat així (*castrum quod vocatur Clausuras*) en el relat de la rebel·lió de Paulus contra Wamba dels anys 672-673, quan també apareixen altres fortificacions pirinenques com Cotlliure, Llívia o Ultrera (*castraque Pirineica, quae vocantur Caucoliberi, Vulturaria et castrum Libiae*), el darrer d'ells amb una ocupació tardoantiga i altmedieval reconeguda i estudiada arqueològicament en els darrers anys (Constant 2007 i Constant 2008).

Probablement vinculat als esmentats *castra* pirinencs, en el jaciment del Roc d'Enclar, a Andorra, es documenta de manera fragmentària una muralla perimetral que inclou algunes torres de planta quadrada que el caracteritzen com un *castellum*, per al qual es proposa una funció originària, entre mitjans del segle iv i mitjans del segle v, de vigilància del pas de la vall d'Andorra i una posterior reconversió en centre administratiu del poder (Llovera 1997, 98-109). Potser una funció similar s'hauria pogut desenvolupar, en algun moment, en el jaciment dels Altimiris (Sant Esteve de la Sarga), encara en curs d'excavació i ubicat en una cresta de difícil accés molt a prop del congost de Mont-rebei, per on la Noguera Ribagorçana travessa el massís del Montsec. Aquí coexisteixen diversos elements i construccions, com un edifici de planta quadrangular –potser una torre–, una església i diverses cabanes, que formen un conjunt per al qual es proposa una cronologia àmplia entre els segles v i ix. Vers l'extrem oposat del Montsec d'Ares, el jaciment de Sant Martí de les Tombetes presenta paral·lels amb l'exemple anterior, si bé mereix ser destacada una excepcional necròpolis de tombes picades a la roca de bona factura (Sancho 2009; Alegría i Hidalgo 2015).

Revisats aquests exemples, cal considerar, en qualsevol cas, que aquests assentaments en alçada presenten orígens i evolucions diverses, on hi trobem fortificacions militars assentades sobre vies principals, vinculades segurament a l'exèrcit

90. Tot i que més endavant abordarem el fenomen de la presència d'esquelets en sitges i altres estructures, fora dels espais funeraris reglamentats, avancem aquí que aquest individu en concret va ser decapitat abans de deixar-lo caure dins l'estructura, de manera que la presència del cadàver dins la fossa sembla constituir, en aquest cas, la conseqüència d'una mort violenta. Aquí també cal tenir en compte que les ceràmiques que s'atribueixen a l'ocupació medieval del turó poden situar-se ja en els segles ix-x, en coincidència amb el segment més recent de la forquilla cronològica proporcionada per la datació.

públic baiximperial i d'època visigoda, al costat d'ocupacions encara no ben definides quant a la seva funcionalitat i filiació (Martí 2003, 90-94). De fet, en terres castellanès i lusitanès, on aquest tipus d'assentaments són relativament abundants, es proposa obertament la seva correspondència amb nuclis de poder vinculats a les aristocràcies altmedievales, en una argumentació on la presència de moneda es considera un factor clau en aquest reconeixement, ja que s'atorga a aquestes elits un paper fonamental en la relació amb l'estat i el seu entramat fiscal (Martín 2008).

2.6. Ocupació de coves i cavitats

La presència en coves i abrics de nivells arqueològics amb materials baiximperials o altmedievales, sobreposats en la majoria de casos a una estratigrafia d'origen prehistòric, ha estat constataada en múltiples jaciments que abracen tota la geografia catalana i d'altres sectors mediterranis o peninsulars, i constitueix un fenomen reconegut tot i que encara no degudament explicat (Gutiérrez i Hierro 2012; Quirós i Alonso 2007-2008; Raynaud 2001). Víctima de la seva pròpia exigüitat i de la poca atenció rebuda fins temps recents, la formació d'aquest registre genèric ha de respondre a causes diverses, si bé sembla que, davant d'interpretacions que defensen funcions de refugi o de tipus cultural o eremític –que no han de descartar-se en casos puntuals–, són més plausibles explicacions de tipus econòmic relacionades amb l'explotació de certs espais muntanyosos, sigui per la via de la ramaderia sigui per la de l'aprofitament d'altres recursos (Fanjul 2011). D'altra banda, el coneixement fragmentari que posseïm sobre aquestes ocupacions deixa ja entreveure una cronologia àmplia que pot variar de manera considerable segons el cas, un altre factor que adverteix sobre la natura heterogènia d'un fenomen que requereix l'estudi en el seu context de cada jaciment concret.

Prop de Berga, en el lloc conegut com la Canal dels Avellaners, situat en el vessant rocallós de la muntanya de Queralt, l'excavació –en els anys seixanta del segle xx– del subsol d'una gran esquerda oberta a la roca va permetre identificar diversos nivells que anaven des del neolític fins a l'edat mitjana (Carreras 1990, 67 i 70). Entre aquests, ens interessa destacar l'anomenat «estrat II», on es va constatar un ús continuat de l'espai per la presència de fragments de ceràmica grollera i co-

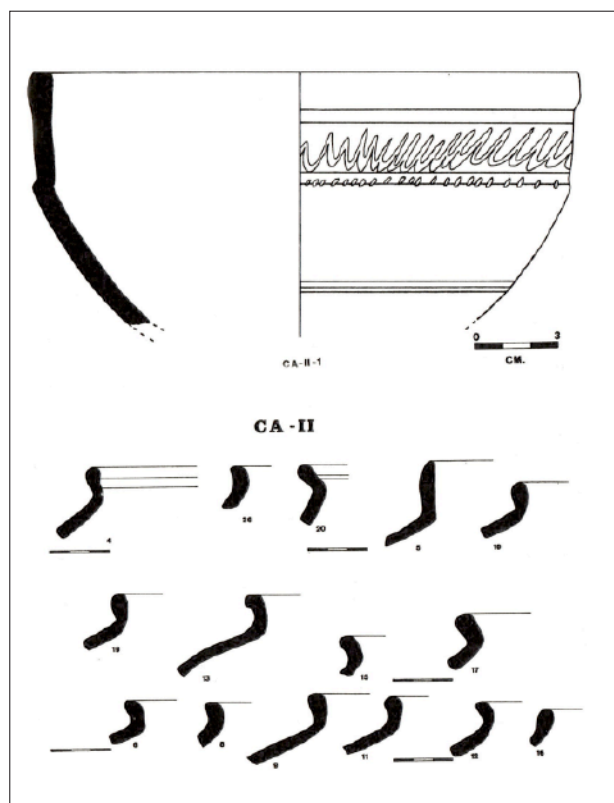

FIGURA 55. Ceràmica documentada a l'«estrat II» de la Canal dels Avellaners (Daura *et al.* 1988).

loracions variables entre el marró i el gris, majoritàriament olles, acompanyades d'alguns fragments de sigil·lada africana D i encara d'un bol carenat de ceràmica grisa de pasta fina i compacta que presentava una decoració formada per un meandre incís prop de la vora i unes petites incisions ovalades al centre, una peça que bé podria correspondre a la imitació local d'una sigil·lada gèlica tardana (Daura *et al.* 1988, 437-440). Per sobre d'aquest nivell, que cal situar a grans trets entre els segles v-vii, el darrer estrat fèrtil contenia encara alguns escassos fragments informes de ceràmica grisa a torn sense decoració que només poden ser reconeguts genèricament com a medievals. Encara en el terme mateix de Berga, cal afegir el cas de l'abric de Roca Roja, sobre el qual una petita notícia permet saber de la troballa, per sobre de nivells prehistòrics i d'època ibèrica, de ceràmica romana diversa, entre la qual cal destacar un fragment de sigil·lada africana D datable al segle vi (Daura i Pardo 1991, 45).⁹¹

La presència de materials d'importació sembla constituir una certa norma pel que fa al registre proporcionat per aquestes ocupacions, amb paral·lels significatius en tota l'àrea catalana. Així, al Pe-

91. Una notícia encara més escarida ens informa de la troballa en aquest mateix indret d'una moneda de l'emperador oriental Teodosi II, de la primera meitat del segle v (Jardí i Juncosa 1999, 138-139).

nedès són rellevants els casos de la cova de la Font del Molinot (Pontons), on va aparèixer un bol sencer de sigil·lada gàl·lica tardana (Bacaria 1991, 218-220), o, encara més, del Fondal de Valldellós, a Mediona, on en diverses cavitats properes s'hi localitzà un petit conjunt de monedes baiximperials, així com algunes peces senceres també de sigil·lada gàl·lica i d'àmfora tardanes, una ampolla de vidre, una cullereta de bronze i un botó del mateix material, possiblement pertanyent a uns arreus o guarniments d'una cavalcadura, una petita clau de bronze d'una arqueta, dos esquelets i uns cremalls de ferro (Coll *et al.* 1994). En el proper massís del Garraf cal destacar la Cova de Can Sadurní, a Begues, que aporta també diverses peces de sigil·lada gàl·lica tardana, encara que en aquest cas hi ha testimonis d'una freqüentació més recent gràcies a la troballa d'un *dirham* del segle VIII, residu probablement d'una ocultació de majors dimensions (Gibert 2016, 63-64). Descobertes semblants s'han efectuat també a l'àrea del Vallès, en indrets de la Serralada Prelitoral, com el conjunt format per cinc bols i un plat de sigil·lada gàl·lica tardana trobat a la Cova de Guanta, a Sentmenat (Bacaria 1992). Igualment, el fenomen es detecta amb certa assiduitat en les àrees muntanyoses del Pirineu i el Prepirineu. Així, només a la vall del riu Llierca, a l'Alta Garrotxa, es troben ocupacions d'aquesta mena als jaciments

de la Cova 120, la cova dels Ermitons i la Bauma del Serrat del Pont, tots ells amb restes ceràmiques que arriben com a mínim al segle VI (Alcalde *et al.* 1994, 31-32). Amb un registre coetani més contundent, cal també destacar el cas de la Cova Colomera (Sant Esteve de la Sarga, Pallars Jussà), on es fa evident una ocupació en època tardoantiga, amb un gran nombre de peces ceràmiques corresponents a sigil·lades gàl·liques, hispàniques i africanes tardanes, així com un exemplar d'àmfora oriental, unes peces que van acompanyades de contenidors i vasos de vidre coetanis i diversos estris metàl·lics (Padró i De la Vega 1989).

Aquesta breu revisió podria induir-nos a plantejar que l'ocupació de coves en aquest període s'hauria de circumscriure, segons els materials ressenyats, als segles V-VI, un marc cronològic coincident, de fet, amb la datació proporcionada per l'individu inhumat a l'abric osonenc del Roc del Migdia, citat en un apartat anterior.⁹² No obstant, volem encara insistir en el fet que aquestes importacions –de vegades imitacions– constitueixen, dins el gruix de fragments de terrissa en què habitualment predominen les ceràmiques comunes, uns tipus cridaners i de fàcil reconeixement. És per això que convé ser prudents davant d'un registre tan escàs i poc sistematitzat, si més no fins al moment en què puguem treballar amb una quantitat de dades més important i més ben detallada.

92. Vegeu 2.4.3.

3. DISCUSSIÓ DE DADES: ECONOMIA, SOCIETAT I TERRITORI

3.1. Economia i organització de la producció

Des d'una perspectiva arqueològica, és evident la transformació que pateix el poblament rural a partir del model dominant en època imperial. La desaparició de les grans *villae* rurals en tant que nuclis d'explotacions agrícoles extenses és un fet palmari, així com l'emergència de nous assentaments que, d'entrada, es caracteritzen per uns tipus constructius de menys entitat. Ara bé, aquesta clara ruptura, observable sens dubte a nivell empíric i especialment amb relació a certs indicadors dels nivells de riquesa i àdhuc de capacitat tecnològica, ha de ser valorada també en el context de l'organització de la producció i de la imbricació d'aquests nous assentaments en l'entramat econòmic global dels territoris. Dedicarem aquest apartat a la síntesi dels aspectes definitoris de l'estructura econòmica bàsica del període, intentant avaluar quant hi ha de continuïtat o de ruptura en relació amb l'etapa precedent, quines poden ser les prioritats productives del moment i de quina manera aquestes s'insereixen en l'esquema econòmic general.

3.1.1. La tradició productiva baiximperial

Segons les restes materials disponibles, les comarques de la Catalunya Central no mostren diferències rellevants amb les regions adjacents pel que fa a l'evolució genèrica del poblament durant els darrers segles de l'imperi romà. A nivell de conjunt, es constata que a partir del segle IV algunes de les vil·les romanes que conformaven el poblament rural clàssic durant l'Alt Imperi coneixen un cert apogeu. Així sembla observar-se en alguns dels casos revisats, casos en què als segles IV i V es documenten reformes de relativa entitat, que, a la llum de les informacions aportades, tant poden dedicar-se a l'engrandiment i embelliment dels espais residencials i de representació com a la potenciació d'algunes àrees productives, en un escenari aparentment divergent que potser deu més a la parcialitat del registre que no pas a l'existència de processos realment discordants en l'evolució de les *villae* baiximperial. En tot cas, aquests establiments presenten un dinamisme evident sota la forma de transformacions diverses, fet que de-

lata la preocupació dels seus propietaris pel manteniment i potenciació dels recursos econòmics lligats a la producció i al comerç en el marc de la gran propietat, a la vegada que fa patent la seva integració en el marc social i ideològic que sosté l'estat romà en els seus darrers segles.

D'altra banda, aquesta vitalitat constructiva va acompanyada, segons mostren alguns treballs de gran abast centrats en l'època antiga (Guitart *et al.* 2003), d'una palpable disminució en el nombre d'establiments. Ambdós fenòmens mostrarien, al nostre entendre, un afermament de les aristocràcies en àmbit rural a partir de l'època constantiniana, en un procés que versemblantment comportaria una certa concentració de la propietat que, en alguns casos, deixaria un únic establiment central al capdavant de diversos *fundi*.

Per tant, no han d'esperar-se diferències substancials entre els casos de la Catalunya Central, sobre els que la informació és encara relativament pobra, i els veïns del litoral i el prelitoral. Així, per a l'àrea estudiada les diverses intervencions arqueològiques dutes a terme sobre aquest tipus de jaciments revela la presència, ja en les seves fases altimperial, d'estructures destinades al premsatge. Això pot apreciar-se clarament en els *lacus* successius detectats en la *pars rustica* de la vil·la de Sant Amanç pràcticament des d'època augustal, als quals cal adjuntar la conversió d'un antic *balneum* del sector residencial en una premsa durant el període baiximperial i la recent aparició d'un darrer àmbit amb la mateixa funció que, juntament amb alguns altres dipòsits, ha d'emmarcar-se bé en la fase final de la *villa* –vers mitjans del segle V–, bé en un moment immediatament posterior, com sembla més probable. A una activitat similar devien destinar-se els dipòsits recoberts d'*opus signinum* i amortitzats vers el segle III de la vil·la de Boades, mentre que aquesta és inequívoca pel que fa a les estructures baiximperial localitzades en els jaciments de Sant Bartomeu de Navarcles, l'Espelt o la Feliua, es tracti pròpiament de centres d'una *villa* o d'establiments auxiliars integrats en el *fundus*.

Aquesta producció vinícola que detectem a la Catalunya Central té, com dèiem, la seva correspondència en establiments similars d'àrees adjacents. Els exemples són múltiples, tan sols cal evocar alguns casos clàssics, entre els quals, co-

mençant per la comarca del Maresme, trobem les *villae* de Sentromà (Tiana), on a finals del segle iv es reforcen i amplien unes instal·lacions prèvies de producció de vi (Gurt i Ferrando 1987), Torre Llauder (Mataró), amb un conjunt format per divuit *dolia* encastats en un paviment musiu i tres dipòsits, construït vers la segona meitat del segle v, i Cal Farrerons (Premià de Mar), on s'instal·len una premsa i un taller metal·lúrgic en un edifici octogonal de caràcter àulic aixecat en el segle iv (Chavarría 1999; Bosch *et al.* 2001-2002).⁹³ Al Vallès, la presència d'activitats de premsat i emmagatzematge de vi o oli en època baiximperial es testimonia en les restes del jaciment del Poble Sec (Sabadell), on es troben associats diversos dipòsits, una premsa de biga i una *cella vinaria* amb 31 exemplars de *dolia*, tot plegat en funcionament entre finals del segle iv i la primera meitat del segle següent (Barrasetas *et al.* 1991-1992).⁹⁴ A les comarques gironines, són ben coneguts els casos de les *villae* de Vilauba (Camós), amb la instal·lació d'una premsa de biga entre mitjans del segle iii i inicis del iv, de la Font del Vilar (Avinyonet de Puigventós), amb una fase baiximperial clarament dedicada a l'elaboració de vi, amb un *calcatorium*, una possible premsa i una *cella vinaria* de la qual es coneixen un mínim de 20 *dolia*, i Els Ametllers (Tossa de Mar), que sembla mantenir en certa mesura la producció vitivinícola durant el Baix Imperi (Castanyer i Tremoleda 1999a, 134-143; Castanyer i Tremoleda 2007; Palahí i Nolla 2010, 145-150). Al sud de Catalunya tampoc manquen els exemples, com ho demostren les premes identificades en els jaciments del Mas del Catxorro (Benifallet) i la partida de Fontjoana (Vinebre), mentre que una altra premsa sembla ocupar alguns espais residencials abandonats en el segle iii de la vila dels Munts (Altafulla), al nord de Tarragona (Benet *et al.* 1991-1992; Genera 1999; Tarrats *et al.* 2000, 376). Podem afegir, finalment, que aquest manteniment de la producció vinícola per part de les *villae* baiximperials, com a continuació en molts casos de la mateixa activitat en les fases altimperials de bona part

dels establiments, també s'aprecia en les grans explotacions del Llenguadoc i de la Catalunya nord-pirinenca (Buffat i Pellecuer 2001; Leveau i Buffat 2008, 154-157).

Tot plegat ens mena a concloure que la producció de vi o oli degué constituir una de les orientacions econòmiques principals d'aquests assentaments, una tradició que, insistim, es repren dels segles altimperials o àdhuc anteriors.⁹⁵ Evidentment, aquesta elecció per part dels propietaris dels predis era fruit de les possibilitats de comercialització del producte a partir d'una demanda l'epicentre de la qual es trobava principalment en les ciutats i en les aglomeracions d'ordre menor, i que en determinats períodes es devia emmarcar també en circuits d'intercanvi de més abast amb d'altres territoris. De fet, ja ha estat assenyalat que la producció de vi o oli degué respondre a la iniciativa dels grans propietaris, car hi veien majors oportunitats de negoci, en tant que el cereal, base principal de l'alimentació, es trobava sovint subjecte al control de l'administració, imperial o municipal (Leveau i Buffat 2008, 143-145).⁹⁶

En paral·lel al seu desenvolupament en àmbit rural, s'han localitzat també complexos de producció i emmagatzematge de vi en context urbà, tant a l'interior de les muralles com en àrees adjacents a aquestes, com s'observa en algunes ciutats properes a la Catalunya Central. Ens serveix d'exemple la instal·lació vinícola localitzada en el subsol de la plaça del Rei de Barcelona, amb diverses premes i dipòsits associats a una *cella vinaria* amb una capacitat aproximada de gairebé 100 hectolitres. En funcionament a partir de la segona meitat del segle iii i amb una pervivència que podria arribar fins a l'època visigoda, els seus analistes han proposat, tenint en compte l'emplaçament i l'evolució del conjunt, identificar-lo amb el celler episcopal (Beltrán de Heredia 2009). També en clara relació amb un complex eclesiàstic, és significativa la presència d'àmbits amb premes vinculats a la immediata i coetània –segle v– església septentrional del suburbi occidental de Tàrr-

93. Les cronologies genèriques aportades per a ambdues ocupacions tardanes –segles v-vi– plantegen un cert problema a l'hora d'atribuir-les a la fase final de les *villae* o ja a ocupacions posteriors d'època visigoda, com succeeix en el cas esmentat de Sant Amanç.

94. Altres establiments vallesans presenten igualment conjunts de *dolia* o altres elements d'època baiximperial que podrien delatar l'existència d'una producció vinícola, si bé es tracta d'un extrem encara difícil d'assegurar en alguns casos (Coll i Roig 2011).

95. A l'àrea tarragonina, la producció generalitzada de vi en època altimperial està ben constatada arqueològicament (Prevosti 2011, 405-421). Per a una visió general sobre la producció vinícola altimperial a la costa catalana, vegeu Prevosti i Martín 2009.

96. Els mateixos autors adverteixen, no obstant, que aquestes produccions presenten una visibilitat arqueològica més gran per tal com les seves estructures de transformació i emmagatzematge acostumen a ser més evidents, fet que pot ocasionar un cert sobredimensionament del seu paper real en l'entramat productiu de les *villae*.

raco (López 2006, 173-186).⁹⁷ Ja en els límits de la Catalunya Central i amb una cronologia lleugerament més tardana, els treballs realitzats prop de la muralla septentrional de l'antiga ciutat de *Iesso* –Guissona– han localitzat una instal·lació vinícola amb un dipòsit de trepitjat o *calcatorium* i una premsa de cargol directe, el funcionament de la qual se situaria a partir de la segona meitat del segle v, i devia abandonar-se, juntament amb la casa senyorial que se li associa, vers el segle vii, quan tot el sector, ja enrunat, esdevé una àrea cementirial (Uscatescu 2004; Pera i Guitart 2012).

3.1.2. Estructures productives en els assentaments rurals altmedievals

El coneixement arqueològic que avui posseïm sobre els jaciments, pocs però significatius, que corresponen a establiments agropecuaris en funcionament durant els primers segles medievals (vi-viii), permet una primera identificació de les seves principals prioritats productives –si més no, de les que han deixat traces materials més identificables.

Primer de tot, la presència de sitges subterrànies evidència el conreu i el posterior emmagatzematge de cereal dins o en l'entorn immediat dels espais d'hàbitat. Les cinc sitges, probablement no totes coetànies, localitzades en les estances centrals de residència de Vilaclara, les altres cinc associades als primers àmbits documentats a Monistrol de Gaià o les que, en un nombre similar, es troben en l'interior de les habitacions del jaciment de Pla de Sanç mostren de quina manera es gestiona el dipòsit a mitjà i a llarg termini de les reserves de gra en aquest tipus d'assentaments.

De tota manera, casos com Vilaclara, on només s'ha excavat l'edifici i el seu entorn més immediat, no permeten descartar la presència d'altres espais de magatzem subterrani situats en els exteriors de la construcció principal. De fet, jaciments com el de Sant Llorenç de Boada/El Graell, possiblement el de Sant Pere de Casserres –de Berguedà– o d'altres excavats en diferents zones mostren com els graners poden ser realment abundants alhora que dispersos per tota l'àrea ocupada durant el període de funcionament de l'assentament, com succeeix amb les prop de 60 sitges localitzades a la plaça Major de Castellar del Vallès, les 87 de La Solana (Cubelles), les 139 dels Mallols (Cerdanyola del Vallès) o les 232 de Can Gambús (Sabadell), tots ells establiments en actiu entre els segles vi-viii i on, especialment en els darrers casos, s'observen

nivells de producció que superarien llargament el seu propi consum intern (Roig 2011b). Altres casos, més reduïts i previsiblement amb una menor activitat agrícola, no presenten habitualment dipòsits en l'interior dels espais d'habitatge, si bé els poden concentrar en àrees properes ben definides que poden reunir al voltant de dues desenes d'estructures, com succeeix, per exemple, en les fases dels segles vii-viii del Pla del Serrador, a Les Franqueses del Vallès, o de L'Aubert, a La Vall d'en Bas (Muñoz 2007; Folch i Gibert 2012). Malauradament, els pocs casos coneguts i publicats amb detall per a la Catalunya Central no permeten extreure conclusions definitives pel que fa a la morfologia i capacitat d'aquestes estructures, si bé es tracta habitualment de dipòsits de perfil acampnat o troncocònic, fons pla i dimensions no gaire grans, de l'entorn d'un metre tant de profunditat com de diàmetre màxim del fons en la majoria de casos.

Així mateix, la transformació del gra en farina queda perfectament documentada a partir de la troballa de fragments de molins manuals rotatoris, com els cinc de conglomerat que, com a mínim, poden comptar-se en el cas de Vilaclara. De fet, la producció de pa es fa evident en aquest mateix jaciment per la presència d'un forn amb solera de lloses, la volta del qual no s'ha conservat però que manté tot el seu basament, amb un diàmetre proper als dos metres, unes característiques que l'agermanen en morfologia i cronologia al forn aparegut a Monistrol de Gaià. Aquests casos no constitueixen una excepció, per tal com molts assentaments d'aquesta època disposen de forns similars –si bé acostumen a presentar-se associats a retalls subterranis des d'on s'accedeix a les cambres de cuita– que són construïts, emprats i amortitzats de manera successiva, com potser es pot apreciar en el cas de l'establiment que succeeix la vila de Sant Amanç (Roig 2011b, 244-246).

Al costat de la producció de cereal, els espais i estructures destinats al premsatge situen aquesta activitat com un dels processos de transformació més ben documentats en aquests assentaments, i això malgrat el precari estat de conservació d'alguns dels jaciments, que tan sols permet intuir la realització d'aquests procediments a partir de la detecció d'estructures negatives com els dipòsits o *lacus* amb revestiment d'*opus signinum* o d'elements perdurables com els basaments (*lapides pedicinarum*) o els contrapesos de premsa, habitualment sota la forma de grans blocs tallats de forma característica. Així, són múltiples els indicis que

97. Cal advertir que el conjunt es trobava molt arrasat i que la identificació de les premses no compta amb arguments definitius.

apunten vers l'existència de premses de biga i cargol en gairebé tots els assentaments dels segles v-viii de la Catalunya Central, igual com succeeix, com veurem, en zones veïnes. De fet, només a Monistrol de Gaià, on els treballs sobre l'ocupació més antiga es troben encara en un estadi poc avançat, no hem trobat de moment cap estructura que es pugui vincular directament amb aquest tipus de producció, si bé la presència en nivells d'aquesta fase de fragments de contenidors ceràmics de dimensions considerables, talment petits o mitjans *dolia*, podria ser indicador d'un possible emmagatzematge de líquids en l'assentament (Roig i Coll 2011b, 221).

No pot haver-hi dubtes, en canvi, pel que fa a Vilaclara, on en una de les habitacions es troba un dipòsit associat a quatre possibles fons de *dolia* i un gran bloc de pedra amb dos encaixos per tal de sostenir els *arbores* o els *stipites*, elements amb què cal relacionar la troballa descontextualitzada d'un bloc similar al descrit i d'uns altres quatre que complirien funcions inequívokes de contrapès o quintar, amb les seves entalladures característiques. D'altra banda, i malgrat la seva imprecisió cronològica, el jaciment de Les Coromines proporciona un exemple magnífic d'una instal·lació pràcticament completa destinada al premsatge *-torcularium-* a partir del mateix mecanisme, amb diverses habitacions esglaonades i tallades a la roca on s'identifiquen els dipòsits –un d'ells potser per al primer premsatge amb els peus i l'altre associat a la premsa de biga–, diversos encaixos en línia per sostenir els troncs de suport i un contrapès mogut del seu emplaçament original. Pel seu cantó, la presència de dues premses de biga i cargol al jaciment del Collet dels Clapers sembla assegurada per la localització, en dues habitacions contigües i enllosades, de sengles blocs d'ancoratge dels *arbores*, un d'ells encara encastat en el paviment, i d'un contrapès. Finalment, el gran bloc amb dos orificis trobat en el jaciment de Pla de Sanç sembla correspondre amb pocs dubtes a un nou basament dels pals d'una altra premsa de biga.

De fet, i com apuntàvem en un apartat anterior, aquests elements que delaten la presència d'antigues premses associades a jaciments de cronologia altmedieval, excavats en una extensió

més o menys gran, es documenten també en altres punts coneguts només a nivell de prospecció, però que, pel context arqueològic en què s'inscriuen, podrien correspondre perfectament a explotacions del mateix tipus que les que estem descrivint. Per exemple, en el cas del Collet de les Caixes (Navàs), on s'ha pogut excavar un assentament dels segles xi-xiii, la prospecció també revelava l'existència en el seu entorn d'una ocupació prèvia representada per una petita necròpolis de tombes excavades a la roca, dos dipòsits també tallats i un contrapès de premsa, tot plegat associat a fragments de ceràmica, vidre i molins manuals rotatoris de basalt que apuntaven vers una cronologia situada entre els segles vi-viii (Folch i Gibert 2009, 69-73; Folch i Gibert 2011c). No gaire lluny, el jaciment de la Vinya del Guitarra (Navàs) ofereix una associació semblant entre una necròpolis de tombes excavades a la roca i un conjunt d'estructures també picades en el subsol format per un dipòsit i dos encaixos, que sens dubte cal identificar amb els ancoratges dels suports de la biga d'una premsa (Folch i Gibert 2009, 82-85). De fet, la mateixa natura geològica de bona part de la Catalunya Central afavoreix la localització d'estructures tallades a la roca que podrien pertànyer igualment a premses pretèrites, si bé la manca de dades fiables no permet assegurar al capdavant aquesta relació.⁹⁸

Aquestes premses de biga i cargol constitueixen la fórmula de premsat mecànic de més gran entitat i potència de la tradició romana i mediterrània (Peña 2010, 42-48). Documentades a Itàlia vers el canvi d'era, la seva introducció a la costa de la Tarraconense i el sud de la Gàl·lia té lloc en el context de la implantació d'una viticultura intensiva vinculada a les grans *villae*. De fet, tant aquí com en l'extrem oriental de la Mediterrània (Síria, Palestina, Egipte o Xipre), on el seu ús es testimonia àmpliament entre els segles iv-vii, la presència d'aquests mecanismes s'ha relacionat sempre amb una producció orientada vers el mercat i l'exportació (Lewit 2012).⁹⁹

Com és ben conegut, es tracta d'enginyers que multipliquen la força exercida a partir d'una biga *-prelum-* que funciona a manera de palanca, però que, al seu torn, requereixen una major inversió de treball tant pel que fa al muntatge inicial com

98. És el cas, per exemple, d'altres associacions entre tombes, dipòsits i encaixos excavats a la roca que trobem en els jaciments del Pla de Sant Pere o la Vinya del Mas, ambdós també al terme de Navàs (Folch i Gibert 2009, 61-65 i 98-158). Aprofitem l'ocasió per reconèixer l'extraordinària feina de recerca i difusió que sobre aquest tipus de patrimoni desenvolupa meritòriament Eloi Font i que es pot consultar en els seus blogs <http://lamiradadeloliba.blogspot.com> i <http://torcularium.blogspot.com>.

99. L'arqueologia documenta per altre vies aquest pic productiu en la regió, a través de l'estudi dels derelictes, de les àmfores –per exemple, l'exportació de vi palestí en contenidors del tipus LRA 4–, de les produccions ceràmiques parasitàries o de la pròpia estructura dels assentaments productors.

pel que fa a l'ús i manteniment,¹⁰⁰ de tal manera que es tracta d'una elecció, ja que evidentment no és l'únic sistema conegut, que implica la intenció d'aprofitar al màxim el treball invertit obtenint una quantitat de producte més gran, és a dir, augmentant el que es considera la rendibilitat relativa del premsat. En aquest sentit, és evident que aquesta opció ha de ser congruent amb el context productiu en el qual es realitza; així, la importància de la inversió de treball en la generació i manteniment d'un instrumental complex com una premsa de biga i cargol –per contraposició a d'altres sistemes de premsat més simples tot i que menys rendibles– hauria d'emmarcar-se en l'entorn d'una explotació en què es prioritzi un nivell elevat de producció que justifiqui els costos i es tinguin en compte els eventuais beneficis de comercialització (Peña 2010, 40). Per contra, la seva presència no semblaria coherent en explotacions en què sigui dominant un policultiu destinat estrictament al propi abastiment de la comunitat que la gestiona. A més, alguns dels jaciments millor conservats de l'àrea barcelonina evidencien que existeix una intenció clara de dotar de la solidesa necessària les construccions destinades a albergar les premses, com ho indica el fet que, al contrari del que pot succeir en alguns espais d'hàbitat, usualment construïts amb materials peribles, les primeres s'aixequen amb murs de pedra, com s'observa, per exemple, a La Solana (Cubelles) o a la plaça Major de Castellar del Vallès (Barrasetas 2007, 55-57; Roig 2011b, 244).

Pel que fa al producte transformat en aquestes instal·lacions, i malgrat les dificultats que ofereix distingir entre vi i oli, tots els indicis apunten, per diversos motius, vers el predomini del primer. Per començar, per l'absència general de les estructures que solen acompanyar les premses en el procés d'obtenció de l'oli, com ara els molins i les habituals basses de decantació, que no trobem en cap dels casos descrits (Peña 2010, 36-40). D'altra banda, i encara més important, les anàlisis químiques realitzades en jaciments d'àrees adjacents, amb ocupacions coetànies en el temps i en molts casos materialment semblants, revelen que els *lacus* associats a les premses haurien contingut vi, com s'esdevé a La Solana, on la seva presència es detecta també en un exemplar de *dolium* (Barrasetas 2007, 71-72 i 75). El mateix resultat es desprèn de les anàlítiques practicades tant en soleres

i revestiments dels dipòsits com en contenidors ceràmics de diversos jaciments vallesans, en què els exàmens coincideixen sempre a precisar que aquests van contenir vi i no oli, unes conclusions paral·leles a les obtingudes també en el cas del jaciment del Roc d'Enclar, a Andorra (Terrats 2005, 220-221; Bacaria *et al.* 2005, 179; Roig 2011b, 244; Inserra *et al.* 2015; Guillaumet 1993).

De fet, els dipòsits són un element d'aparició recurrent en molts jaciments catalans d'aquesta cronologia, en tant que la seva condició d'estructures habitualment subterrànies en facilita la conservació, com a mínim parcial, i constitueixen el testimoni immoble més generalitzat de les activitats de premsatge. En el cas de Vilaclara, l'únic exemple conegut per a la Catalunya Central –si obviem els darrers i cronològicament ambigus exemples localitzats a Sant Amanç–, la seva capacitat ronda els 800 litres, una mesura que, en virtut del que suggereix la seva comparació amb d'altres casos contemporanis, sembla més aviat reduïda. Així, per exemple, el *torcularium* de la fase d'època visigoda de Vilauba (Camós) integra un *lacus* capaç d'encabir 3.000 litres (Castanyer i Tremoleda 1999b),¹⁰¹ una capacitat a la que podria haver arribat un dels dipòsits del jaciment de Can Gambús (Sabadell) tenint en compte que, com suggereix J. Roig, aquesta hauria de duplicar-se en tant que l'estructura es trobava arrasada en la seva meitat aproximada. De fet, aquest dipòsit va acompanyat d'un segon *lacus* de menors dimensions, d'uns 1200 litres, de la mateixa forma que apareixen dos altres *lacus* associats a una premsa en el jaciment de la plaça Major de Castellar del Vallès, amb unes capacitats conservades de 1787 i 875 litres (Roig 2011b, 235 i 239). Si cal buscar una explicació a la repetida aparició de dos o més dipòsits associats de capacitats diferenciades, i en el cas que es vinculessin a una única premsa, l'explicació podria trobar-se en el fet que seria necessari distingir entre dipòsits destinats al primer premsat amb els peus i d'altres reservats a la recollida del líquid produït per la premsa mecànica, tots ells formant part d'una mateixa cadena d'operacions.

Al nostre parer, les capacitats d'aquests dipòsits no poden considerar-se reduïdes, atès que, més enllà dels grans complexos altimperial, en exemples propers d'instal·lacions de premsatge en *villae* baiximperial trobem estructures amb una capacitat

100. Es calcula que la premsa de biga i cargol necessita més força de treball que la de torn; requeriria, seguint l'exemple de les factories d'oli sirianes, de dues a quatre persones per al seu funcionament (Lewit 2012, 148-149).

101. Creiem, d'altra banda, que els arguments aportats pels analistes d'aquest jaciment a l'hora de considerar que aquesta premsa es dedicaria a la producció d'oli i no de vi no són definitius, com ells mateixos reconeixen (Castanyer *et al.* 2015, 52). De fet, la presència d'un segon dipòsit no vinculat directament a la premsa podria identificar-se amb un *calcatorium* (Brun 2004, 268).

similar, com els 1.900 litres que s'atribueixen al *lacus* de la premsa excavada en l'antiga *pars urbana* de Sant Amanç (Martín i Alemany 2002, 24). Cal tenir en compte, d'altra banda, que la vinicultura tradicional tendeix a produir vi en quantitats moderades –de 500 a 1.500 litres, per exemple–, atès que l'escalfament del líquid en el procés de fermentació inicial pot provocar, en cas d'un volum massa elevat, un excés de calor que ocasioni el malmetement del producte (Brun 2003, 49-50). En aquest sentit, les dimensions dels *lacus* no són estrictament indicatives de la capacitat de producció d'una explotació, ja que podien ser utilitzats en premsades successives; ho és molt més, al nostre entendre, la mateixa presència d'una o més premses de biga i cargol, per tal com demostren aquella voluntat de rendibilitzar al màxim la producció.

A banda de les estructures precedents, existien altres elements que són susceptibles d'integrar-se en el procés de vinificació. Entenem així l'aparició de grans contenidors, hereus dels *dolia* d'època imperial, si bé aquests mostren en general unes dimensions més petites (Roig i Coll 2011b, 221). Apuntada la seva existència en el cas de Monistrol de Gaià, són presents també a Pla de Sanç i a Vilaclara, mentre que el seu ús es fa evident en jaciments coetanis de natura semblant. Més enllà de la citada analítica realitzada al jaciment de La Solana, en el qual s'evidencia el seu ús com a contenidors de vi, és difícil precisar quin fou el producte emmagatzemat en cada cas, atès que evidentment podrien haver estat destinats a la reserva d'oli o àdhuc d'àrids com el cereal. No obstant, els indicis referits més amunt pel que fa al producte espremut en les premses i recollit inicialment en els dipòsits permeten pensar que el vi constitueix el candidat principal a ocupar aquestes grans tenalles, i més tenint en compte que la reserva de cereal comptaria en aquesta època amb les sitges com a opció prioritària. De fet, i com s'observa a Vilaclara, no és insòlita l'associació en assentaments rurals del període entre instal·lacions de premsatge i espais destinats a la segona fermentació i emmagatzematge del vi, que acollirien uns quants *dolia*, habitualment identificats pels clots efectuats en el subsol amb l'objectiu d'encabir-los o falcir-los. Així els trobem també en diferents jaciments del Vallès, on grups més aviat reduïts de *dolia* s'ubiquen a tocar del corresponent *torcularium*, a la manera de petits cellers o *cellae vinariae*.¹⁰²

De totes maneres, el registre arqueològic apunta igualment vers d'altres sistemes de con-

servació del vi, com poden ser les botes de fusta, de les quals s'han trobat cercles de metall en dos àmbits identificats com a cellers a l'establiment eclesiàstic del Bovalar, a Seròs (Palol 1999b). En la mateixa direcció podrien interpretar-se les restes de resina detectades al jaciment de Vilaclara, una substància que presumiblement podria haver servit per recobrir les superfícies internes d'odres, botes o inclús de *dolia*, com s'ha comprovat a través d'anàlisis químiques al jaciment de la plaça Major de Castellar del Vallès (Inserra *et al.* 2015). De fet, el recurs a botes de fusta per a l'emmagatzematge de vi es constata ja des d'època romana, quan també haurien estat utilitzades per al transport posterior del producte, de la mateixa manera que degué esdevenir-se en els segles posteriors (Tchernia 1986, 285-292).

I per acabar amb allò que envolta la producció de vi, amb relació als objectes que poden testimoniar processos de treball vinculats a la viticultura, cal considerar la presència, reconeguda puntualment, d'instrumental metàl·lic, uns elements que acostumen a estar poc representats en el registre arqueològic per la seva reutilització i continuat reciclatge. Aquí destaca, per exemple, la podadora de ferro amb destraleta posterior trobada a Vilaclara i que pot identificar-se amb una *falx vinitoria* com les localitzades en els jaciments coetanis de Puig Rom (Roses) o el Bovalar (Seròs), un instrument d'evident tradició romana i destinat, usualment, com el seu nom indica, al treball de la vinya (Enrich *et al.* 1995, 90; Palol 2004, 80-82; Palol 1986, 515; Navarro 2005, 556).

No podem tancar aquest apartat sense referir-nos als elements materials que donen fe de l'existència d'una producció ramadera en aquests assentaments, si bé aquesta és encara difícil de quantificar i de caracteritzar amb detall. Sense estudis de síntesi al respecte, els jaciments de la Catalunya Central aporten una sèrie de dades disperses que, no obstant, poden contribuir a generar una certa idea de com es desenvoluparen aquestes activitats. Així, les molt escasses restes faunístiques documentades i determinades a Vilaclara no van més enllà de certificar la presència d'ovicaprins i bovins, els primers en una major proporció relativa, i el consum d'ous de gallina. A la presència d'aquests animals ha de correspondre una esquella de ferro amb bany de bronze localitzada en el mateix jaciment (Enrich *et al.* 1995, 71, 90 i 115-116).¹⁰³ D'altra banda, la presència d'unes tisores de ferro a Monistrol de Gaià podria ser un

102. Trobem dos encaixos per a *dolia* associats a una cabana i a una premsa a la plaça Major de Castellar del Vallès, quatre més a Can Gambús i un conjunt similar als Mallols (Roig 2011b, 234-240).

103. Altres exemplars molt semblants han estat trobats en els jaciments de Puig Rom, atribuït en aquest cas, i no amb total certesa, a un bòvid, i del *castellum* de Sant Julià de Ramis (Palol 2004, 90; Burch *et al.* 2006, 115-116).

indici d'activitats relacionades amb l'esquilada d'ovelles.¹⁰⁴

Aquesta explotació de recursos ramaders es detecta no només en els establiments productors estrictes, com els ara esmentats, sinó que trobem la seva traça evident en el que hem anomenat assentaments en alçada. Així, l'anàlisi dels materials metàl·lics documentats al jaciment del Serrat dels Tres Hereus ha permès inventariar un nombre gens menyspreable d'aquests per a la seva fase altmedieval, en què ens interessa ara destacar la presència de cardadors de llana, d'una xifla i d'un raspador d'adobar, tots ells elements indicadors d'una certa especialització en l'elaboració de cuirs i objectes derivats de la pell (Morell 2006). Es tracta d'elements que apareixen regularment en alguns jaciments significatius del període, alguns d'ells vinculats clarament, en tant que establiments eclesiàstics o fortificats, als grups dominants. Així, de cardadors de llana se n'han trobat a Puig Rom, mentre que de raspadors d'adobar pells n'han aparegut al *castellum* de Sant Julià de Ramis i en una tomba de la necròpolis de Palous (Camarasa), en aquest cas associat a una placa de cinturó de tipus liriforme. D'altra banda, ambdós elements estan presents amb certa profusió en el registre ofert pels jaciments del Bovalar (Seròs) i de *Ruscino* (Castell-Rosselló, Perpinyà) (Palol 2004, 89-90; Burch *et al.* 2006, 113; Solanes i Alòs 2003; Palol 2005, 505; Raux i Savarese 2014, 209-212).

3.1.3. El destí del producte i la base material del poder

Observada la realitat material que ofereixen aquests assentaments pel que fa a les seves estructures productives, poden contemplar-se, a risc de simplificar, dues eventualitats: o bé es tracta d'unes activitats destinades a l'autoconsum, una opció que podria casar amb la idea d'uns grups pagesos amb un cert marge d'autonomia, o bé ens trobem davant d'una producció que es vol integrar en determinats circuits exteriors als mateixos assentaments, una alternativa que no exclou l'autoabastiment però en la qual ha de tenir un paper predominant una gestió externa de la producció en mans de la classe terratinent, laica o eclesiàstica. Potser és encara aviat, amb les dades que poseïm, per decantar la balança amb seguretat cap a una de les dues opcions, si bé se'ns fa evident que l'estructura social que s'adverteix en alguns jaciments –i que tractarem en un proper apartat– i

el protagonisme del vi en el context de les opcions productives són factors que no escauen precisament a comunitats autosuficients i autònomes de camperols.

Cal demanar-se, doncs, sobre les característiques d'aquests circuits exteriors vers on es dirigeix part de la producció. Si partim de la premissa que, en efecte, es tracta en bona part d'assentaments controlats per una classe propietària que, segons les dades ofertes pel registre arqueològic, no hi resideix, és lògic plantejar-se que aquesta producció es canalitzi en primera instància vers els centres on justament es troben establerts aquests grups dominants, a saber, especialment les ciutats però també nuclis menors en qualsevol de les seves formes –aglomeracions secundàries, establiments eclesiàstics o emplaçaments fortificats–, on podrà ser consumida, reservada o redistribuïda a partir de diferents xarxes, sigui a través de l'entramat fiscal sigui per la via comercial.

Sobre la capacitat d'aquests centres, en especial les ciutats i el seu entorn, per generar una demanda constant i consistent de productes no hi ha gaires dubtes. Malgrat el pes d'una historiografia que ha tendit sovint a menystenir, sempre en comparació amb els precedents imperials, l'entitat i la influència sobre el territori de les ciutats d'època visigoda, l'arqueologia ens mostra un panorama molt més matisat en què mereixen ser destacats elements com la monumentalització dels centres episcopals o la vitalitat de determinats ports mediterranis fins a dates avançades. El cas de Tarragona, per exemple, tantes vegades utilitzat com a paradigma de la decadència urbana, compta, tot i haver perdut evidentment entitat a nivell material respecte de l'antiga capital provincial, amb la construcció d'un complex episcopal en la part alta, complementat amb d'altres esglésies com la de l'amfiteatre, i un actiu nucli comercial a l'entorn del port, on es troben residències certament acomodades –encara amb *balnea* en alguns casos (Macias 2008). En paral·lel, Barcelona sembla enfortir el seu caràcter urbà amb l'objectiu diàfan de consolidar-se com a espai de poder i centre administratiu; així ho demostren la monumentalització del conjunt episcopal, el qual, conjuntament amb altres edificis de caràcter civil com el palau comtal, acaba per ocupar gairebé un quart de la ciutat *intra muros* dels segles VI-VII (Beltrán de Heredia 2008). Per al cas que ens interessa, l'*Ausa* d'època visigoda, malauradament molt mal coneguda –en parlarem més endavant–, devia correspondre a un nucli comparativament reduït amb relació a les

104. Evidentment, aquests utensilis podien servir per a moltes altres funcions, algunes d'elles també relacionades amb la cria d'animals, com ara per capar alguns individus, com es proposa per als exemplars localitzats a Puig Rom (Palol 2004, 90).

esmentades ciutats de la costa; no obstant, la seva tradició de lloc central des d'època romana i el seu paper, ben documentat, com a seu d'un bisbat primerenc parlen en favor del manteniment del seu estatus de centre polític i de captació de recursos del territori que l'envolta, més enllà de l'entitat física –o «urbana»– que pugui presentar en aquells moments. En aquest mateix sentit, s'esdevé fins i tot el cas de la creació de complexos episcopals de certa envergadura en emplaçaments que no poden considerar-se estrictament urbans, com succeeix en el cas de la seu d'Ègara (Terrassa), amb les seves tres esglésies recentment estudiades (Garcia *et al.* 2009). Com *Ausa*, en certa manera, aquest darrer exemple representaria una baula intermèdia entre les *civitates* episcopals de tradició antiga, com les esmentades Tarragona i Barcelona, i els centres territorials secundaris, els quals, com el primitiu *municipium Sigarrens* (els Prats de Rei) o de ben segur altres llocs com Manresa, s'haurien erigit, sense constituir seus episcopals, en nuclis de poder amb una presència eclesiàstica clara encara que de moment poc definida arqueològicament.

En general, les darreres aportacions sobre l'arqueologia de les ciutats d'època visigoda destaquen tota una sèrie de transformacions més o menys comunes en molts dels casos estudiats, i posen de relleu diferents aspectes que incideixen en l'alteració tant de l'aspecte d'aquests nuclis com dels usos i funcions de molts dels seus elements i espais. És evident que la ciutat de tradició imperial perd en aquest moment algunes de les seves característiques més elementals, amb una progressiva ocupació de la via pública, l'abandó de la xarxa de clavegueram o la reconversió d'espais públics en domèstics, tot i que cal apuntar que sovint es tracta de fenòmens les arrels dels quals es poden trobar amb anterioritat a l'època visigoda. Aquestes transformacions es produeixen en paral·lel, insistim, a l'aixecament d'importants complexos episcopals i martirials fruit de la implantació d'una arquitectura ben definida en el context de la plasmació de la ciutat episcopal com a imatge ideològica del poder (Gurt i Sánchez 2008). De fet, L. Olmo ha relacionat un cert desenvolupament urbà amb una fase de consolidació i enfortiment de l'estat visigot, especialment entre la segona meitat del segle VI i inicis de la centúria següent, les institucions del qual participaran d'aquest procés de reconversió del paisatge urbà (Olmo 1998).

El manteniment de tota aquesta infraestructura de poder i de les persones que detenen la seva

gestió –i que en viuen– requereix, és clar, de l'arribada constant a la ciutat, segons els cicles biològics de cada producte (Retamero 1999), de recursos alimentaris, consumits o reservats en tant que riquesa per institucions i particulars. Òbviament, aquest flux té el seu origen en el territori mateix de les ciutats –o d'altres centres de poder–, on es troba la xarxa d'assentaments productors els components de la qual hem intentat descriure a partir dels exemples arqueològicament coneguts.¹⁰⁵

Els paràmetres segons els quals es verifica aquesta extracció són, no obstant, més complexos de dilucidar, amb diverses vies a considerar. És evident que l'estat va procurar, amb més o menys èxit, obtenir els seus propis beneficis basant-se en la imposició d'una fiscalitat durant tot el període, si bé sembla que, avançat el segle VII, aquesta hauria disminuït en proporció a d'altres fonts de riquesa com el mateix patrimoni reial. De fet, aquesta eventual atenuació no implicaria per força un alleugeriment de la pressió extractiva sobre els productors, sinó que correspondria a la progressiva transformació de les classes dirigents, que tendrien a basar el seu poder cada cop més en la possessió de terres i no en la vinculació amb l'entramat funcional i militar d'arrel pública, seguint el mateix camí dels altres estats de matriu germànica de l'occident europeu. No obstant, i fins a la seva desaparició, el regne de Toledo va continuar requerint impostos que contribuïen a enriquir l'entorn del rei i la seva cort, cosa que atorgava rellevància política a la monarquia i una estabilitat suficient a l'estat (Wickham 2009, 162-173).

3.2. Grups i estructures socials

3.2.1. Registre arqueològic i jerarquització social

L'existència, en època visigoda, de persones jurídicament no lliures integrades en els grups socials de caràcter subaltern és un fenomen profundament testimoniats en la documentació escrita del moment, sigui d'ordre legislatiu, administratiu, religiós o literari (Thompson 2007, 315-323). Sobre aquesta constatació, el debat s'ha centrat habitualment en la natura que calia atribuir a aquesta situació jurídica personal, això és, en la forma i la intensitat de la submissió a què eren sotmesos els individus no lliures. I això en estreta vinculació amb la qüestió del caràcter que es po-

105. J. Roig no dubta a considerar els assentaments agrícoles del Vallès com la «base productiva» del fisc i dels bisbats de *Barcino* i *Ègara* (Roig 2011b, 238).

dia atribuir a les explotacions rurals en aquells segles, fonamentalment pel que fa a la importància relativa de la gran propietat. Així, la simple existència de grups d'esclaus d'explotació directa o, en tot cas, la seva proporció en relació amb els *servi casati* establerts en parcel·les concretes han estat qüestions complicades d'avaluar.

De fet, ha estat una tònica relativament general en la historiografia recent la identificació dels *mancipia* (*servi* o *ancillae*) que apareixen en les fonts d'època visigoda amb aquests darrers, és a dir, amb grups reduïts –principalment famílies nuclears– de persones esclaves que tenien al seu càrrec una porció de terreny dedicada a l'autoabastiment i a una aportació en forma de renda al *possessor* de torn (García 2001). Així, aquests esclaus haurien experimentat, de fet, una situació propera a la viscuda per moltes famílies jurídicament lliures, amb les quals, més enllà del tracte personal i de la variable proporció de renda sobre el producte, compartien una relació semblant amb els mitjans de producció en tant que tots ells guardarien un marge d'autonomia relatiu pel que fa a la gestió del seu treball. Certament, aquesta situació tenia el seu precedent més immediat en la institució baiximperial del colonat, si bé s'ha advertit que els textos d'època visigoda, especialment els de caràcter legislatiu, contenen molt rares al·lusions a presumptes *coloni*, mentre que són del tot majoritàries les referències a esclaus (*ancillae*, *servi*, *mancipia*), fet que s'ha volgut explicar per l'assimilació jurídica d'ambdós grups a causa, entre altres motius, del progressiu predomini de les relacions personals de dependència (Castellanos 1998; Pérez 1998).

Aquesta percepció ha implicat sovint la no consideració o, en tot cas, la minimització de l'eventual existència, en el si dels dominis rurals, de reserves treballades, si més no parcialment, en règim d'explotació directa a través de mà d'obra esclava, on aquests col·lectius de *mancipia* serien, com en la definició feta per J. Haldon del mode esclavista, «tratados como bienes muebles, como mercancías [potenciales], separados ambos de forma absoluta,

como propiedad de sus dueños, de sus propios medios de reproducción, e incorporados a los propios medios de producción como “instrumentos con voz”» (Haldon 1998, 803, nota 14).

És en aquest punt que es fa necessari cridar l'atenció sobre un fenomen que aporta dades arqueològiques rellevants, fins ara certament insospitades, respecte de l'estructura social en el medi rural d'època visigoda, si més no pel que fa a l'àrea catalana. Així, són diversos els jaciments d'aquest període que presenten cossos humans abocats, moltes vegades juntament amb deixalles de tot tipus i cadàvers d'animals, en sitges, pous o d'altres retalls; aquests individus rebien, per tant, un tractament que els exclouia de l'espai funerari convencional més o menys delimitat que s'acostuma a documentar en paral·lel.¹⁰⁶ Entre els exemples, cada vegada més nombrosos, podem citar, en la línia de la costa, els jaciments de la Solana (Cubelles), Allò en Ros (Sant Pere de Ribes), els nuclis antics de Gavà i –probablement– de Sant Boi o la vil·la de Torre Llauder (Mataró), mentre que es detecten altres casos al Camp de Tarragona, les terres de l'Ebre, de Ponent, la Segarra o sobre les restes de l'antiga ciutat romana de *Ruscino*, a Perpinyà, que constaten l'extensió de les troballes sobre bona part de la geografia catalana (Barrasetas 2007; Miret 2003, 373; Esteban *et al.* 2003-2004, 175; Gibert 2016, 36-42; Puerta i Garcia 2011-2012, 201-202; Corominas i Florensa 2008-2009; Benet *et al.* 1992, 32; Nieto i Escala 2004; Nadal i Serra 2003, 390; Rébé i Brunner 2014).¹⁰⁷ Amb tot, és de nou l'àrea del Vallès la que aporta de moment els millors exemples, molts d'ells de recent excavació, en què el mateix fenomen es repeteix amb certa profusió entre els segles VI-VIII.¹⁰⁸ Per la nostra part, i tenint en compte la dispersió geogràfica extensa que presenta el fenomen, entenem que la seva absència en terres de la Catalunya Central respon a una qüestió circumstancial i que no en trigaran a aparèixer exemples a mesura que es vagi treballant sobre nous jaciments o ampliant les àrees d'excavació d'altres ja coneguts.¹⁰⁹

106. Sobre aquesta qüestió, som deutors dels treballs realitzats per J. Roig i J. M. Coll en l'àrea barcelonina (Roig i Coll 2011a; Roig 2015, 369-389).

107. En el cas de l'esquelet d'un infant al jaciment dels segles V-VII del Camí de Sant Feliu de la Garriga, sembla que el cos hauria estat dipositat amb certa cura al fons de la sitja, fet que podria delatar una voluntat expressa d'enterrar-lo segons els paràmetres ordinaris, malgrat no tractar-se estrictament d'una tomba (Grau *et al.* 2012).

108. En un marc geogràfic relativament reduït, trobem els casos de Can Gambús (Sabadell), Els Mallols (Cerdanyola del Vallès), La Bastida (Rubí), Can Cabassa (Sant Cugat del Vallès), L'Aiguacuit (Terrassa), Can Bonvilar (Terrassa), Can Bosch de Basea (Terrassa), Can Vinyalets (Santa Perpètua de Mogoda) o Santiga (Santa Perpètua de Mogoda). Per al detall de l'inventari, es poden consultar diverses taules i gràfics a Roig 2015, 371-374.

109. A Guissona, l'antiga *Iesso*, la presència d'enterraments datats en els segles VII-VIII en fossa simple i posicions forçades o insòlites –de bocaterrosa, amb les cames flexionades o amb el cap torçat per tal d'encabir el cos dins el retall– s'ha relacionat amb l'existència de dos espais diferenciats d'inhumació, un de tradició cristiana en l'interior de la ciutat i un altre en l'àrea periurbana, si bé no es descarten motius d'índole social a la base d'aquesta distinció (Pera i Guitart 2012).

Els assentaments estrictament productors no són, de fet, els únics en què s'aprecien opcions diferenciades d'inhumació, atès que també trobem enterraments en sitja integrats en àmbits eclesiàstics, com s'esdevé a Santa Margarida de Martorell, on s'excavaren les restes d'un individu en una sitja situada en el vestíbul de l'església, derruït entre els segles VIII-IX, o en un altre dipòsit localitzat prop de l'absis de l'església vella de Sentmenat, una estructura amortitzada, segons els materials dels seus nivells de rebliment, en els segles VI-VII, durant la primera fase de funcionament del temple (Farreny *et al.* 2011, 220-223; Roig *et al.* 1995, 31 i 39). Finalment, encara podríem incorporar al grup la notícia relativa a la presència de diversos esquelets en una sitja molt propera –no més de 50 metres– a l'església de Santa Margarida d'Empúries (Llinàs *et al.* 1992, 375-379; Agustí i Codina 1992, 388-391). Es tracta d'una dona i d'un fetus morts en el part, la mare es troba en una posició forçada, amb les cames doblegades –el taló esquerre sota el coxal esquerre– i els braços oberts; iniciat el procés de descomposició, per sobre s'hi hauria dipositat encara el cos d'una dona de més edat, que trobem amb les mans sota la pelvis. La cronologia relativa es pot fixar pels materials documentats en els estrats que cobreixen els cadàvers, amb materials reconeguts que se situen entre mitjans del segle IV i mitjans del segle següent, moment que constituiria un *post quem* per al dipòsit dels cossos.

Així mateix, convé tenir en compte que la documentació de cossos en les condicions descrites no se circumscriu únicament a l'àrea catalana. Un succint repàs a la bibliografia relativa a la prolífica activitat arqueològica desenvolupada recentment en l'entorn de la ciutat de Madrid permet certificar l'existència del mateix fenomen en alguns jaciments.¹¹⁰ La seva extensió, però, no permet de moment generalitzar automàticament aquesta

manifestació arreu del regne visigot, si bé la seva constatació puntual més enllà del territori de Toledo i de la costa tarraconense insta a restar atents a noves reiteracions en aquests mateixos o en altres entorns geogràfics.

Pel que fa al context cronològic del fenomen a Catalunya, tots els casos pràcticament sense excepció presenten indicis o proves segures que permeten atribuir-lo al període genèric comprès entre els segles VI-VIII, vinculant-se principalment als establiments agrícoles que substitueixen les *villae* baiximperials. Constituirien les úniques excepcions a aquest fet els mencionats casos d'àmbit eclesiàstic, si bé la diferència en relació amb la natura dels assentaments podria ser més aparent que real, atès que moltes de les esglésies rurals d'aquest moment s'erigien a la vegada en centres de predis agrícoles. En tot cas, totes les datacions radiocarbòniques practicades sobre individus localitzats en aquest tipus de contextos aporten cronologies situades en aquest lapse temporal, si bé cal notar que tendeixen a ocupar la part més recent de la forquilla, entre els segles VII-VIII.¹¹¹

Són, però, les dades proporcionades pels estudis paleoantropològics les que permeten aprofundir encara en l'anàlisi,¹¹² ja que evidencien que els individus dipositats –o més aviat abocats sense miraments en bona part dels casos– en sitges o pous acostumen a presentar en conjunt una menor esperança de vida que els sebollits en tombes convencionals, així com unes carències nutricionals i unes incidències patològiques més evidents. De la mateixa manera, s'observa com el primer grup mostra indicis que delaten la pràctica d'activitats que implicarien esforços importants que, en general, no es troben en els segons. Bàsicament, es tracta de senyals inequívocs que indiquen la presència en un mateix assentament de dos grups socialment diferenciats tant en relació amb el tipus de treballs desenvolupats com a l'accés als

110. Se'n documenten casos en els jaciments d'Arroyo Culebro (Leganés), Las Charcas (Barajas), Casas de Bahezuela (San Fernando de Henares), Buzanca 2 (Ciempozuelos) o Gózzquez (San Martín de la Vega) (Penedo *et al.* 2002; Rodríguez i Domingo 2006; Presas *et al.* 2009, 355-357; Penedo 2006; Vigil-Escalera 2006a, 106). En el cas del jaciment d'El Congosto (Rivas-Vaciamadrid), la disposició especial de la inhumació múltiple localitzada en l'interior d'una sitja, datada entre finals del segle V i la primera meitat del VI, sembla respondre al reaprofitament de l'estructura per al seu ús funerari com si es tractés d'una tomba ordinària, un fet singular que ja ha estat posat de relleu (Vigil-Escalera 2007, 259). D'altra banda, aquest mateix autor ha publicat un treball recentment en què, a banda d'aportar nous exemples situats a la Meseta central i septentrional, prova de relativitzar la interpretació del fenomen en tant que derivat de la presència d'esclaus en els assentaments rurals, si bé reconeix que la majoria d'aquestes manifestacions s'han d'entendre en termes de complexitat interna d'aquestes comunitats i de pràctiques d'exclusió social (Vigil-Escalera 2013).

111. Aquestes datacions són comptades però significatives per relativament coincidents: Can Gambús, Vilans del Reig, Santiga, Guissona o Castell-Rosselló. Gràcies a l'amabilitat de Francesc Florensa, podem avançar també que dos individus abocats en una mateixa sitja al jaciment de la Torre Bargallona (Cambrils) presenten sengles datacions que situen la seva mort vers la primera meitat o mitjans del segle VII.

112. Els estudis en aquesta línia fins ara publicats són més aviat escassos i ens hem de conformar amb l'examen realitzat sobre els esquelets documentats a Can Gambús i la seva comparació amb el registre aportat per jaciments propers com La Solana o Els Mallols, amb resultats reveladors (Ruiz *et al.* 2007).

aliments, dos grups que, segons la presència diferencial de determinats caràcters epigenètics, es mostren fortament endogàmics a la vegada que aïllats entre ells. Tot plegat proporciona arguments suficients i significatius a l'hora d'interpretar aquest fenomen sota una òptica social que revela l'existència de greus diferències entre els individus que s'enterren en aquests assentaments, amb una dispersió geogràfica i un marc cronològic que permeten descartar de manera genèrica interpretacions fonamentades en hipotètics rituals funeraris ancestrals o episòdics actes de violència.¹¹³

És per tot això que, seguint els plantejaments de J. Roig i J. M. Coll, creiem que poden reservar-se pocs dubtes respecte de la condició servil d'aquests individus. És més, seria raonable pensar que es tractava d'esclaus d'explotació directa i no de *servi casati*, atès que aquest tractament funerari requereix, al nostre parer, i més enllà de l'evident despersonalització de l'individu, ésser dut a terme per un grup distint al del difunt, segurament el mateix que s'hauria encarregat de la seva explotació en vida. És, en canvi, un capteniment difícil de concebre, pel seu caràcter clarament denigrant, en el si d'una mateixa família o grup, com els constituïts pels serfs adscrits.

El reconeixement d'aquest fenomen en alguns assentaments d'època visigoda no comporta, però, una clarificació automàtica de la composició social d'aquests dominis rurals. Tot i això, no és desenaonat suposar, basant-nos en tot plegat, que una proporció desconeguda dels seus treballadors estaven destinats al conreu de terres directament gestionades des de la propietat, fet que requeria, en contrapartida, la presència de persones encarregades d'aquesta mateixa gestió. No podem saber amb certesa si aquest fet s'esdevenia en la totalitat dels assentaments rurals de l'època, ni tan sols si es tractava d'un sistema poc o molt estès, si bé en l'entorn barceloní –que, de fet, és el que aporta més dades en concentrar la majoria d'intervencions arqueològiques recents– la presència del fenomen es repeteix en molts dels jaciments excavats. Fins i tot, els casos més ben coneguts mostren com la relació entre individus disposats en tombes i els abocats en altres estructures indicaria que els segons acostumen a representar una part no negligible del total, si bé existeixen

impediments evidents per a la seva quantificació i l'establiment de la seva proporció en el total d'individus enterrats d'una manera o de l'altra.¹¹⁴

En aquest sentit, les tombes ordinàries poden presentar fenòmens de reutilització que no permeten equiparar el nombre d'estructures amb la quantitat de persones que hi van ser dipositades durant el període de funcionament de l'assentament. Igualment, existeixen casos en què el grau d'arrasament superficial del jaciment impossibilita la plena documentació de totes les estructures, fet que també s'esdevé, òbviament, quan els treballs no són suficientment extensos o existeixen indicis de destrucció prèvia de part de la necròpolis. D'altra banda, i tenint en compte que un jaciment arqueològic, per excavat en extensió que es trobi, representa sempre una porció de la seva realitat material original –un «*lote de muestreo*», en paraules d'A. Vigil-Escalera (Vigil-Escalera 2006b, 367)– que reflecteix una part limitada de la vida social de les persones que contribuïren a la seva formació, cal pensar que els individus llençats en sitges i pous en l'entorn de cases, magatzems i tallers no constitueixen necessàriament la mostra total de la gent esclava vinculada a l'explotació. Certament, alguns podrien haver estat inhumats segons el sistema ordinari, en tombes expressament excavades i condicionades per a tal fi, encara que, havent constatat el tractament dispensat per als individus documentats en altres estructures, no seria del tot estrany que una part impossible d'avaluar hagués acabat amb els seus cossos abandonats fora de l'àmbit estricte de l'assentament o les seves restes simplement eliminades per mètodes que no haurien deixat cap traça materialment reconeixible.

En qualsevol cas, les dades conegudes sobre els espais funeraris –o d'abocador– on anaven a parar els membres difunts semblen indicar que les comunitats que els generaven, més enllà de la seva evident jerarquització interna, no devien ser gaire nombroses i que devien vincular-se a predis de dimensions mitjanes. Detectada, doncs, la presència d'esclaus en algunes d'aquestes explotacions, sembla raonable pensar que aquestes comptaven amb un sector treballat directament per aquells –a banda de ben segur de realitzar altres tasques vinculades al manteniment del lloc– que devia

113. N'és clarament una excepció el cas del cos decapitat abocat en una fossa al jaciment del Turó de Ca n'Oliver, a Cerdanyola, que ja hem esmentat en referir-nos als assentaments en alçada.

114. Malgrat que la gran majoria han estat excavats de manera parcial, J. Roig compta fins a 28 jaciments on apareixen el que ell anomena «dipòsits humans anòmals», amb un total de 89 individus presents en 55 estructures i que representen un 6% dels esquelets procedents de jaciments dels segles v-viii que ha pogut compilar en el seu treball. Malauradament, són també parcials les dades pel que fa als cementiris ordinaris existents en aquests assentaments; no obstant, tot sembla indicar que fora habitual trobar diverses desenes de tombes, com és el cas de Can Gambús (Sabadell), amb 35 sepultures conservades mínimament –tot i que en devien ser més–, o de Can Solà del Racó (Matadepera), amb una seixantena.

coexistir amb porcions de terra conreades per tinents, lliures o no. Com és obvi, l'arqueologia no ofereix dades estrictes sobre qüestions com la propietat, cosa que converteix en inviable el fet de demanar-se, des d'aquest registre específic, sobre la incerta diferenciació material entre assentaments corresponents a famílies o grups de tinents vinculats a un domini i establiments de camperols propietaris de les seves terres, encara una tercera eventualitat que, sense ser impossible, creiem que ha de considerar-se minoritària atenent el context socioeconòmic que estem observant per al medi rural de l'àrea catalana en època visigoda. Malgrat aquesta dificultat, els pocs indicis textuais posen de manifest de manera reiterada la presència de població servil en les explotacions rurals d'època visigoda. Més enllà dels seus esments en els textos legislatius i conciliaris, el fenomen s'observa de manera inequívoca en una sèrie de documents del segle VI procedents del monestir sobrabenc d'Assan, en què macips, especialment, però també colons, serfs i tributaris figuren associats de manera habitual a les hisendes dels poderosos i de les seves institucions, com eren monestirs i seus episcopals (Corcoran 2003; Tomás i Martín 2017).

L'arqueologia sí que constata, però, l'existència d'un tipus d'assentament rural coetani als que hem vist fins ara, caracteritzat per un nombre menor d'espais i estructures destinats a habitatge i a la producció i, en conseqüència, caracteritzat també per una menor complexitat de la seva organització interna. Es tracta de conjunts formats per un edifici de dimensions modestes o un o dos fons de cabana i un grup no gaire elevat de sitges –una o dues desenes–, on, per cert, no solen trobar-se instal·lacions específiques per al premsatge. Sorprenentment menys coneguts arqueològicament que els seus coetanis de majors dimensions, podem citar els casos de L'Aubert (la Vall d'en Bas) i el Pla del Serrador (les Franqueses del Vallès) en les seves respectives fases dels segles VII-VIII (Folch i Gibert 2011b; Muñoz 2007). Ambdós casos presenten un registre material amb estructures i objectes que certifiquen el conreu de cereal –sitges i molins manuals–, tot i que la presència de vinya es fa també patent a nivell carpològic en el Pla del Serrador (Fortó *et al.* 2009, 267-268). No obstant, l'absència, en el registre excavat, de premses de biga i de dipòsits podria indicar que, si bé el conreu de la vinya és un fet, les tasques de premsatge es realitzarien probablement sota els paràmetres d'una producció més reduïda, potser a partir del

simple trepig del fruit o de l'ús de premses de disseny més senzill, com les de cargol directe o les de tascons, elements que poden estar íntegrament confeccionats amb fusta i que podrien perfectament no deixar cap rastre a nivell arqueològic.¹¹⁵ Amb tot, una alternativa que cal considerar, i que en realitat pot ser perfectament complementària, és la centralització de tota o una part de la producció vinícola en aquells assentaments on es trobin emplaçades una o més premses de biga i que concentrarien les activitats de transformació i emmagatzematge del vi. En aquest context, uns establiments i altres s'integrarien en el marc de propietats relativament extenses, i es diferenciarien en funció de la seva categoria en el si del domini –centres o tinences–, fet que comportaria implicacions evidents en relació tant a les orientacions productives com a l'estatus legal i socioeconòmic dels seus habitants.

3.2.2. A la recerca d'un context socioeconòmic per a les necròpolis rurals

Més enllà d'aquests jaciments, en qualsevol de les seves categories, la visibilitat arqueològica, almenys a la Catalunya Central, del poblament rural en aquests segles es fa especialment evident en els espais funeraris. Justament, les comarques de la Catalunya Central mostren una densitat molt considerable de necròpolis vinculades al període comprès a grans trets entre els segles VI i IX –o poc més enllà–, uns espais que no s'associen a cap temple i que, com hem insistit, han de considerar-se sempre anteriors a la implantació dels cementiris parroquials d'època comtal.

De fet, però, res indica que aquestes necròpolis hagin de ser adscrites a un tipus determinat d'assentament. Pels coneixements que en tenim, vistes les dades en un apartat anterior, no acostumen a diferir excessivament ni la tipologia de les tombes, ni el tractament funerari dels cossos, ni l'organització dels cementiris, si més no prou per poder discriminar-les i arribar a relacionar grups de necròpolis amb eventuais centres de domini o assentaments més reduïts, vinculats o no als primers. De fet, això només es podria assajar si poguéssim estudiar conjuntament espais d'enterrament i llocs d'habitat i treball, un escenari que encara no s'ha donat de manera satisfactòria a la Catalunya Central.

De tota manera, i tenint en compte la llarga perduració d'algunes d'aquestes necròpolis, amb

115. De fet, la premsa de cargol directe constitueix un dels sistemes de premsatge tradicional més difós en l'àrea mediterrània per la seva rendibilitat relativa, el seu baix cost i el seu fàcil maneig i transport, que, al contrari que les premses de biga, no precisa d'instal·lacions construïdes específicament (Peña 2010, 40-42).

cronologies que s'endinsen en el segle IX, podríem, a manera d'hipòtesi, posar aquests casos més tardans en relació amb comunitats pageses els vincles de les quals amb els grups dominants s'haurien afeblit, atès que aquests semblen perdre progressivament la seva capacitat de mantenir les formes d'explotació més directes, especialment a partir del segle VIII. Com pel que fa als segles anteriors, no es pot afirmar encara, fins que no coneguem en profunditat un nombre d'exemples més gran, si es tractava, o no, de comunitats lliures en l'aspecte jurídic, o si eren dependents en l'econòmic, si bé es pot afirmar que, pel que fa a la seva estructura social interna, la morfologia de les tombes i l'organització dels espais cementirials, que sembla evidenciar l'agregació de grups familiars, no permeten apreciar signes de desigualtat o d'una estratificació social acusada, que tampoc es desprenen dels elements d'aixovar, pràcticament inexistents, ni dels escassos objectes d'ornamentació o indumentària. En aquest sentit, doncs, insistim en el fet que avui encara és impossible distingir arqueològicament el que podrien ser tinences subjectes a una propietat del que podrien ser comunitats camperoles autònomes, ja que la representació material pot ser tothora semblant. Caldrà esperar futures intervencions sobre aquests jaciments i especialment en el seu entorn, per tal de destriar els trets genèrics que defineixin materialment aquests grups.

Malgrat aquestes limitacions, se'ns plantegen algunes qüestions sobre la distribució geogràfica d'aquestes necròpolis que es poden posar en relació amb les categories i l'evolució dels assentaments rurals d'època visigoda. La cartografia d'aquests cementiris mostra com, més enllà de l'assentament a què puguin correspondre, es distribueixen sobre el territori aparentment sense un patró específic destacable, i ocupen tant les conques i les valls fluvials com les àrees elevades de relleu més muntanyós que les circumden. De fet, sorprèn que la proporció de casos sigui significativament baixa en àrees planeres com la Plana de Vic o el Pla de Bages, i més encara tenint en compte l'elevat nombre d'exemples coneguts en els altiplans solcats per torrents del Baix Berguedà o en els turons situats entre les actuals comarques del Bages i l'Anoia, si bé aquí hi pesen també, i força, tant la concentració de la tradició investigadora com l'absència d'intervencions arqueològiques a gran escala en els entorns de Vic i Manresa.

Aquesta gran dispersió podria encaminar-nos, en un primer moment, a veure en aquestes necròpolis la constatació material d'unes poblacions

pageses que, assentades en petits establiments, ocuparien els espais considerats perifèrics o marginals en època romana a partir de la desintegració de les estructures baiximperials de poblament i explotació del medi rural, representades fonamentalment per les *villae*. Aquesta concepció mereix, però, ser matisada a la llum dels progressos recents en la recerca, atès que ara cal considerar-la simplista en excés i poc útil a l'hora d'interpretar un escenari que s'endevina molt més complex.¹¹⁶

En aquest punt podem integrar les reflexions exposades per A. Vigil-Escalera amb relació a l'existència d'espais considerats «no subalterns» en època visigoda per tal d'assajar la seva eventual aplicació al nostre àmbit d'estudi (Vigil-Escalera 2007, 254-255). En el seu treball es proposa, en el marc dels territoris muntanyosos del nord de Madrid, l'existència de poblacions que escaparien en gran mesura al domini polític i econòmic exercit des dels entorns urbans i que es caracteritzarien pel seu establiment en assentaments dispersos de tipus unifamiliar, dimensions reduïdes i amb una orientació econòmica diversificada. El seu paper en el context global seria també important, segons l'autor, pel seu rol alternatiu o de contrapoder davant les estructures socials dels territoris urbans, fet que podria haver pesat en una certa flexibilització del poder efectiu dels grups dominants sobre les comunitats camperoles.

A primer cop d'ull, aquest plantejament podria quadrar efectivament amb el que es desprèn de la dispersió geogràfica de les necròpolis altmedievales de la Catalunya Central, ben representada en la multitud de reduïts conjunts funeraris aparentment isolats que es troben arreu, fins i tot en les zones *a priori* més desfavorables per al conreu. No obstant, es podrien presentar contra aquesta interpretació algunes objeccions que, al nostre parer, poden fer-la aquí inviable. Primer de tot, la presència d'elements clarament vinculats al poder –esglésies i fortificacions– certifica la implantació dels grups dominants sobre el territori i ens allunya d'un panorama en què els grups camperols puguin escapar de l'aplicació d'exaccions més o menys sistemàtiques per part de l'estat o de la classe propietària. De fet, es fa difícil concebre l'existència d'uns espais no sotmesos tan a prop de ciutats com *Ausa* o de centres secundaris com, si és cert el que proposem, la mateixa Manresa, tenint a més en compte que els assentaments productors que hem pogut estudiar es mostren clarament imbricats en l'entramat econòmic establert des dels nuclis urbans. En aquest sentit, la clau de la nostra interpretació resideix en bona

116. Nosaltres mateixos havíem defensat aquesta perspectiva en algun treball anterior (Gibert 2006a).

mesura en la identificació d'assentaments com Vilaclara amb centres de domini –si bé d'una entitat i una capacitat productiva relatives– més que no pas amb establiments camperols de caràcter comunitari. Sota aquest prisma, doncs, pensem que la propietat dominical, encara que sigui sota la forma de possessions més reduïdes que les baiximperials i situades tant en el pla com en la perifèria de les conques, constitueix en aquesta zona una forma d'explotació plenament vigent en el segle VII i encara entrat el segle VIII. Així doncs, no trobem de moment cap raó per distingir en essència els models de poblament i explotació que observem a la Catalunya Central respecte dels que es coneixen per a les àrees més properes al litoral. Una situació diferent serà la que trobarem al segle IX –i en algunes zones encara posteriorment–, quan el context polític esdevingui molt més confús i inestable i les proves arqueològiques d'aquests dominis desapareguin del registre.¹¹⁷

Descartada l'opció d'integrar aquests assentaments en uns eventuais espais no subalterns, tampoc sembla correcte vincular totes aquestes necròpolis exclusivament a centres de domini. La seva mateixa dimensió temporal obliga a considerar que algunes d'elles es van desenvolupar, parcialment o totalment, en els darrers segles alt-medievals, en unes coordenades històriques que s'allunyen del nucli d'aquest treball. Tanmateix, és clar que moltes d'elles, sigui a partir de datacions absolutes sigui pels materials associats, van funcionar sens dubte en el període comprès entre els segles V i VIII. És per això que cal retornar sobre aquella hipòtesi de partida que havia de ser revisada per esquemàtica i replantejar-la a la llum de l'argumentació que estem desenvolupant.

És evident que el gran nombre de necròpolis i la seva dispersió reflecteixen, al capdavant, un cert moviment demogràfic des del pla vers els vessants i altiplans que ha de tenir lloc, segons un ritme desconegut, a partir de finals de l'imperi i durant tota l'alta edat mitjana. Nogensmenys, cal insistir en el fet que no es tracta d'una zona buida, com ho demostren aquells assentaments d'època romana que, sense constituir, com sembla, grans complexos com les *villae* del pla, certifiquen l'explotació d'aquestes àrees durant tot el període imperial.¹¹⁸ L'aparició de centres productors com Vilaclara, el Collet dels Clapers o fins i tot Monistrol de Gaià en zones que, si bé no poden ser considerades isolades o de conreu difícil, sí que s'allunyen

de les àrees d'òptim agrícola circumscrites a les conques i les valls fluvials, testimonia aquest moviment que podria considerar-se de colonització agrícola. No obstant, i malgrat que no coneixem arqueològicament cap cas en concret, creiem que no tot degueren ser centres de domini, sinó que una multitud d'assentaments degué correspondre probablement a tinences vinculades als primers, que haurien generat al seu torn una part important d'aquests espais funeraris.

Constatàvem més amunt, en relació amb àrees adjacents, la identificació arqueològica d'un grup d'assentaments de menor entitat i una més gran simplificació pel que fa a les estructures productives, si bé els casos eren comptats i sorprenentment minoritaris respecte dels exemples més complexos i de dimensions més grans. Podria donar-se el cas, en tant que possible explicació a aquest fenomen, que en les regions més proclius a l'explotació a més gran escala, això és, les més immediates a les *civitates* del litoral i el prelitoral, es prioritzés el treball agrícola a partir especialment dels centres de domini i les seves reserves adscrites, allà on es verifica la presència d'esclaus, i que les explotacions satèl·lit –les tinences– tinguessin un paper relativament menor. En el cas de la Catalunya Central, i malgrat que les informacions arqueològiques són molt més limitades, l'omnipresència de necròpolis ens adverteix probablement d'una diversitat d'assentaments i d'una multiplicació d'aquests, fet que potser té a veure amb un pes més gran de les tinences dins l'esquema de la gestió de la propietat. De fet, és aquesta expansió la que, juntament amb d'altres factors, cal situar en la base de la fase erosiva detectada en relació amb aquests segles, provocada, segons s'ha exposat, per una proliferació dels incendis forestals que s'associa, massa unívocament al nostre parer, amb un augment de l'activitat ramadera (Riera 2005).

En la seva justa mesura, el cas de la necròpolis de Pertegàs podria servir-nos com a exemple d'aquesta situació. Constatada la seva vigència com a mínim entre la segona meitat del segle VII i un moment imprecís del segle IX, l'assentament humà que la genera no sembla tenir precedents més antics, mentre que la seva ubicació és relativament extrema en tant que explotaria principalment com a àrea de conreu un fons de vall que ofereix unes possibilitats més aviat limitades. Aquests factors indueixen a pensar que el lloc de Pertegàs podria haver estat creat com un assenta-

117. Potser un model semblant al proposat per al Sistema Central pot trobar-se més aviat en l'àrea pirinenca, tot i que de moment tampoc no coneixem argumentacions convincentes al respecte.

118. És el cas dels jaciments, vistos en un apartat anterior, de Can Riols (Navàs), Els Trulls (Viver i Serrateix) o Sant Pau de Pinós (Santa Maria de Merlès).

ment vinculat a un centre de domini, i el principal candidat és, pel que sabem, el solar on es troba el poble de Navarcles, a uns 4,5 km en línia recta i on es coneix, ho hem vist en un apartat anterior, l'existència d'una vil·la baiximperial. De fet, aquest cas podria exemplificar quina seria la llarga evolució d'aquests assentaments dependents. Així, quan apareix per primera vegada en les fonts textuals l'any 965, el *loco Pertegado* es troba ja integrat en el terme castral de Calders, mentre que, entre aquest punt i Navarcles, ara apareix el terme d'una *villa de Cavallos* (Viladecavalls). Fos aquesta, o Navarcles, com creiem, el centre del que pogué derivar-se inicialment la fundació de Pertegàs, el que és cert és que, tres-cents anys més tard, l'assentament no depèn més que de les circumscripcions majors habituals en època comtal –castell i parròquia–, desvinculat, segons sembla, de qualsevol altre nucli de poblament i la seva propietat fragmentada, com ho indica la donació d'unes vinyes sancionada pel document en qüestió. En qualsevol cas, és clar que, per si es podia tenir cap dubte, els membres de la comunitat enterrada a Pertegàs havien treballat durament al llarg de tota la seva vida, com ho demostren fefaentment els primers estudis paleoantropològics.

3.2.3. On són els grups dominants?

En el context que estem resseguint, és evident que una qüestió principal a resoldre és el reconeixement arqueològic dels grups dominants –d'origen nobiliari, funcional o eclesiàstic, paràmetres sovint complementaris i intercanviables– que dirigeixen i es beneficien dels processos productius que hem intentat descriure més amunt. D'entrada, no sembla que es puguin identificar amb els habitants dels mateixos establiments rurals que trobem sebolits en els espais funeraris convencionals, atès que, si bé quan moren no són tractats com a deixalles, no existeixen indicis ni en el seu tractament funerari ni en les seves condicions materials d'existència que permetin incorporar-los a un estament social gaire acomodats. En tot cas, aquests darrers s'haurien de relacionar més aviat amb l'entorn del gestor directe de l'explotació, potser proper a la figura del *villicus*, un càrrec ben testimoniats en la legislació d'època visigoda, on apareix com a gestor d'una *villa*, si bé la seva condició podia ser també esclava (Martí 2006, 151; Canal *et al.* 2006, 32-33). Cal concloure, doncs, que el registre arqueològic no detecta en aquests assentaments productors la presència efectiva de membres de les famílies terratinents. Aquesta es percep, en tot cas i a manera de reflex, en l'existència de desigualtats socials evidents i en la imposició de determinades opcions econòmiques,

mentre que la seva traça material en àmbit rural cal cercar-la en un altre tipus d'entorns.

En aquest sentit, hem citat algunes propostes que advoquen per identificar com espais vinculats als grups dominants locals alguns dels establiments en alçada que apareixen en aquest període, alguns d'ells dotats d'estructures de fortificació certament imponents, com és el cas de L'Esquerda, on també s'albira una capacitat notable d'acumulació de producte agrícola. No obstant, obviant aquest cas –encara en estudi– i limitats per l'escassetat general de les dades existents en la nostra àrea, es fa difícil de moment conèixer físicament amb detall i encara ubicar cronològicament amb certa precisió aquestes ocupacions, de tal manera que la seva caracterització social roman encara lluny del nostre abast. Aquesta reflexió, però, no pretén discutir la concepció d'aquests emplaçaments com a centres de poder –creiem més aviat poc en l'existència de castells purament «camperols»–, sinó només palesar la migradesa dels nostres coneixements sobre aquests jaciments i la necessitat de situar-los en el punt de mira de la recerca arqueològica. L'esmentat cas de L'Esquerda, on un projecte de recerca sistemàtic i a llarg termini ha aportat en molt pocs anys dades de gran rellevància respecte del fenomen, mostra clarament quin és el camí a seguir en aquest sentit.

D'altra banda, a partir del segle VI s'observa encara un nou fenomen que es pot associar clarament a la presència de grups dominants en àmbit rural com és l'aparició d'esglésies –i molt possiblement de monestirs–, si bé amb una densitat ni de lluny comparable a la xarxa eclesiàstica implantada a partir de la conquesta comtal. Amb pocs casos coneguts per al territori que ens ocupa, la basílica d'Artés constitueix un exemple que il·lustra plenament les característiques d'aquestes basíliques. A destacar, més enllà d'altres atributs i consideracions formals, el ràpid desenvolupament d'una àrea funerària que delata una de les funcions principals que cal atribuir a l'edifici. Per la seva banda, les recents excavacions a Casserres –i probablement a Camps– mostren, encara que sigui de forma parcial, com aquests temples presenten en el seu interior sepultures significades que ocupen indrets rellevants, i que cal identificar amb els espais d'enterrament de les capes socials dominants del territori, cosa que denota la presència de poders aristocràtics en àmbit rural, que o bé es troben vinculats a l'existència de famílies propietàries o bé a l'extensió del poder episcopal o fins i tot monàstic (Chavarría 2007b, 143). En cap cas, però, podem parlar de l'establiment d'una xarxa parroquial en relació amb aquest període, ja que la instauració de parròquies pròpiament dites no es produirà fins als segles X-XI. En aquest

moment primerenc, l'ús del terme *parrochia* fa referència exclusivament a l'organització diocesana desenvolupada d'ençà del Baix Imperi, és a dir, als territoris adscrits a la jurisdicció d'una seu episcopal (Martí 2006, 157-158; Sotomayor 2004, 297).

Tanmateix, i a diferència del que es pot esdevenir en altres regions, els casos i indicis que hem pogut reunir per a la Catalunya Central no presenten només les característiques que cal atribuir estrictament a les esglésies de tipus privat amb funcions de centralitat en el marc d'un *fundus* particular. Avancem, així, perquè desenvoluparem aquesta qüestió en l'apartat següent, que percebem una relació inequívoca entre els temples documentats –i el context on es troben emplaçats– i l'organització territorial del moment, una relació que en alguns casos es pot fer extensiva a alguns dels establiments en alçada i que pot contribuir a clarificar la qüestió de la identificació material dels grups dominants.

3.3. Organització del territori

3.3.1. Uns territoris (gairebé) sense civitates?

Demarcacions administratives i centres de poder

Amb la intenció d'apropar-nos a la identificació dels antics territoris que fragmentaven l'espai de la Catalunya Central en època visigoda, assajarem un recorregut que trobarà, com a base justificativa, informacions variables procedents tant del registre arqueològic com de l'anàlisi de les fonts textuais posteriors, susceptibles d'aportar en alguns casos certes mencions significatives i de gran utilitat per al nostre propòsit.

Abans que res, però, cal dedicar unes línies a l'única *civitas* i seu episcopal documentada en època visigoda en el territori analitzat, *Ausa*, situada sota l'actual ciutat de Vic i per a la qual són terriblement escasses les dades materials de què disposem. Per contra, els textos coetanis certifiquen el seu estatus de centre territorial i la participació continuada dels seus bisbes en diversos concilis al llarg dels segles VI-VII. La nòmina documentada s'estrena l'any 516 amb Cinidi, que assisteix com a «Ausonitanae civitatis episcopus» a un concili provincial celebrat a Tarragona, i finalitza amb Guisfred, signatari en el XVI Concili de Toledo de l'any 693.¹¹⁹ També sabem, gràcies a un text editat molt recentment (Tomás i Martín, 2017), que dues explotacions anomenades «Colonica Automata» i

«domum Scitto» es trobaven a l'«Ausonensi territorio», unes propietats que l'any 522 passaven a formar part del patrimoni del monestir d'Assan, al Sobrarb, de mans del monjo Gaudiós, posteriorment bisbe de Tarassona.¹²⁰ Així mateix, l'«Ausonensem ciuitatem» fou escenari vers l'any 672, segons la *Historia Wambae Regis* de Julià de Toledo, del pas d'un dels braços de l'exèrcit que el rei en qüestió dirigí contra els rebels comandats pel duc Pau. Ja fora dels límits temporals estrictes d'aquest treball, la «civitatem Ausonam» figura juntament amb el castell de Cardona i Casserres entre els punts a ocupar i fortificar per les tropes carolíngies en una coneguda cita de la *Vita Hludowici* referida a l'any 798 i encara de nou en relació amb l'episodi de la revolta d'Aissó de l'any 826 (Abadal 1986b, 89 i 272).

La constatació per la via dels textos de l'entitat, si més no política, que la ciutat d'Osona tenia en aquest període és, dèiem, inversament proporcional al registre material que hom n'ha pogut exhumar fins al moment. N'és testimoni l'exigua notícia que la seu osonenca mereix en una revisió recent de les seus episcopals tardoantigues situades en territori català, en què es recullen les diverses hipòtesis sobre la localització encara desconeguda del complex episcopal (Sales 2011, 15-18). Alguns autors el situen al capdamunt del turó on s'ubica el temple romà, prop de l'antiga església de Sant Sadurní, avui integrada en el temple de la Pietat i seguint l'indici que presumptament suposa el topònim de la plaça del Paradís, prop de la qual hi ha notícia de la troballa d'algunes tombes d'època visigòtica, sense més precisions (Junyent 1964-1967). D'altres, però, prefereixen ubicar-lo sota l'actual catedral de Sant Pere o en el seu entorn, origen del *Vicus Ausonensis*, per tal com a prop han anat apareixent algunes tombes en caixa de *tegulae* a la mateixa plaça (Subiranas 2005), troballa a la qual caldria afegir, ni que sigui com a indicatiu, el reaprofitament d'aquest material en diverses sepultures pertanyents als nivells més antics del cementiri que circumdaria la catedral dels segles IX-X (Ollich 1999b, 93-94). Cal dir, no obstant, que les excavacions efectuades en el subsol del temple entre 1943-1945 no van, pel que sembla, identificar cap resta estructural anterior a la catedral d'època comtal (Junyent 1964-1967). Finalment, encara una tercera hipòtesi exposada per R. Ordeig situa la seu del bisbat visigòtic prop de la desapareguda església de Santa Eulàlia, emplaçada en un antic raval al nord-est de la ciutat,

119. Entre ambdós, la llista documentada en els diversos concilis, amb llacunes, es completa amb Aquilí (589, 599), Esteve (614, 633), Domni (636, 638) i Gueric (653) (Palol 1999, 33).

120. Fem constar de nou el nostre agraïment envers els autors d'aquest treball per haver-nos permès la seva cita quan encara es trobava en premsa.

prop de l'actual convent de Santa Teresa (Ordeig 2011).¹²¹

Si poc és el que sabem pel que fa als edificis eclesiàstics, més fosc és encara el panorama en relació amb construccions de tipus civil o a estructures d'hàbitat. Sense que es pugui conèixer materialment quin ús tingué llavors el temple romà, posteriorment reconvertit en fortificació feudal, no es pot confirmar que la ciutat estigués llavors emmurallada, si bé es proposa un fonament d'època visigoda per algun tram de la muralla baixmedieval, fet que implicaria probablement una reducció o modificació del recinte urbà d'època romana (Palol 1999a, 93-94).

En qualsevol cas, resta fora de dubte, ni que sigui pels inequívocs testimonis escrits coetanis i sense que calgui recórrer a fonts posteriors, que la ciutat d'*Ausa* gaudeix d'un rol central durant tota l'època visigoda en tant que seu d'un bisbat i centre polític i administratiu d'un territori que avui no podem precisar, però que devia integrar per força l'actual comarca d'Osona i més enllà, i que exercia la seva influència probablement sobre bona part de la Catalunya Central. No obstant, dins d'aquest territori devien quedar englobats altres centres de poder, potser subalterns a *Ausa* o a alguna altra *civitas*, situats al capdavant de circumscripcions menors. Els indicis són diversos i els resseguim a continuació.

Així, les evidències materials que observem pel que fa a l'existència d'una més que probable basílica al capdamunt del Puig Cardener de Manresa es poden posar en relació amb altres que indiquen clarament que aquest punt seria el centre d'un territori des dels inicis de l'edat mitjana, una demarcació que cal identificar amb el *campo Baias* –el precedent de l'actual Pla de Bages– que trobem repetidament en la documentació primerenca del segle x,¹²² on s'atorga una clara preeminència a Manresa, considerada una ciutat, sobre aquell territori.¹²³ En la mateixa línia, les primeres notícies textuales que conservem sobre l'església de Santa Maria de Manresa li confereixen un terme de grans dimensions que abasta tot l'actual Pla de Bages i que integra altres esglésies en el seu interior.¹²⁴

Un perfil similar es documenta per a l'església de Santa Maria de Solsona, amb un extens terme descrit en la seva dotàlia de l'any 977 (Ordeig 1993-2004, doc. 95) i amb uns presumptes orígens antics («que olim fuit constructa antiquis temporibus»), en un lloc on, com hem vist, sabem de l'existència de restes baiximperials i potser immediatament posteriors. Solsona, tot i que no posseeix un comtat propi i que obté tardanament el rang episcopal, ja en època moderna, constitueix un dels nuclis principals del comtat d'Urgell en expansió als segles x-xi, i manté sempre un paper central sobre un territori relativament important que es correspon a grans trets amb la vall del riu Cardener fins a Cardona, precedent de l'actual comarca del Solsonès (Llorens 1986).

Amb una realitat arqueològica desconeguda, el cas de Santa Maria de Moià podria incorporar-se al grup, atès que és també dotada l'any 939 amb un terme extens, que incorpora altres esglésies de l'entorn (Ordeig 1993-2004, doc. 55), en un emplaçament que a la vegada era el centre d'un *pago* («in pago Modeliano») que podem suposar d'arrel antiga, com ho és el topònim que el distingeix. Igualment, el cas de Lluçà podria identificar-se amb el centre d'una realitat territorial ja definida en aquesta època i documentada posteriorment, a mitjans segle x, com *pago Luzane* (Ordeig 1999, doc. 685, any 951). Segurament caldria atribuir a la seva església de Santa Maria un terme notable, si bé cal considerar el text que ho precisa, la seva dotàlia de l'any 905, un document fals o interpolat (Ordeig 1993-2004, doc. 31).

Retornant a Osona, l'església de Santa Maria de Manlleu –*Mauseolo*, topònim amb clares reminiscències antigues– fou consagrada l'any 906 i dotada amb un terme parroquial extens que integrava diverses *villae* i masos, a la vegada que se li sotmetia la propera església de Sant Esteve del Corcó o Vila-Setrú, tal com la tenia «ab antiquis temporibus» (Ordeig 1999, doc. 71).¹²⁵ Així mateix, l'església de Santa Maria de Seva se situa al capdavant d'un territori –*Sevedano*– que sembla transcendir els límits de la *villa* del segle x, potser en funció d'una tradició pretèrita (Ordeig 1999, doc. 58, any 904; doc. 698, any 952; doc. 1756, any

121. Cal dir que es té notícia de la troballa en aquest mateix sector d'una tomba en caixa de *tegulae* (Rocafiguera 2010, 748).

122. «In commita[tu] Menresa, in terminio de campo Baias» (Ordeig 1999, doc. 532, any 943).

123. «In civitate Menresa, in Baias que vocant» (Ordeig 1999, doc. 403, any 934). Més enllà d'aquesta demarcació immediata, Manresa serà, des de la conquesta, capital d'un comtat associat al d'Osona.

124. Es tracta de la restitució feta l'any 1020 d'una dotàlia original de la primera meitat del segle x (Ordeig 1993-2004, doc. 137).

125. El document també cita una església «fundata cum ipsis parietibus antiquis». D'altra banda, i si bé no afecta necessàriament el nostre discurs, cal dir que el document, que no correspon a l'original, conté alguns elements –presència precoç d'un *vicarius*, d'alguns topònims excessivament catalanitzats o de masos– que fan dubtar de la seva autenticitat.

997), un cas semblant al de Santa Maria d'Olost, documentada d'ençà l'any 908 i ubicada l'any 972 dins un «territorio de Oloste» (Ordeig 1999, docs. 81 i 1121).

D'altra banda, l'església de Santa Maria d'Artés, que documentem per primera vegada l'any 972 (Ordeig 1999, doc. 1111), es troba instal·lada justament sobre mateix del temple tardoantic del qual ja n'hem donat referència. En aquest cas, el lloc d'Artés ja apareix precoçment a finals del segle IX com a centre d'una demarcació ben delimitada, en aquest cas una vall («vallem que dicitur Artesse»), atribuïda llavors a la seu de Vic per un precepte reial (Abadal 1926-1952, 293-299).¹²⁶

No tenim constància documental, en canvi, que el lloc de Casserres fos el centre de cap demarcació territorial d'entitat, si bé els diversos jaciments que hem pogut documentar en el seu entorn denoten una certa importància de l'enclavament, previsiblement sota la forma d'un *fundus* associat a la vil·la baiximperial localitzada prop del poble actual i especialment pel que fa a la presència en els afores d'aquest d'una basílica amb tombes significades en el seu interior i un extens cementiri adjacent, un conjunt que cal identificar amb el precedent de l'església dedicada, de forma significativa, a Santa Maria de l'Antiguitat i situada a pocs metres d'aquelles restes. Tanmateix, és important destacar de nou que el lloc de Casserres és citat l'any 798 com un punt fortificat que potser cal identificar amb el jaciment del Serrat dels Tres Hereus, amb una ocupació altmedieval reconeguda arqueològicament.

Tanmateix, cal tenir en compte que el lloc de Berga, a poc més de nou quilòmetres en línia recta vers el nord des de Casserres, constituïria ja un possible centre territorial a l'època si fem cas del pes que tindrà a partir del segle IX, quan ja trobem un *pago Bergense* citat l'any 835 (Abadal 1926-1952, 247) i un castell de Berga vers l'any 864, segons s'indica en el relat del trasllat del cos de Sant Vicenç (Abadal 1980, 32-34).¹²⁷ En tot cas, les contínues referències a partir d'aquell moment al *pagus* o al *territorium* berguedà, que figura finalment com a comtat a partir de mitjans de segle X, són prova

òbvia de la importància del lloc en època comtal i indicatiu probable de la seva centralitat en els temps immediatament anteriors (Camprubí 2006, 23-27). Això, evidentment, contradiria la consideració de Casserres com a centre territorial o, en tot cas, suposaria la seva subordinació a Berga i la seva inclusió en el territori d'aquesta, una qüestió que ara com ara ens és impossible de respondre.

Cas inequívoc, l'actual església de Santa Maria dels Prats de Rei, amb la presència comprovada d'una necròpolis baiximperial que podria estendre's fins l'època visigoda, s'aixeca en el solar d'un antic *municipium* d'època romana que devia perdurar com a centre del territori de *Sigarra* durant un període indeterminat amb posterioritat a l'extinció de l'imperi.¹²⁸ Sense notícies coetànies, sabem, però, que al segle X aquesta demarcació era encara tinguda en compte en la documentació d'època comtal, quan se l'associa, com en el cas del Bages, a un *campo*,¹²⁹ una denominació que ha de guardar un sentit proper al de *territorium* o, en tot cas, al d'*ager*. Cal insistir, en aquest punt, que, amb la incorporació d'aquesta zona a l'òrbita comtal, és Calaf l'enclavament que sembla tenir un paper preponderant per davant dels Prats de Rei, un relleu que podria haver-se donat en el transcurs del segle IX (Gibert en premsa).

Finalment, i tancant aquest recorregut, ens fem ressò de l'existència de certs indicis que, encara de manera dispersa, apunten vers la possible presència d'un temple en època visigoda en el solar de l'actual església de Santa Maria d'Igualada, sota la qual s'han localitzat alguns fonaments i restes de *tegulae*, a més d'una tomba d'obra en forma de túmul. En la zona adjacent al temple actual s'han registrat puntualment també alguns altres elements pertanyents a un horitzó situat preliminarment entre els segles V-VI, com ara una sitja (Enrich 2014; Nadal 2012).

En síntesi, tenim que la localització de basíliques creades entre els segles V-VI, precedents habituals d'esglésies posteriors amb advocació documentada a Santa Maria, en emplaçaments als quals la primera documentació carolíngia o comtal atribueix una preeminència territorial, cons-

126. Existeixen arguments raonables que defensen la natura interpolada de diversos passatges d'aquest document en les seves diverses versions, entre els quals s'inclouen unes primeres mencions de la «Menrense civitate» i del «Menresensem pagum»; per contra, sembla que la referència a la vall d'Artés pot constituir el nucli original i veritable del precepte (Bautier 1961).

127. El *Bergam castellum* fou una de les etapes en el viatge de tornada que els monjos encarregats de recuperar el cos de Sant Vicenç feren en companyia del comte Salomó de Cerdanya, segons el monjo Aimó (Migne 1844-1855, vol. 126).

128. Un cas molt semblant al de Prats de Rei es troba a Guissona, antic municipi romà de *Iesso*, amb una església principal dedicada a Santa Maria i edificada versemblantment sobre un temple anterior d'època tardoantiga, on alguns autors situen la primitiva seu del bisbat d'Urgell (Martí i Viladrich 2000).

129. «*In campo Sagarrensis*» (Altés 1994, doc. 10, any 945). Reproduïm aquesta menció significativa malgrat que, estrictament i com hem assenyalat en un apartat anterior, es tracta d'un text sospitós de falsedat o interpolació; en tot cas, les referències a la Segarra com a entitat territorial són constants a partir de la conquesta de la zona pels volts de l'any 1000.

titueix un fet que convé tenir en compte, ja que es manifesta com un fenomen reiterat que revela, al nostre entendre, algunes pautes relatives a l'organització territorial durant els primers segles de l'alta edat mitjana. Amb les dades que hem exposat, pensem que no es pot dubtar de l'existència d'alguns nuclis principals que despenen a partir del final del món romà, sigui quin sigui el seu passat immediat. Així, excepte en el cas dels Prats de Rei, on són relativament modestos, els precedents clàssics d'aquests emplaçaments semblen més aviat febles, de manera que no es pot entendre la seva preeminència en termes exclusius de continuïtat. En tot cas, i sense voler generalitzar de manera arbitrària, creiem que alguns d'aquests assentaments correspondrien al que els textos d'època visigoda anomenen *vicus*, en el sentit evolucionat que pren llavors aquest terme en relació amb l'època clàssica (Martínez 2006, 117-122). En aquest moment, i seguint els escriptors i els textos legals dels segles vi-vii, es considera un *vicus* una aglomeració que es diferencia de les ciutats per les seves dimensions més reduïdes i per la inexistència de muralles, un lloc on es pot eventualment construir una església però que a la vegada resulta inapropiat per a la creació d'una seu episcopal.

De fet, les lleis visigodes situen els *vici* immediatament per sota dels *castella*, als quals s'atribueix un paper més important que als primers en l'escala administrativa i un territori propi sobre el qual estenen la seva influència. En aquest sentit, cal contemplar la possibilitat que es pugui adjudicar aquesta categoria a algun dels enclavaments que comentem. Així, el cas del Puig Cardener de Manresa, situat dalt d'un turó encinglerat sobre el Cardener, podria revestir alguna d'aquestes categories –*vicus* o *castellum*–, si bé és molt poc el que sabem de la seva realitat material en aquesta època.

En tot cas, sí que coneixem alguns jaciments en alçada que fonts més tardanes, dels segles viii i ix, consideraven pròpiament *castra* o *oppida*. Ho

hem vist pel que fa a llocs com Cardona, Casserres o L'Esquerda/Roda. Malgrat que llavors eren considerades fortificacions desertes (*oppida olim deserta*), l'arqueologia mostra amb claredat, com es comprova en el cas del jaciment de L'Esquerda, que la seva ocupació i refortificació és ja una realitat si més no des del segle vii. Igualment, la identificació de la fase altmedieval del jaciment del Serrat dels Tres Hereus, de Casserres, permet atribuir, de moment, una cronologia situada a l'entorn dels segles vii-viii als materials documentats, semblant a la que s'atorga a les restes documentades sota l'església de Sant Pere de Madrona, a Berga. El cas de Cardona, malauradament i malgrat el paper fonamental que creiem que desenvolupa aquest enclavament durant tota l'alta edat mitjana, ens és arqueològicament desconegut més enllà de la localització recent d'una necròpolis altmedieval generada als peus del castell. I, com apuntàvem en un apartat anterior,¹³⁰ pensem que encara queden coses a dir sobre d'altres emplaçaments encimbellats on es bastiran castells en època comtal i que semblen revestir certa centralitat sobre circumscripcions territorials recordades al segle x, com hem vist pel que fa a Lluçà i el seu castell.

Aquests exemples afegeixen, doncs, una nova categoria al llistat d'assentaments que hem pogut detectar durant els primers segles de l'edat mitjana, tot i que cal reconèixer que la seva caracterització es veu àmpliament limitada per l'escassetat de dades arqueològiques al respecte. De tota manera, veiem molt difícil que propers treballs permetin arribar a considerar-los només com a llocs de refugi o com a iniciatives pageses d'autodefensa comunitària. Ben al contrari, pensem, com s'apunta per a d'altres àrees, que aquests jaciments són l'expressió sobre el territori de poders locals, actiu en connivència amb el poder central, al marge o directament en confrontació amb ell (Brogiolo i Chavarría 2008, 199-201; Schneider 2001).

130. Vegeu 2.5.2.

4. CONCLUSIONS

Arribats al final del camí, és hora de valorar quins han estat els avenços i les aportacions i de reconèixer, a la vegada, els límits i les mancances, un examen que cal aplicar als objectius explicats prèviament però també als plantejaments de caràcter metodològic que han acompanyat el desenvolupament de la recerca. A això dedicarem aquestes darreres pàgines.

En relació amb els esquemes metodològics, ja avançàvem a l'inici del treball la nostra convicció que l'estudi de l'alta edat mitjana només podia escometre's de manera completa des d'una orientació bàsicament arqueològica, que és la que aquí hem volgut desenvolupar. Així, considerem l'ús reiterat de les fonts materials com una de les principals aportacions del nostre estudi, en el qual hem exposat llargament els resultats obtinguts en l'excavació de jaciments de cronologies i característiques diverses, d'execució antiga o recent.

Malgrat el que es pugui pensar, el recurs a l'arqueologia no ha de ser concebut simplement com una alternativa a l'anàlisi de les fonts textuais allà on aquestes no arriben o són pobres o escasses. Ben al contrari, l'anàlisi arqueològica permet l'acostament a un registre, el material, susceptible de generar informacions no aprehensibles de cap altra manera i capaç de respondre qüestions principals impossibles d'abordar des del registre textual, n'hi hagi o no. No obstant, la prioritització del registre arqueològic, i aquesta és una de les característiques bàsiques de la nostra manera d'entendre la recerca sobre l'època altmedieval, no menysté en cap moment el recurs a les altres fonts disponibles. Ben al contrari, l'ús crític i mesurat de les informacions proporcionades pels textos, des de les lleis visigodes a les actes d'època comtal –des d'una perspectiva retroactiva–, constitueix un procediment ineludible en la nostra construcció del discurs històric. Malgrat constituir registres específicament diferenciats que s'adiuen a la resolució de tipus propis de qüestions, pensem que el seu ús en paral·lel, quan això és possible, esdevé del tot necessari.

En tot cas, i en referència als eixos delimitats a l'inici del treball, el recurs bàsic a l'arqueologia permet, especialment, un apropament directe al coneixement del poblament, un concepte certament vague que acostuma a incloure tot tipus d'informació relativa a la morfologia i les carac-

terístiques físiques dels assentaments que es poden identificar com a espais d'hàbitat i que habitualment contenen o es troben associats a àmbits de treball. No obstant, aquesta mateixa noció pot ser de gran utilitat en la mesura en què el coneixement que puguem adquirir en relació amb els assentaments, entesos en un sentit ampli, pot ser transformat, a partir de la interpretació de la realitat material d'aquests, en coneixement de les estructures socials i econòmiques del moment, ja que cal convenir en el fet que cada formació social desplega sobre el territori una varietat d'assentaments que li és pròpia, la definició i comprensió dels quals aporta per força informació sobre la societat que els genera.

Una apreciació semblant es pot establir pel que fa a l'organització territorial. En aquest cas, l'estudi arqueològic de certs emplaçaments, combinat amb algunes informacions textuais, pot desvelar quins són els esquemes bàsics de jerarquització entre els assentaments i quins poden ser els marcs d'influència dels punts principals, informacions que, com en el cas del poblament, es poden posar en relació amb les estructures socials i polítiques de cada època.

* * *

En el transcurs de la nostra recerca, hem pogut comprovar com, a partir del mateix segle v, especialment de la seva segona meitat, s'assisteix a l'abandonament generalitzat de la majoria dels espais dels dominis baiximperials –les *villae*–, tal com mostra pregonament la pràctica arqueològica. És clar que aquest fenomen ha de vincular-se per força a la mateixa desaparició de l'estat imperial en aquesta part de la Mediterrània, entenent aquest episodi com un procés complex en què intervenen múltiples factors a considerar i en el qual no es pot menystenir l'impacte produït per les migracions germàniques i la seva implantació, de grat o per força, sobre sòl imperial (Ward-Perkins 2007). En aquest sentit, la contrastació de les dades arqueològiques amb les escadusseres informacions textuais permet constatar l'existència d'un període convuls entre els segles v i vi, dins del qual s'inscriu la liquidació política de l'imperi d'Occident i que a la Tarraconense va acompanyada de greus enfrontaments entre l'aristocràcia

provincial i els visigots, inicialment instal·lats a l'Aquitània i zones adjacents abans de la seva expansió l'any 507 i en oberta expansió sobre la península Ibèrica a partir del darrer quart del segle v (Canal *et al.* 2007). És en aquest marc en què cal inserir l'abandonament d'aquells espais residencials de les *villae*, en el que seria l'epígon agònic d'un sistema que a partir d'ara mostrarà transformacions ben perceptibles arqueològicament.

Pel que fa al nostre cas concret, a la Catalunya Central hem vist com a partir de l'ensulsiada del model d'ocupació del món rural vigent fins aleshores, ben reconegut en les *villae* baiximperials, és possible identificar l'existència d'un nou patró de poblament rural caracteritzat, en la majoria de casos, per assentaments que presenten unes característiques constructives i unes dimensions més modestes que els seus precedents, però que tanmateix posseeixen els seus propis àmbits vinculats a la transformació i l'emmagatzematge de la producció agrícola. Aquests establiments s'estructuren habitualment a partir de diversos àmbits contigus associats a un espai obert envoltat per un clos més o menys contundent i es caracteritzen per una presència reiterada de trulls que situen la producció de vi com una de les especialitzacions que defineixen la seva orientació econòmica principal, al costat de la producció bàsica de cereal i la cria d'animals.

El cas més ben conegut, i un dels més representatius de Catalunya, el constitueix el jaciment de Vilaclara, on diversos àmbits s'estructuren seguitament a l'entorn d'uns espais exteriors que semblen delimitats per murs i on, com hem dit, es detecta la producció de vi com una de les activitats econòmiques principals. El Collet dels Clapers mostra una disposició semblant, en què un pati tancat va acompanyat d'àmbits destinats a contenir un o diversos trulls. En suma, aquests i altres exemples que hem pogut veure defineixen un model d'assentament en què coincideixen l'orientació econòmica i l'estructura pròpia dels assentaments, d'on s'entreveu un patró comú que es basa en recintes tancats que centralitzen en el seu interior bona part dels processos productius. De fet, un aspecte semblant prenen assentaments coetanis en altres zones on l'activitat arqueològica recent ha vingut a transformar de manera decidida i irreversible algunes percepcions tradicionals sobre el poblament d'època visigoda (Roig 2011b; Vigil-Escalera 2007).

Determinades tendències historiogràfiques recents han cregut convenient interpretar l'escenari social dels primers segles altmedievals a partir d'una perspectiva basada en la concepció d'un «aprimament» aristocràtic davant del qual, com en el fenomen dels vasos comunicants, les comu-

nitats pageses assolirien un grau més alt d'autonomia, apropiant-se –o experimentant un accés més directe– dels mitjans de producció (Wickham 2009). Seria, doncs, en aquesta etapa, a partir de la caiguda de la superestructura de l'estat imperial i de la consegüent disminució radical dels ingressos fiscals, que la pressió dels grups dominants sobre els camperols s'afebliria, cosa que atorgaria un marge més gran a la pròpia iniciativa d'aquestes comunitats.

Tanmateix, les informacions proporcionades pels jaciments que hem anat resseguint permeten introduir alguns matisos a tenir en compte. Queda clar, en primer lloc, que les comunitats pageses que habiten aquests assentaments rurals presenten en el seu interior marcades diferenciacions socials reflectides especialment en l'exclusió reiterada de part del col·lectiu dels espais cementirials convencionals, amb un tractament funerari que es presenta clarament desigual. Es dibuixen, per tant, comunitats que habiten un mateix assentament dividides netament en la seva condició i, segons es desprèn d'alguns estudis antropològics, en el seu accés als recursos i en la duresa del treball que duen a terme. Cal, doncs, identificar aquesta realitat amb l'existència d'esclaus, els *servi*, *ancillae* o *mancipia* que les fonts i lleis d'època visigoda, aquestes clarament segregacionistes, contempnen i regulen amb normalitat, tal com també es pot comprovar en bona part de l'occident europeu tardoantic (Salrach 1996 i 1998). En aquest sentit, cal convenir que el manteniment d'un sector de la societat que treballa la terra sota condició servil o esclava, del qual de fet en desconexem la proporció, no s'entén sense una classe propietària que en rebi els beneficis i unes estructures estatals que sancionin i garanteixin la continuïtat i la pervivència d'aquest estat de les coses.

D'altra banda, les estructures que es localitzen en aquest tipus de jaciments posen de relleu, com dèiem, una activitat econòmica orientada vers la producció de cereal i de vi, com testimonien les nombroses sitges que s'hi troben associades i els àmbits i estructures destinats al premsatge i recollida del producte. Es tracta d'una combinació recurrent que caracteritza aquests assentaments rurals en contraposició als dels segles immediatament posteriors, en què les estructures destinades al premsatge pràcticament desapareixen dels assentaments, sense que ara per ara es pugui precisar si es tracta d'un canvi d'orientació econòmica o de modificacions de caràcter tecnològic o d'ubicació de les estructures, tenint en compte que la vinya és tothora present en les actes de compravenda de béns immobles en la primera època comtal (Benet 1993). Per l'altre extrem, en canvi, sí que s'adverteix clarament una continuïtat entre

el que ens mostren els sectors productius de les vil·les baiximperials i els dels assentaments d'època visigoda, una continuïtat que, això sí, contrasta clarament amb l'aspecte físic general que presenten els establiments.

Aquestes característiques morfològiques i econòmiques dels assentaments són, al nostre entendre, difícilment atribuïbles a establiments pagesos autònoms; s'adiuen, en canvi, amb el que podríem considerar centres d'explotació amb una concepció centralitzada de la producció i una vocació vitivinícola que no es pot entendre fora dels marges d'una agricultura dirigida i amb un més que probable component especulatiu. Aquest escenari, combinat amb informacions provinents de paral·lels arqueològics propers i amb la consideració del que aporten les fonts escrites, ens permet proposar la seva identificació amb el que les fonts d'època visigoda anomenen *villae*, una categoria que se situa per sota dels *vici*, que s'assimila en alguns textos a la del *locus* i que també és ben present a la documentació d'època merovíngia (Martí 2006). De fet, es tracta d'un concepte hereu però ja no equiparable al que tenia el terme en època imperial, corresponent ara, al nostre entendre, a la implantació d'un model d'explotació de tipus dominical on el pes de l'esclavatge ha de ser encara gran.

En paral·lel, creiem que és destacable la presència advertida d'esglésies en emplaçaments que, a través de diversos camins, es poden considerar com a nuclis principals de magnitud variable i evolució diversa, un reconeixement que permet definir els traços bàsics de l'organització territorial del moment. Aquesta constatació, juntament amb el recull d'algunes dades que apunten vers la reocupació d'alguns assentaments protohistòrics o ibèrics, ens situa davant de la problemàtica de la identificació de grups dominants assentats sobre el territori, ocupant preferentment emplaçaments

que els textos coetanis anomenen *vici* o *castella* i que cal considerar, en aquest sentit, com a punts des d'on s'irradia de forma preferent el seu poder i que funcionen de manera complementària –i segurament subalterna– a les *civitates* de tradició antiga esdevingudes seus episcopals, com és el cas d'Ausa/Vic.

Al costat d'això, pensem que una de les principals aportacions d'aquest treball ha estat l'ampli reconeixement d'un gran nombre de necròpolis rurals a partir d'una recerca extensiva, fruit del recull sistemàtic dels exemples coneguts, i intensiva, sota la forma de l'anàlisi acurada de casos concrets. En aquest darrer aspecte, els treballs propis desenvolupats en especial a la necròpolis de Pertegàs contribueixen a donar llum a un tipus de poblament que, generat en bona part com un complement dels centres de domini d'època visigoda sota la forma d'establiments més petits i amb nivells de producció més modestos, sobreviu al progressiu declivi del model d'assentament representat per aquells i esdevé hegemònic especialment durant els segles VIII-IX, representat per una multitud d'assentaments dispersos que ocupen la pràctica totalitat de la geografia de l'àrea estudiada.

Com a apunt final, pensem que els resultats obtinguts en aquest treball, alguns reeixits i d'altres incomplets, contribueixen a certificar que l'avenç en el coneixement dels primers segles medievals és una fita ben assolible si s'empren de manera crítica i combinada els recursos i les fonts a l'abast, plantejant hipòtesis que guiïn la recerca i superant alguns tòpics paralitzadors. Ho hem pogut comprovar, o almenys així ho creiem, en aquestes pàgines, on, malgrat les evidents limitacions, pensem haver traçat les línies bàsiques de l'ordenació territorial i descrit les característiques fonamentals del poblament en la seva evolució durant el període crític que s'obre amb la fi del món antic.

5. BIBLIOGRAFIA

- ABADAL, R. D' 1926-1952: *Catalunya Carolíngia, II. Els diplomes carolíngis a Catalunya*, 2 vol., Institut d'Estudis Catalans, Barcelona.
- 1980: *Els primers comtes catalans*, Edicions Vicens-Vives, Barcelona.
- 1986a: *Dels visigots als catalans, I. La Hispania visigòtica i la Catalunya carolíngia*, Edicions 62, Barcelona.
- 1986b: *Catalunya Carolíngia I-1. El domini carolíngi a Catalunya*, Institut d'Estudis Catalans, Barcelona.
- AGUELO, J. 2015: «El Solsonès entre el segle VI i el IX: aportacions al coneixement i línies de recerca», a: *III Jornades d'Arqueologia de la Catalunya Central, Roda de Ter, 2014*, Barcelona, 53-68.
- AGUSTÍ, B. 1996: «Santa Maria d'Amer (Amer, La Selva)», a: *III Jornades d'Arqueologia de les Comarques de Girona*, Santa Coloma de Farners, 308-315.
- AGUSTÍ, B.; CODINA, D. 1992: «Noves aportacions al coneixement de les necròpolis emporitanes. II- Les restes humanes», *Annals de l'Institut d'Estudis Empordanesos* 25, Figueres, 384-397.
- AGUSTÍ, B.; MATARÓ, M. 1999: «Les Goges. Un cementiri entre els segles VII i IX (Sant Julià de Ramis, Girona)», a: DDAA, *Catalunya a l'època carolíngia. Art i cultura abans del romànic*, Barcelona, 111-113.
- AICART, F.; NOLLA, J. M.; PALAHÍ, L. 2008: *L'església vella de Santa Cristina d'Aro. Del monument tardoantic a l'església medieval*, Ajuntament de Santa Cristina d'Aro / Universitat de Girona, Girona.
- ALBAREDA, J.; FIGUEROLA, J.; MOLIST, M.; OLLICH, I. 1984: *Història d'Osona*, Eumo Editorial, Vic.
- ALCALDE, G.; MOLIST, M.; TOLEDO, A. 1994: *Procés d'ocupació de la Bauma del Serrat del Pont (la Garrotxa) a partir del 1450 aC*, Publicacions Eventuals d'Arqueologia de la Garrotxa, 1, Museu Comarcal de la Garrotxa.
- ALEGRÍA, W.; HIDALGO, I. 2015: «Els materials ceràmics dels Altimiris i Sant Martí de les Tombetes, dos jaciments tardoantics i altmedievals al Prepirineu de Lleida», a: *V Congrés d'Arqueologia Medieval i Moderna a Catalunya, 2014*, Barcelona, 1041-1056.
- ALTÉS, F. X. 1994: «El diplomatar del monestir de Santa Cecília de Montserrat, I: anys 900-999», *Studia Monastica* 36, Montserrat, fasc. 2, 223-302.
- ARAD, L. 2007: «The Holy Land *ampulla* of Sant Pere de Casserres. A liturgical and art-historical interpretation», *Miscel·lània Litúrgica Catalana* 15, Barcelona, 59-86.
- ARBÓS, E. 1999-2000: «Excavacions arqueològiques a l'església de Santa Maria de Veciana (Anoia)», *Tribuna d'Arqueologia 1999-2000*, Barcelona, 225-235.
- ARCE, J. 2006: «*Villae* en el paisaje rural de Hispania romana durante la Antigüedad Tardía», a: CHAVARRÍA, A.; ARCE, J.; BROGIOLO, G. P. (ed.), *Villas tardoantiguas en el Mediterráneo occidental*, Anejos de AespA XXXIX, CSIC, Madrid, 9-15.
- ARCOS, R. 2006: «L'evolució d'un mas medieval al Pla de Sanç, Sant Salvador de Guardiola (el Bages)», a: *III Congrés d'Arqueologia Medieval i Moderna a Catalunya*, Sabadell, 689-694.
- ARMENTANO, N.; GALLART, J.; NOCIAROVÁ, D.; TORRES, M. 2015: «Resultats de la intervenció arqueològica d'urgència duta a terme al jaciment de Mirambó (Sant Martí de Maldà, Urgell)», *Pre-actes de les Primeres Jornades d'Arqueologia i Paleontologia de Ponent, Balaguer i Lleida, 17 i 18 d'abril de 2015*.
- ASENSIO, D.; CARDONA, R.; FERRER, C.; MORER, J.; POU, J. 2003: «La fase medieval del jaciment de Sant Esteve d'Olius (Olius, Solsonès). Estudi d'una agrupació de sitges d'entre els segles X-XIV dC», a: *II Congrés d'Arqueologia Medieval i Moderna a Catalunya*, Sant Cugat del Vallès, 745-754.
- BACARIA, A. 1991: «Ceràmiques paleocristianes (Dérivées-des-sigillées-paléochrétiennes) del Penedès», *Miscel·lània Penedesenca* 15, Vilafranca del Penedès, 215-232.
- 1992: «Ceràmiques paleocristianes (DSP) del Museu de Palau de Plegamans (Vallès Occidental)», *Arraona: revista d'història* 10, Sabadell, 79-84.
- BACARIA, A., TORRENT, C., MADRID, M., BUXEDA, J. 2005: «Ceràmica de cuina del jaciment tardo-romà de la Bastida (Rubí, Barcelona)», a: GURT, J. M.; BUXEDA J., CAU M. A. (ed.), *Late Roman Coarse Wares, Cooking Wares and Amphorae in*

- the Mediterranean. Archaeology and Archaeometry*, BAR International Series 1340, Oxford, 179-202.
- BARAUT, C. 1979: «Els documents, dels segles IX i X, conservats a l'Arxiu Capitular de la Seu d'Urgell», *Urgellia* 2, la Seu d'Urgell, 7-145.
- BARBERÀ, J.; DAURA, A. 1982: «Trobada d'una sepultura medieval excavada a la roca a Cardona», *Dovella* 7, Manresa, 35.
- BARBERÀ, J.; DAURA, A.; PARDO, D. 1983: «Noves descobertes de necròpolis medievals als municipis de Cardona, Clariana de Cardener i Navàs», *Butlletí del Patronat Municipal de Museus* 2, Cardona, 35-45.
- 1986: «Nous indicis arqueològics al terme de Cardona», *Butlletí del Patronat Municipal de Museus* 4, Cardona, 78-80.
- BARRASETAS, E. (coord.) 2007: *La Solana. Memòria de l'excavació arqueològica al jaciment (Cubelles, el Garraf)*, Departament de Cultura i Mitjans de Comunicació de la Generalitat de Catalunya, Barcelona.
- BARRASETAS, E.; CARBONELL, E.; MARTÍNEZ, J. 1991-1992: «El jaciment romà del Poble Sec, Sant Quirze del Vallès. Vallès Occidental», *Tribuna d'Arqueologia 1991-1992*, Barcelona, 103-109.
- BAUTIER, R.-H. 1961: «La prétendue dissidence de l'épiscopat catalan et le faux concile de «Portus» de 887-890», *Bulletin Philologique et Historique*, Paris, 477-498.
- BELTRÁN, M. 1990: *Guía de la cerámica romana*, Libros Pórtico, Zaragoza.
- BELTRÁN DE HEREDIA, J. 2008: «Barcino durante la Antigüedad Tardía», *Zona Arqueológica* 9, Alcalá de Henares, 274-291.
- 2009: «Premses vineres i instal·lacions vinícoles a Barcino», a: CARRERAS, C.; GUITART, J. (ed.), *Barcino I: marques i terrisseries d'àmfores al pla de Barcelona*, Institut d'Estudis Catalans-Institut Català d'Arqueologia Clàssica, Barcelona, 119-130.
- BENET, A. 1982: «El Bages nucli de vida monàstica de tradició visigòtica?», *Dovella* 4, Manresa, 12-19.
- 1993: «El conreu de la vinya al Pla de Bages als segles X-XI», a: GIRALT, E. (coord.), *Vinyes i vins. Mil anys d'història II*, Universitat de Barcelona, Barcelona, 241-264.
- BENET, C.; CARRETÉ, J. M.; FÀBREGA, X.; MACIAS, J. M.; REMOLÀ, J. M. 1991-1992: «La premsa de la vil·la romana del Mas del Catxorro (Benifallet, Baix Ebre)», *Tribuna d'Arqueologia 1991-1992*, Barcelona, 110-116.
- 1992: «L'assentament rural del Mas del Catxorro (Benifallet): un exemple de continuïtat tardana», *Acta Arqueològica de Tarragona* 5, Tarragona, 31-45.
- BOLÒS, J. 1982: «Tombes excavades a la roca al Cabrerès», *Ausa*, Vic, 102-104, 353-360.
- 1987: «La necròpolis medieval d'Albesa (Viver i Serrateix, Berguedà)», *Cardener*, 4 (1987), Cardona, 11-23.
- 2006: *Diplomatari del monestir de Santa Maria de Serrateix (segles X-XV)*, Fundació Noguera, Barcelona.
- BOLÒS, J.; FÀBREGUES, M. 1982: «Sepultures excavades a la roca a les rodalies de Serrateix», *Acta historica et archaeologica mediaevalia* 3, Barcelona, 155-171.
- BOLÒS, J.; HURTADO, V. 2001: *Atles del comtat d'Osona (798-993)*, Rafael Dalmau Editor, Barcelona.
- 2004: *Atles del comtat de Manresa (798-993)*, Rafael Dalmau Editor, Barcelona.
- 2006: *Atles del comtat d'Urgell (v798-993)*, Rafael Dalmau Editor, Barcelona.
- 2015: *Atles dels comtats de Cerdanya i Berga (v788-990)*, Rafael Dalmau Editor, Barcelona.
- BOLÒS, J.; PAGÈS, M. 1982: «Les sepultures excavades a la roca», a: RIU, M. (dir.), *Necròpolis i sepultures medievals a Catalunya*, Acta Mediaevalia, Annex I, Universitat de Barcelona, 59-103.
- 1986: *El monestir de Sant Llorenç prop Bagà*, Artestudi, Barcelona.
- BOLÒS, J.; PADILLA, I.; PAGÈS, M. 1981: «Manifestacions eremítiques a les rodalies de la rotonda sepulcral de Sorba», *Quaderns d'Estudis Mediaevals*, vol. I, Barcelona, 6, 357-363.
- BONNASSIE, P. 1979-1981: *Catalunya mil anys enre: creixement econòmic i adveniment del feudalisme a Catalunya, de mitjan segle X al final del segle XI*, 2 volums, Edicions 62, Barcelona.
- BOSCH, J. M. 2012: «El cementiri del Roc d'Enclar (Andorra) (segles VI-IX dC). Una proposta de canvi d'escala perceptiva», a: MOLIST, N.; RIPOLL, G., *Arqueologia funerària al nord-est peninsular (segles VI-XII)*, Museu d'Arqueologia de Catalunya, Barcelona, 211-219.
- BOSCH, M.; COLL, R.; FONT, J. 2001-2002: «La vil·la romana de Cal Farrerons (Premià de Mar, Maresme). Resultat de les darreres intervencions», *Tribuna d'Arqueologia 2001-2002*, Barcelona, 167-188.
- BOSCH, J. M.; MESTRES, J.; MOLIST, N.; SENABRE, R. M.; SOCIAS, J. 1999: «Olèrdola. El procés d'urbanització feudal: un possible exemple de continuïtat d'un lloc antic (segles VIII-IX)», a: DDAA, *Catalunya a l'època carolíngia. Art i cultura abans del romànic (segles IX i X)*, Museu Nacional d'Art de Catalunya, Barcelona, 95-99.
- 2003a: «Les sitges del sector 01. L'ocupació del castrum Olerdula al segle X (Olèrdola, Alt Penedès)», a: *II Congrés d'Arqueologia Medieval*

- i *Moderna a Catalunya*, Sant Cugat del Vallès, 775-790.
- 2003b: *Conjunt històric d'Olèrdola (Olèrdola, Alt Penedès). Memòria. Sector 01. Intervenció 2000. Intervenció 2001*, Servei d'Arqueologia de la Generalitat de Catalunya, Barcelona.
- BROGIOLO, G. P.; CHAVARRÍA, A. 2008: «El final de las villas y las transformaciones del territorio rural en Occidente (siglos V-VIII)», a: FERNÁNDEZ, C.; GARCÍA-ENTERO, V.; GIL, F. (ed.), *Las villae tardorromanas en el occidente del Imperio. Arquitectura y función*, Ediciones Trea, Gijón, 194-213.
- BROGIOLO, G. P.; GELICHI, S. 1996: *Nuove ricerche sui castelli altomedievali in Italia settentrionale*, All'Insegna del Giglio, Florència.
- BRUN, J.-P. 2003: *Le vin et l'huile dans la Méditerranée antique. Viticulture, oléiculture et procédés de transformation*, Éditions Errance, París.
- 2004: *Archéologie du vin et de l'huile dans l'Empire romain*, Éditions Errance, París.
- BUFFAT, L.; PELLECUER, C. 2001: «La viticulture antique en Languedoc-Roussillon», *Gallia* 58, París, 91-111.
- BURCH, J.; GARCIA, G.; NOLLA, J. M.; PALAHÍ, L.; SAGRERA, J.; SUREDA, M.; VIVÓ, D.; MIQUEL, I. 2006: *Excavacions arqueològiques a la muntanya de Sant Julià de Ramis, 2. El castellum*, Ajuntament de Sant Julià de Ramis / Institut del Patrimoni Cultural de la Universitat de Girona, Girona.
- BURCH, J.; NOLLA, J. M.; SAGRERA, J.; VIVÓ, D.; SUREDA, M. 1999: *Els temples i els cementiris antics i altmedievals de mas Castell de Porqueres*, Centre d'Estudis Comarcals de Banyoles, Banyoles.
- BUSQUETS, F.; FÀBREGAS, M. 2015: «Noves aportacions a la història del Bisaura: intervencions arqueològiques al castell i església de Santa Maria de Besora (Santa Maria de Besora, Osona) i al castell de Milany (Vidrà, Osona). Anys 2012 i 2013», a: *III Jornades d'Arqueologia de la Catalunya Central, Roda de Ter, 2014*, Barcelona, 182-188.
- CABALLÉ, A. 1989: *Memòria-informe tècnic dels treballs d'excavació d'urgència a l'entorn de Sant Marc de Cal Bassacs (Gironella, Berguedà), 1989*, Servei d'Arqueologia de la Generalitat de Catalunya, Barcelona.
- CABAÑAS, N.: «Intervenció arqueològica a la plaça de l'església de Santa Maria de Camps», *Tribuna d'Arqueologia 2015-2016*, Barcelona. [En premsa]
- CAHNER, M. (dir.) 1992: *Gran Geografia Comarcal de Catalunya. Alt Penedès, Baix Penedès, Garraf, Anoia*, Enciclopèdia Catalana, Barcelona.
- (dir.) 1993: *Gran Geografia Comarcal de Catalunya. Osona, Ripollès*, Enciclopèdia Catalana, Barcelona.
- (dir.) 1994: *Gran Geografia Comarcal de Catalunya. Bages, Berguedà, Solsonès*, Enciclopèdia Catalana, Barcelona.
- CAIXAL, A.; SOLÉ, X. 1991: «Resultats de l'excavació a la capella de Sant Bartomeu de Navarcles (Bages), Barcelona», a: LACUESTA, R. (dir. i coord.), *Quaderns Científics i Tècnics, 3: Actuacions en el patrimoni edificat medieval i modern (segles X al XVIII)*, Diputació de Barcelona, Barcelona, 59-65.
- CAMPO, M. 2009: «Les troballes monetàries al sector 01», a: MOLIST, N. (ed.), *La intervenció al sector 01 del conjunt històric d'Olèrdola. De la prehistòria a l'etapa romana (campanyes 1995-2006)*, Museu d'Arqueologia de Catalunya, Barcelona, 407-410.
- CAMPRUBÍ, J. 2006: *Conquesta i estructuració territorial del Berguedà (s. IX-XI). La formació del comtat*, Universitat de Lleida, Lleida.
- CANAL, J.; CANAL, E.; NOLLA, J. M.; SAGRERA, J. 2006: «Les villae de Constantí a Carlemany. Aportacions gironines a la qüestió de l'evolució i la transformació de les vil·les o termes rurals durant l'Antiguitat Tardana (segles IV-VIII)», *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins* 47, Girona, 15-48.
- J. 2007: «La crisi de les villae i de la noblesa de la Tarraconensis en el canvi del segle V al VI. Fonts textuais i evidències arqueològiques», *Empúries* 55, Barcelona, 185-198.
- CARDONA, R.; GONZÁLEZ, J. R. 2003: «Prospecció arqueològica de les obres de millora general de la carretera LV-3002, tram Miracle-Su (Solsonès)», GENERA, M. (coord.), *Actes de les Jornades d'Arqueologia i Paleontologia, 2000. Comarques de Lleida*, Generalitat de Catalunya, Barcelona.
- CARDONA, R.; POU, J.; REVILLA, V. 1996: «Poblament romà al Solsonès: estat de la qüestió», *Revista d'Arqueologia de Ponent* 6, Lleida, 261-274.
- CARMONA, P. L.; PASCUAL, S. 2004: «Primers avanços sobre el conjunt terrisser de Ripoll de Can Brunet (Òdena, Anoia)», *Miscellanea Aqualatensis* 11, Igualada, 47-63.
- CARMONA, P. L.; PEDRAZA, L. 1993: «Cal Grimau, Òdena», a: DDAA, *Anuari d'intervencions arqueològiques 1982-1989. Època romana. Antiguitat Tardana*, Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya, Barcelona, 37.
- CARRERAS, A., 1981: «La torre de guaita de Castellfolliet (Serra de Prades). Notes arqueològiques i planimetria», *Butlletí Arqueològic* 3, Tarragona, 65-99.
- CARRERAS, J. 1990: «La Canal dels Avellaners», a: CASTANY, J.; SÀNCHEZ, E.; GUERRERO, L.; CARRERAS, J.; MORA, R.; VILA, G., *El Berguedà: de la prehistòria a l'antiguitat*, Àmbit de Recerques del Berguedà, Berga, 29-76.

- CARRERAS, T.; NUIX, J. M.; ENRICH, J. 1993: «L'Espelt, Òdena», a: DDAA, *Anuari d'intervencions arqueològiques 1982-1989. Època romana. Antiguitat Tardana*, Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya, Barcelona, 35-36.
- CASCANTE, P. 2011: «Intervenció arqueològica al monestir de Sant Pere de Casserres (Casserres-El Berguedà)», a: *IV Congrès d'Arqueologia Medieval i Moderna a Catalunya, 2010*, Tarragona, 925-934.
- CASCANTE, P.; FARGUELL, P. 2007: «Estudi d'impacte ambiental, prospecció i intervencions arqueològiques preventives en l'obra de la carretera eix del Llobregat C-16 de Navàs a Berga», *Tribuna d'Arqueologia 2007*, Barcelona, 213-225.
- 2012: «Intervenció arqueològica a l'accés est de Casserres (Casserres, Berguedà)», a: *I Jornades d'arqueologia de la Catalunya Central. Homenatge a Miquel Cura*, Barcelona, 183-185.
- CASTANY, J.; SÀNCHEZ, E.; GUERRERO, L.; CARRERAS, J.; MORA, R.; VILA, G. 1990: *El Berguedà: de la prehistòria a l'antiguitat*, Àmbit de Recerques del Berguedà, Berga.
- CASTANYER, P.; TREMOLEDA, J. 1999a: *La vil·la romana de Vilauba: un exemple de l'ocupació i explotació romana del territori a la comarca del Pla de l'Estany*, Ajuntament de Banyoles, Girona.
- 1999b: «Trull i cabana de la vil·la de Vilauba», a: PALOL, P. DE (coord.), *Del Romà al romànic. Història, art i cultura de la Tarraconense entre els segles IV i X*, Enciclopèdia Catalana, Barcelona, 156-157.
- 2007: «El paisatge agrari a l'Empordà en temps dels romans: l'exemple de la vil·la de la Font del Vilar (Avinyonet de Puigventós)», *Annals de l'Institut d'Estudis Empordanesos* 39, Figueres, 275-290.
- CASTANYER, P.; DEHESA, R.; PUIGDEVALL, I.; TREMOLEDA, J. 2008: «Resultats de l'actuació arqueològica realitzada l'any 2007 a la vil·la romana de Vilauba (Camós, Pla de l'Estany)», a: *IX Jornades d'arqueologia de les comarques de Girona*, Girona, 267-271.
- CASTANYER, P.; TREMOLEDA, J.; COLOMINAS, L.; ANTOLÍN, F. 2015: «Després de les villae. La transformació del camp al nord-est català en els segles VI i VII a partir de l'exemple de Vilauba/Villa Alba (Pla de l'Estany)», *Estudis d'Història Agrària* 27, Barcelona, 43-65.
- CASTELLÀ, J.; COSTA, R.; ROSAS, J.; SAUMELL, A. M.; SAUMELL, J.; SEGURA, J. 1986: *Campanyes d'excavacions arqueològiques a Els Prats de Rei (1972-1975)*, Museu Municipal dels Prats de Rei, Els Prats de Rei.
- CASTELLANOS, S. 1998: «Terminología textual y relaciones de dependencia en la sociedad hispanovisigoda. En torno a la ausencia de coloni en las Leges Visigothorum», *Gerión* 16, Madrid, 451-460.
- CASTILLO, A. DEL; RIU, M. 1962: «El poblado bergistano de Camp-Maurí», a: *VII Congreso Arqueológico Nacional*, Zaragoza, 426-431.
- CASTRO, O. DE; CARLÚS, X. 2011-2012: «Intervenció arqueològica al Bosc del Quer (Sant Julià de Vilatorrada, Osona)», *Tribuna d'Arqueologia 2011-2012*, Barcelona, 39-75.
- CATALÁN, R.; FUENTES, P.; SASTRE, J. C. (ed.) 2014: *Las fortificaciones en la Tardoantigüedad. Élités y articulación del territorio (siglos V-VIII d. C.)*, La Ergástula Ediciones, Madrid.
- CHAVARRÍA, A. 1998: «Els establiments rurals del llevant de la Tarraconense durant l'Antiguitat Tardana: transformacions arquitectòniques i funcionals», *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins* 39, Girona, 9-30.
- 1999: «Vil·la de Torre Llauder», a: PALOL, P. DE (dir.), *Del romà al romànic. Història, art i cultura de la Tarraconense mediterrània entre els segles IV i X*, Enciclopèdia Catalana, Barcelona, 137-138.
- 2006: «Villas en Hispania durante la Antigüedad Tardía», a: CHAVARRÍA, A., ARCE, J.; BROGIOLO, G. P. (ed.), *Villas tardoantiguas en el Mediterráneo occidental*, Anejos de AespA XXXIX, CSIC, Madrid, 17-35.
- 2006: «Aristocracias tardoantiguas y cristianización del territorio (siglos IV-V): ¿otro mito historiográfico?», *Rivista di Archeologia Cristiana* 82, Ciutat del Vaticà, 201-230.
- 2007a: *El final de las villae en Hispania (siglos IV-VII)*, Brepols, Turnhout.
- 2007b: «*Splendida sepulcra ut posteri audiant*. Aristocrazie, mausolei e chiese funerarie nelle campagne tardoantiche», a: BROGIOLO, G. P.; CHAVARRÍA, A., *Archeologia e società tra tardo antico e alto medioevo*, SAP Società Archeologica, s. r. l., Màntua, 127-146.
- CHÁVEZ, A.; PASTOR, I. 2014: «La muralla de Sant Pere de Casserres. Neteja forestal i sondejos arqueològics. (Masies de Roda, Osona)», a: *II Jornades d'arqueologia de la Catalunya Central. Actes. Vic, 13, 14 i 15 de desembre de 2012*, Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya-Museu Episcopal de Vic, Barcelona, 205-208.
- CHORÉN, J.; CALDUCH, N. 2006: «L'assentament ibèric de Sant Esteve d'Olius (Olius, Solsonès): intervenció a la muralla i al camí d'accés. Primera fase de l'adequació del camp de sitges fortificat del segle II aC», *Oppidum* 5, Solsona, 23-33.
- COLL, J. M. 2004: «Can Palau (Sentmenat, Vallès Occidental)», a: *Actes de les Jornades d'Arqueologia i Paleontologia 2001. Comarques de Barcelona (1996-2001)*, Barcelona, 791-797.

- 2011: «Els vidres d'època visigoda a Catalunya: primeres dades», a: *IV Congrès d'Arqueologia Medieval i Moderna a Catalunya*, Tarragona, 201-209.
- COLL, J. M.; MOLINA, J. A.; ROIG, J. 1994: «El Fondal de Valldellós» (Mediona, Alt Penedès): un nucli eremític-cultural en cova del s. v», *Miscel·lània Penedesenca* 20, Vilafranca del Penedès, 170-183.
- COLL, J. M.; ROIG, J. 2000: «Consideracions entorn de la ceràmica de cuina al Vallès: de l'antiguitat tardana a la fi de l'any mil», a: *Congrès Internacional Gerbert d'Orlhac i el seu temps. Catalunya i Europa a la fi del primer mil·lenni (1999)*, Actes, Vic, 457-474.
- 2003: «Les sivelles de cinturó d'època visigoda (s. VI-VIII) a les comarques de Barcelona», a: *II Congrès d'Arqueologia Medieval i Moderna a Catalunya*, Sant Cugat del Vallès, 831-836.
- 2011: «La fi de les vil·les romanes baiximperials a la Depressió Prelitoral (segles IV-V): contextos estratigràfics i registre material per datar-los», a: *IV Congrès d'Arqueologia Medieval i Moderna a Catalunya*, Tarragona, 161-172.
- COLL, J. M.; ROIG, J.; MOLINA, J. A. 1998: «L'Església Vella de Sant Menna (Sentmenat, Vallès Occ.): Fases II-III», AGUADO, X.; ARGEMÍ, M.; GARSABALL, J.; OLIVÉ, J. (coord.), a: *Actes de les Jornades de Joves Medievalistes del Vallès*, Universitat Autònoma de Barcelona, Cerdanyola del Vallès, 91-107.
- CONSTANT, A. 2007: «De la civitas au castrum: genèse des centres locaux du pouvoir entre Elne et Ampurias (IVe-Xe s.)», a: SÉNAC, PH. (éd.), *Villa 2 - Villes et campagnes de Tarraconaise et d'al-Andalus (VIe-XIe siècles): la transition*, CNRS / Université de Toulouse-Le Mirail, 41-66.
- 2008: «Fouilles récentes au castrum Vulturaria / Ultrera (Argelès-sur-Mer, Pyrénées-Orientales)», a: MARTÍ, R. (ed.), *Fars de l'Islam. Antiques alimares d'al-Andalus*, EDAR, Barcelona, 39-55.
- CORCORAN, S. 2003: «The donation and will of Vincent of Huesca: latin text and english translation», *Antiquité Tardive* 11, Turnhout, 215-221.
- COROMINAS, M.; FLORENSA, F. 2008-2009: «El jaciment dels voltants de la Torre Bargallona: un assentament d'època tardoantiga a Cambrils (Baix Camp)», *Tribuna d'Arqueologia* 2008-2009, Barcelona, 173-185.
- COROMINES, J. 1989-1997: *Onomasticon Cataloniae*, Curial, Barcelona.
- CÒTS, P. 2003: «Necròpolis de "Lo Muladar" (Sudanell, Segrià)», a: *Actes de les Jornades d'Arqueologia i Paleontologia 2000. Comarques de Lleida*, volum 2, Generalitat de Catalunya, Barcelona, 305-308.
- DAURA, A.; GALOBART, J. 1982: «Les tombes medievals excavades a la roca. El cas del Bages», *Dovella* 5, Manresa, 13-23.
- 1983: «Troballes arqueològiques a Rocafort de Bages», *Dovella* 8, Manresa, 33-36.
- 1987: «Els cementiris de la Vila (Talamanca), Can Riols (Navàs) i el Serrat dels Morts (Sallent). Apunts per a una tipologia sepulcral de l'Edat Mitjana al Bages», *Dovella* 25, Manresa, 65-70.
- 1988: «Nous jaciments arqueològics al terme municipal de Navàs», *Cardener* 5, Cardona, 107-124.
- DAURA, A.; PARDO, D. 1990: «Nous testimonis de la baixa romanitat a les conques mitjana i alta del Cardener i el Llobregat», a: *La romanització al Pirineu, VIII Col·loqui Internacional d'Arqueologia de Puigcerdà*, Puigcerdà, 143-151.
- 1991: «Restes romanes baix-imperials a la conca mitjana-alta del riu Llobregat (noves dades per a un panorama poc conegut)», *Estrat* 4, Igualada, 37-60.
- 1992: «Les excavacions arqueològiques a la vil·la romana de Boades (Castellgalí). Campanyes de 1986 i 1987», *Miscel·lània d'Estudis Bagencs* 8, Manresa, 76-99.
- DAURA, A.; SÀNCHEZ, E. 1986: *El Puig Cardener de Manresa. Prospeccions realitzades el 1986*, Memòria dipositada al Servei d'Arqueologia de la Generalitat de Catalunya, Barcelona.
- 1987: «Sondeigs arqueològics al Puig Cardener (Manresa)», *Miscel·lània d'Estudis Bagencs* 5, Manresa, 87-97.
- DAURA, A.; GALOBART, J.; PIÑERO, J. 1995: *L'arqueologia al Bages*, Centre d'Estudis del Bages, Manresa.
- DAURA, A.; PARDO, D.; PIÑERO, J. 1990-1991: «Notícia sobre la troballa d'una peça de cinturó visigòtica a Salabernada (Artés, Bages)», *Acta historica et archaeologica mediaevalia* 11-12, Barcelona, 439-446.
- 1989-1991: *Jaciment romà i medieval de Matacans*, Memòria inèdita dipositada al Servei d'Arqueologia de la Generalitat de Catalunya, Barcelona.
- 1992: «El jaciment arqueològic de Matacans (Artés). Ressenya dels treballs realitzats entre 1988 i 1991», *Miscel·lània d'Estudis Bagencs* 8, Manresa, 147-190.
- DAURA, A.; PARDO, D.; SÀNCHEZ, E. 1988: «Una aportació al coneixement cronològic de la ceràmica grisa a Catalunya», *Acta historica et archaeologica mediaevalia* 9, Barcelona, 429-441.
- DDAA 1984a: *Catalunya Romànica, II. Osona I*, Enciclopèdia Catalana, Barcelona.
- DDAA 1984b: *Catalunya Romànica, XI. El Bages*, Enciclopèdia Catalana, Barcelona.

- DDAA 1985: *Catalunya Romànica, XII. El Berguedà*, Enciclopèdia Catalana, Barcelona.
- DDAA 1986: *Catalunya Romànica, III. Osona II*, Enciclopèdia Catalana, Barcelona.
- DDAA 1987: *Catalunya Romànica, XIII. El Solsonès. La Vall d'Aran*, Enciclopèdia Catalana, Barcelona.
- DDAA 1992: *Catalunya Romànica, XIX. El Penedès. L'Anoia*, Enciclopèdia Catalana, Barcelona.
- DDAA 1997: *Catalunya Romànica, XXIV. El Segrià. Les Garrigues. El Pla d'Urgell. La Segarra. L'Urgell*, Enciclopèdia Catalana, Barcelona.
- DDAA 1998a: *Catalunya Romànica, XXVII. Visió de síntesi, restauracions i noves troballes. Bibliografia. Índexs generals*, Enciclopèdia Catalana, Barcelona.
- DDAA 1998b: *Arqueologia medieval a l'Anoia*, Museu de la Pell d'Igualada i comarcal de l'Anoia, Igualada.
- DÍAZ, P. C. 1993: «Propiedad y explotación de la tierra en la Lusitania tardoantigua», *Studia Historica. Historia Antigua* 11, Salamanca, 297-309.
- DONADA, T. 2006: «Origen i toponímia a l'entorn de la Donada de Sant Joan de Fàbregues», *Ausa* 158, Vic, 515-549.
- ENRICH, J. 2014: *La Conca d'Òdena entre la Baixa Romanitat i l'inici de l'Edat Mitjana. Una aproximació als precedents de la vila medieval d'Igualada*, Igualada.
- ENRICH, J.; ENRICH, J. 1974a: «Sepulturas medievales en el "Collet de Sant Pere Màrtir"», *Información Arqueológica* 15, Barcelona, 71-75.
- 1974b: «L'estació tardo-romana de Cal Sanador», *Miscellanea Aqualatensis* 2, Igualada, 33-46.
- 1986-1989: «Tres conjunts d'habitable alto-medieval a l'Alta Segarra (Anoia-Bages, Barcelona)», *Empúries* 48-50, Barcelona, 300-310.
- 1997: «Les ceràmiques comunes tardorromanes i altomedievals en el context de l'habitable rural dispers de la Catalunya Central», a: DDAA, *Contextos ceràmics d'època romana tardana i de l'Alta Edat Mitjana (segles IV-X)*, Arqueomediterrània 2, Barcelona, 21-36.
- ENRICH, J.; ENRICH, J.; PEDRAZA, L. 1993: «Vilaclara de Castellfolit del Boix (Bages, Barcelona). Un asentamiento rural de la antigüedad tardía», a: *IV Congreso de Arqueología Medieval Española*, Alacant, 317-324.
- 1995: *Vilaclara de Castellfolit del Boix (El Bages). Un asentament rural de l'antiguitat tardana*, Arqueoanoia Edicions, Igualada.
- ENRICH, J.; ENRICH, J.; SALES, J. 2008: «Anàlisi de l'ocupació de l'espai rural en època romana a la Catalunya interior», a: REVILLA, V.; GONZÁLEZ, J. R.; PREVOSTI, M., *Actes del Simposi: les vil·les romanes a la Tarraconense, volum I*, Museu d'Arqueologia de Catalunya, Barcelona, 205-227.
- ENRICH, J.; SALES, J.; ENRICH, J. 2003: «Les necròpolis tardoantigues i altmedievals a l'Anoia: els rituals d'enterrament i les seves pautes i models d'interrelació a l'espai rural», a: *II Congrés d'Arqueologia Medieval i Moderna a Catalunya*, Sant Cugat del Vallès, 662-673.
- ESCALA, O.; MULET, M.; COLET, A. 2011: «El Tossal del Moro. Un jaciment visigot i ibèric a l'Urgell? Primers resultats», *Urtx* 25, Tàrrrega, 243-252.
- ESTEBAN, J. J.; ESTRADA, A.; SALAZAR, N.; SALES, J. 2003-2004: «La vil·la romana de Sant Pere de Gavà (Baix Llobregat): de l'alt imperi a l'antiguitat tardana. Catorze anys d'intervencions arqueològiques», *Tribuna d'Arqueologia* 2003-2004, Barcelona, 171-187.
- FANJUL, A. 2011: «Las últimas cuevas. Observaciones en torno a la ocupación histórica de las cuevas astur-leonesas», *Arqueología y territorio medieval* 18, Jaén, 91-116.
- FARRENY, M.; MAURI, A.; NAVARRO, R. 2011: «L'església de Santa Margarida del Priorat de Sant Genís de Rocafort (Martorell)», a: ACHÓN, O.; DE VINGO, P.; JUÁREZ, T.; MIQUEL, J.; PINAR, J. (ed.), *Esglésies rurals a Catalunya entre l'Antiguitat i l'Edat Mitjana (segles V-X)*, BraDypUs, Bologna, 213-227.
- FARRÉS, R.; SERRA, J. 1991: «Dues noves sepultures alt-medievals a la comarca de l'Anoia», *Estrat* 4, Igualada, 83-86.
- FERNÁNDEZ, C.; GARCÍA-ENTERO, V.; GIL, F. (ed.) 2008: *Las villae tardorromanas en el occidente del Imperio. Arquitectura y función*, Ediciones Trea, Gijón.
- FIERRO, J. 2006: «La Torre del Breny (Castellgalí). Un exemple de reutilització d'un monument funerari romà», a: *III Congrés d'Arqueologia Medieval i Moderna a Catalunya*, Sabadell, 727-741.
- 2011: «El castell i l'església de Sant Pere de Mardona (Berga). Un jaciment tardoantic i altmedieval», a: *IV Congrés d'Arqueologia Medieval i Moderna a Catalunya, 2010*, Tarragona, 659-666.
- FLORENSA, F. 2015: «Casserres: la transició de l'Antiguitat Tardana i el món altmedieval al Berguedà», a: *III Jornades d'Arqueologia de la Catalunya Central, Roda de Ter, 2014*, Barcelona, 43-52.
- FOLCH, C. 2005: «La ceràmica de la Alta Edad Media en Catalunya (siglos VIII-IX). El estado de la cuestión», *Arqueología y Territorio Medieval* 12, Jaén, 2, 237-54.
- 2012: *Els territoris del nord-est de Catalunya durant l'Alta Edat Mitjana (segles VI-XI d.C.): orga-*

- nització territorial i arqueologia del poblament. Tesi doctoral inèdita, Universitat Autònoma de Barcelona.
- FOLCH, C.; GIBERT, J. 2009: *Memòria de les prospeccions arqueològiques a la vall del Cardener, any 2006*, Servei d'Arqueologia de la Generalitat de Catalunya, Barcelona.
- 2011a: «Arqueologia, documentació escrita i toponímia en l'estudi de l'Alta Edat Mitjana: els casos dels topònims *pharus*, *monasterium* i *palatium*», a: *Estrat Crític 5. Actas de las III Jornadas de Jóvenes en Investigación Arqueológica (JIA 2010)*, volum II, Bellaterra, 364-377.
  - 2011b: «L'assentament rural de l'Alta Edat Mitjana de l'Aubert (Vall d'en Bas, la Garrotxa) (segles VII-X dC)», a: *IV Congrés d'Arqueologia Medieval i Moderna a Catalunya, 2010*, Tarragona, 67-74.
  - 2011c: «El Collet de les Caixes (Navàs, Bages): una ferreria de l'Edat Mitjana (segles XI-XII)», a: *IV Congrés d'Arqueologia Medieval i Moderna a Catalunya, 2010*, Tarragona, 823-830.
  - 2012: «Excavacions arqueològiques a l'Aubert (la Vall d'en Bas, la Garrotxa). Campanyes 2010-2011», a: *Onzenes Jornades d'Arqueologia de les Comarques de Girona*, Girona, 369-373.
- FOLCH, C.; GIBERT, J., CARRASCAL, S. 2011: «La necròpolis de l'Alta Edat Mitjana de Pertegàs (Calders, Bages) (segles VIII-IX)», a: *IV Congrés d'Arqueologia Medieval i Moderna a Catalunya*, Tarragona, 113-122.
- FOLCH, C.; GIBERT, J., MARTÍ, R. 2009: «Asentamientos rurales de la Alta Edad Media en Catalunya Vella (siglos VII-XI). Resultados preliminares de un proyecto de investigación», a: QUIRÓS, J. A. (ed.), *The archaeology of early medieval villages in Europe*, Universidad del País Vasco, Bilbao, 289-301.
- FOLCH, C.; GIBERT, J.; MARTÍ, R. 2010: «Hábitat y sociedades rurales en Catalunya (siglos VI-XI): toponimia, documentación y arqueología», a: SÉNAC, PH. (dir.), *Villa 3: Historia y arqueología de las sociedades del valle del Ebro (ss. VII-XI)*, CNRS/Université de Toulouse 2-Le Mirail, Toulouse, 125-155.
- 2015: «Excavacions al conjunt arqueològic altmedieval de Monistrol de Gaià (Bages) durant el període 2010-2013: fases generals, cronologia i contextualització», a: *V Congrés d'Arqueologia Medieval i Moderna a Catalunya, 2014*, Barcelona, 707-720.
- FOLCH, C.; GIBERT, J., MARTÍN, J.; RODRIGO, E. 2007: «L'ocupació de l'Alta Edat Mitjana del jaciment del Serrat dels Tres Hereus (Casserres, Berguedà)», a: *III Congrés d'Arqueologia Medieval i Moderna a Catalunya*, Sabadell, 753-57.
- FOLCH, C.; MARTÍ, R. 2007: «Excavacions arqueològiques al vilar de Montclús (Santa Maria de Merlès, Berguedà): un assentament rural del segle IX», a: *III Congrés d'Arqueologia Medieval i Moderna a Catalunya*, Sabadell, 506-513.
- FONT, J.; MESTRES, I. 2003: *Intervenció arqueològica i restauració de la Torre de Guaita del Castell de Tona*, Memòria inèdita dipositada al Servei d'Arqueologia de la Generalitat de Catalunya, Barcelona.
- FORTÓ, A.; MARTÍNEZ, P.; MUÑOZ, V. 2009: «Los yacimientos del Pla del Serrador (les Franqueses del Vallès) y de Ca l'Estrada (Canovelles), dos ejemplos de asentamiento agrícola ente los siglos V y XIII dC en el entorno de Granollers (Vallès Oriental, Barcelona)», a: QUIRÓS, J. A. (ed.), *The archaeology of early medieval villages in Europe*, Universidad del País Vasco, Bilbao, 263-274.
- FRANCÈS, J.; GUÀRDIA, M.; ARGELAGUÉS, M. 2011: «L'ocupació altmedieval del Turó de Ca n'Oli-ver (Cerdanyola del Vallès)», a: *IV Congrés d'Arqueologia Medieval i Moderna a Catalunya*, Tarragona, 885-893.
- GARCÍA, L. A. 2001: «From coloni to servi. A History of the Peasantry in Visigothic Spain», *Klio* 83, Berlin, 198-212.
- GARCIA, M., MACIAS, J. M., TEIXELL, I. 1999: «Necròpolis de la vil·la dels Munts», a: PALOL, P. DE (dir.), *Del romà al romànic. Història, art i cultura de la Tarraconense mediterrània entre els segles IV i X*, Enciclopèdia Catalana, Barcelona, 278-279.
- GARCIA, M. G.; MORO, A.; TUSET, F. 2009: *La seu episcopal d'Ègara. Arqueologia d'un conjunt cristià del segle IV al IX*, Institut Català d'Arqueologia Clàssica, Tarragona.
- GENÉ, M.; GALLART, J.; MALGOSA, A.; PUJOL, M. 2014: «Les intervencions arqueològiques a les necròpolis de tombes excavades a la roca de Ço del Roig (Alguaire, Segrià) i la Valleta (Sunyer, Segrià)», *Shikar* 1, Lleida, 8-15.
- GENERA, M. 1999: «Premsa de Fontjoana», a: PALOL, P. DE (coord.), *Del romà al romànic. Història, art i cultura de la Tarraconense mediterrània entre els segles IV i X*, Barcelona, 135.
- GIBERT, J. 2006a: «L'evolució del poblament tard antic a la depressió penedesenca i els seus marges (segles V-VII)», a: *III Jornades d'Història i Arqueologia Medieval del Maresme. De Constantí a Carlemany. El pas de l'Antiguitat Tardana al món medieval*, Grup d'Història del Casal, Mataró, 175-186.
- 2006b: «Els inicis de l'Edat Mitjana (segles VIII-X) al Penedès i al Baix Llobregat: una aproximació arqueològica», *Butlletí de la Societat Catalana d'Estudis Històrics* 17, Barcelona, 65-84.

- 2011: *L'Alta Edat Mitjana a la Catalunya Central (segles VI-XI). Estudi històric i arqueològic de la conca mitjana del riu Llobregat*, Servei de Publicacions de la Universitat Autònoma de Barcelona, Departament de Ciències de l'Antiguitat i de l'Edat Mitjana. [Consultable a l'adreça <http://hdl.handle.net/10803/79098>.]
- 2012: «L'Alta Edat Mitjana a la Catalunya Central (segles VI-XI). Estudi històric i arqueològic de la conca mitjana del riu Llobregat», *Butlletí de la Societat Catalana d'Estudis Històrics* 23, Barcelona, 353-385.
- 2013: «De Guissona a Magalona: consideracions entorn del topònim *palatium* en els extrems de la seva dispersió al nord-est de la Tarraconesa i a la Septimània», a: BALLESTÍN, X.; PASTOR, E. (ed.), *Lo que vino de Oriente. Horizontes, praxis y dimensión material de los sistemas de dominación fiscal en al-Andalus (ss. VII-IX)*, BAR International Series, Oxford, 160-181.
- 2016: *A l'ombra de Barchinona. Antecedents i gènesi de la societat feudal a l'entorn del delta del Llobregat (segles VI-XI)*, Ajuntament del Prat de Llobregat, El Prat de Llobregat.
- «Entre al-Andalus et les carolingiens. Quelques notes sur la frontière de la Catalogne Centrale au IXe siècle», a: GASC, S.; Venco-SALAÜN, C., *Les frontières pyrénéennes au Moyen Âge (VIe-XVe s.)*. *Nouvelles thèses, nouveaux débats*, Universidad de Zaragoza, Zaragoza. [En premsa]
- GODOY, C. 1995: *Arqueología y liturgia. Iglesias hispánicas (siglos IV al VIII)*, Universitat de Barcelona, Barcelona.
- GONZÁLEZ, J. R., MEDINA, J.; VÁZQUEZ, M. P., RODRÍGUEZ, J. I. 2012: «La necròpolis del Tossal de les Forques (la Sentiu de Sió, la Noguera)», a: MOLIST, N.; RIPOLL, G., *Arqueologia funerària al nord-est peninsular (segles VI-XII)*, Museu d'Arqueologia de Catalunya, Barcelona, 187-200.
- GORGES, J. G. 1979: *Les villas hispano-romaines. Inventaire et problématique archéologiques*, Université de Bordeaux.
- GRAU, J.; FREIXA, M.; IBÁÑEZ, S. 2012: «Seguiment i excavació arqueològica al camí de Sant Feliu de la Garriga (Viladamat, Alt Empordà)», a: *Onzenes Jornades d'Arqueologia de les Comarques de Girona*, Girona, 351-356.
- GRINÓ, D. 2012: *Memòria de la intervenció arqueològica preventiva a la vil·la romana de Sant Amanç (2011), dins les obres del desdoblament de l'Eix Transversal. Carretera C-25 (PK 117+095 al PK 132+380), tram: Aguilar de Segarra-Manresa (Rajadell, el Bages)*, Mataró.
- GRINÓ, D.; CAMARASA, V.; BUSQUETS, C. 2011: «El tractament de la mort i el ritual funerari en la societat visigoda dels segles VI, VII i VIII a les Terres de Ponent: la necròpolis de Mas del Pagès (la Granadella, Lleida)», a: *IV Congrés d'Arqueologia Medieval i Moderna a Catalunya*, Tarraçona, 181-189.
- GUÀRDIA, J. 2002: «El Collet dels Clapers de Segués: un hàbitat alt-medieval al Solsonès», a: *I Congrés d'Arqueologia Medieval i Moderna a Catalunya*, Igualada, 228-241.
- 2004: «Intervenció arqueològica d'urgència al Cap del Pont del Gurri (Vic, Osona)», a: *Actes de les Jornades d'Arqueologia i Paleontologia, La Garriga, 2001*, Servei d'Arqueologia, Barcelona, 651-655.
- GUILLAMET, J. 1993: «Conreu i producció de vi a Andorra a l'Alta Edat Mitjana», a: GIRALT, E. (coord.), *Vinyes i vins: mil anys d'història*, vol. II, Universitat de Barcelona, 277-279.
- GUITART, J.; PALET, J. M. (coord.) 2003: *Territoris antics a la Mediterrània i a la Cossetània Oriental. Actes del Simposi Internacional d'Arqueologia del Vendrell*, Generalitat de Catalunya, Barcelona.
- GUITART, J.; PALET, J. M. PREVOSTI, M. 2003: «La Cossetània oriental de l'època ibèrica a l'antiguitat tardana: ocupació i estructuració del territori», a: GUITART, J.; PALET, J. M. (coord.), *Territoris antics a la Mediterrània i a la Cossetània Oriental. Actes del Simposi Internacional d'Arqueologia del Vendrell*, Generalitat de Catalunya, Barcelona, 129-157.
- GURT, J. M.; FERRANDO, F. 1987: «La vil·la de Sentromà (Tiana) i el conreu de la vinya. Valoració aproximativa a la vista de les restes arqueològiques conservades», a: *El vi a l'Antiguitat. Economia, producció i comerç al Mediterrani Occidental*, Museu de Badalona, Badalona, 189-198.
- GURT, J. M.; MIRET, M.; XANDRI, J. 1998: «Algunes dades sobre la romanització al Solsonès (Lleida)», a: MAYER, M.; NOLLA, J. M.; PARDO, J., *De les estructures indígenes a l'organització provincial romana de la Hispània Citerior*, Barcelona, 257-263.
- GURT, J. M.; SÁNCHEZ, I. 2008: «Las ciudades hispanas durante la antigüedad tardía: una lectura arqueológica», *Zona Arqueológica* 9, Alcalá de Henares, 182-202.
- GUTIÉRREZ, J. A. 2002: «La fortificación pre-feudal en el norte peninsular: castros y recintos campesinos en la Alta Edad Media», a: FERREIRA, I. C. (coord.), *Mil anos de fortificações na Península Ibérica e no Magreb (500-1500)*. *Actas do Simposio Internacional sobre Castelos*, Palma, 19-28.
- GUTIÉRREZ, S.; GAMO, B.; AMORÓS, V. 2003: «Los contextos cerámicos altomedievales del Tolmo de Minateda y la cerámica altomedieval en el sudeste de la Península Ibérica», a: CABALLERO,

- L.; MATEOS, P.; RETUERCE, M. (ed.), *Cerámicas tardorromanas y altomedievales en la Península Ibérica: ruptura y continuidad*, Consejo Superior de Investigaciones Científicas, Madrid, 2003, 119-168.
- GUTIÉRREZ, E.; HIERRO, J. A. 2012: «El uso de las cuevas naturales en Cantabria durante la Antigüedad Tardía y los inicios de la Edad Media (siglos V-X)», *Kobie. Paleoantropología* 31, Bilbao, 175-206.
- HALDON, J. 1998: «El modo de producción tributario: concepto, alcance y explicación», *Hispania* LVIII/3, Madrid, 200, 795-822.
- INSERRA, F.; PECCI, A.; CAU, M. A.; ROIG, J. 2015: «Organic residues analysis of Late Antique pottery from Plaça Major-Horts de Can Torras (Castellar del Vallès, Catalonia)», *Periodico di Mineralogia* 84-1, Roma, 123-138.
- JARDÍ, E.; JUNCOSA, G. 1999: *Guia de museus de Catalunya*, Generalitat de Catalunya-Edicions 62.
- JÁRREGA, R. 1991: «La comarca de l'Anoia a l'època tardo-romana. Un estat de la qüestió», *Estrat* 4, Igualada, 70-71.
- 2003: «Las primeras iglesias rurales y sus santos titulares en el este de la Tarraconense durante la Antigüedad Tardía (siglos IV-VII). Algunos ejemplos significativos», a: GARCÍA, L. A.; GIL, M. E.; RASCÓN, S.; VALLEJO, M. (ed.), *Santos, obispos y reliquias*, Universidad de Alcalá, Alcalá de Henares, 193-207.
- 2012: «La vil·la romana de Sant Amanç (Rajadell). Els materials ceràmics», a: *I Jornades d'arqueologia de la Catalunya Central. Homenatge a Miquel Cura*, Barcelona, 109-116.
- JULIÀ, J. R.; KLIEMANN, K. 1992: «Excavacions arqueològiques a la Plaça Vella d'Artés (Bages)», *Miscel·lània d'Estudis Bagencs* 8, Manresa, 37-74.
- JUNYENT, E. 1964-1967: «La primitiva sede episcopal de Ausona», *Ausa* 5, Vic, 8-13.
- LALIENA, C.; ORTEGA, J. 2005: *Arqueología y poblamiento. La cuenca del río Martín en los siglos V-VIII*, Universidad de Zaragoza, Saragossa.
- LEVEAU, P.; BUFFAT, L. 2008: «Les bâtiments agricoles et l'architecture des villas de la fin de l'Antiquité», a: FERNÁNDEZ, C.; GARCÍA-ENTERO, V.; GIL, F. (ed.), *Las villae tardorromanas en el occidente del Imperio. Arquitectura y función*, Ediciones Trea, Gijón, 134-165.
- LEWIT, T. 2012: «Oil and wine press technology in its economic context. Screw presses, the rural economy and trade in Late Antiquity», *Antiquité Tardive* 20, Turnhout, 137-149.
- LLINÀS, J.; MANZANO, S.; PUIG, A. M.; ROCAS, X. 1992: «Noves aportacions al coneixement de les necròpolis emporitanes. I- Les troballes realitzades en l'excavació d'urgència a la carretera de Sant Martí d'Empúries», *Annals de l'Institut d'Estudis Empordanesos* 25, Figueres, 352-381.
- LLOP, I. 2009: *Col·lecció diplomàtica de Sant Pere de Casserres*, Fundació Noguera, Barcelona.
- LLORENS, A. 1986: *Solsona i el Solsonès en la història de Catalunya*, Editorial Virgili & Pagès, Lleida.
- 1992-1993: «Els documents dels segles X i XI de l'Arxiu Capítular de Solsona», *Urgellia* 11, la Seu d'Urgell, 301-486.
- LLOVERA, X. (coord.) 1997: *Roc d'Enclar. Transformacions d'un espai dominant (segles IV-XIX)*, Monografies del Patrimoni Cultural d'Andorra, 4, Andorra la Vella.
- LÓPEZ, J. 2006: *Les basíliques paleocristianes del suburbi occidental de Tarraco: el temple septentrional i el complex martiriàl de Sant Fructuós*, Institut Català d'Arqueologia Clàssica, Tarragona.
- LÓPEZ, A.; LACUESTA, R. 2013: *Avià. Església de Sant Vicenç d'Obiols (segles VIII-XX)*, Diputació de Barcelona/Ajuntament d'Avià.
- LÓPEZ, A.; CAIXAL, A.; VILA, J. M. 2006: «El recinte medieval del monestir de Sant Llorenç prop Bagà (Guardiola de Berguedà). Campanyes arqueològiques dels anys 2000-2004», a: *III Congrés d'Arqueologia Medieval i Moderna a Catalunya*, Sabadell, 585-604.
- LÓPEZ, A.; FIERRO, J.; ENRICH, J.; ENRICH, J.; SALES, J.; BELTRÁN DE HEREDIA, J. 2003: «Cerámica tardorromana y altomedieval en la provincia de Barcelona. Siglos VII-X», a: CABALLERO, L.; MATEOS, P.; RETUERCE, M. (ed.), *Cerámicas tardorromanas y altomedievales en la Península Ibérica. Ruptura y continuidad*, Anejos de Archivo Español de Arqueología, XXVIII, CSIC, Madrid, 41-65.
- MACIAS, J. M. 1999: *La ceràmica comuna tardo-antiga a Tàrraco. Anàlisi tipològica i històrica (segles V-VII)*, Museu Nacional Arqueològic de Tarragona, Tarragona.
- 2005: «Els assentaments rurals com a espais de residència: l'exemple del *territorium* de Tàrraco», *Cota Zero* 20, Vic, 78-86.
- 2008: «Tarracona visigoda. ¿Una ciudad en declive?», *Zona Arqueológica* 9, Alcalá de Henares, 290-301.
- MARTÍ, R. 1995: «Territoris en transició al Pirineu medieval», a: *Actes del 3er curs d'arqueologia d'Andorra*, Andorra, 37-83.
- 2003: «La defensa del territori durant la transició medieval», *Actes del Congrés els castells medievals a la Mediterrània Nord-Occidental*, Arbúcies, 89-114.
- 2006: «Del *fundus* a la *parrochia*. Transformacions del poblament rural en Catalunya durant la transició medieval», a: SÉNAC, PH.

- (éd.), *Villa I: De la Tarraconaise à la Marche Supérieure d'al-Andalus (ive-xie siècle). Les habitats ruraux*, CNRS / Université de Toulouse-Le Mirail, 145-165.
- MARTÍ, R.; CAMPRUBÍ, J. 1997-2001: *Evolució del poblament a la Plana Central del Berguedà des de l'època baix-imperial fins l'alta edat mitjana, 1997-2001*, Informes i memòries inèdits dipositats al Servei d'Arqueologia de la Generalitat de Catalunya, Barcelona.
- 2006: «Evolució del poblament al Berguedà durant la transició medieval. Arqueologia, toponímia i documentació», a: CAMPRUBÍ, J., *Conquesta i estructuració territorial del Berguedà (s. IX-XI). La formació del comtat*, Universitat de Lleida, 213-221.
- MARTÍ, R.; COLOMER, J. 2002: *Memòria del projecte arqueològic: prospeccions als monistrols del Bages (setembre-novembre, any 2002)*, Memòria dipositada al Servei d'Arqueologia de la Generalitat de Catalunya, Barcelona.
- 2011: «Monasteriola, petits monestirs d'antiga fundació», a: *IV Jornades d'Història i Arqueologia Medieval del Maresme. Els monestirs medievals*, Grup d'Història del Casal, Mataró, 84-96.
- MARTÍ, R.; VILADRIKH, M. 2000: «Guissona, origen del Bisbat d'Urgell», a: SABATÉ, F. (ed.), *La transformació de la frontera al segle XI*, Col·lecció El Comtat d'Urgell 4, Lleida, 37-66.
- MARTÍN, I. 2008: «*Tremisses y potentes* en el nordeste de Lusitania (siglos VI-VII)», *Mélanges de la Casa de Velázquez* 38-1, Madrid, 175-200.
- MARTÍN, A.; ALEMANY, J. 2002: «La intervenció arqueològica a Sant Amanç», a: DDAA, *La vil·la romana de Sant Amanç de Viladés, Rajadell (Bages)*, Museu Comarcal de Manresa, Manresa, 19-35.
- MARTÍN, A.; ALEMANY, J. 2004: «La vil·la romana de Sant Amanç de Viladés (Rajadell, Bages), 1996», a: *Actes de les Jornades d'Arqueologia i Paleontologia, La Garriga, 2001*, Servei d'Arqueologia, Barcelona, 656-671.
- MARTÍN, A.; MARTÍN, A. 2004: «Intervencions arqueològiques als jaciments romans de la Vall dan, sectors: vil·la romana de Sant Bartomeu de la Vall dan i polígon industrial de la Vall dan (Avià-El Berguedà), 1999-2000», a: *Actes de les Jornades d'Arqueologia i Paleontologia, La Garriga, 2001*, Servei d'Arqueologia, Barcelona, 678-721.
- MARTÍNEZ, J. I. 2006: «El vocabulario de los asentamientos rurales (siglos I-IX dC): evolución de la terminología», a: CHAVARRÍA, A.; ARCE, J.; BROGIOLO, G. P. (ed.), *Villas tardoantiguas en el Mediterráneo occidental*, Anejos de AespA XXXIX, CSIC, Madrid, 113-131.
- MATARÓ, M. 2003: «El monestir de Sant Pere de Rodes (El Port de la Selva, Alt Empordà)», a: *II Congrés d'Arqueologia Medieval i Moderna a Catalunya, 2002*, Sant Cugat del Vallès, 65-77.
- MENCHON, J. 1996: *Arqueologia funerària medieval a la Conca de Barberà*, Montblanc.
- MIGNE, J. P. 1844-1855: *Patrologia latina*.
- MIRET, M. 2003: «El poblament d'època ibèrica i romana a la costa oriental de la Cossetània: la comarca del Garraf», a: GUITART, J.; PALET, J. M. (coord.), *Territoris antics a la Mediterrània i a la Cossetània Oriental. Actes del Simposi Internacional d'Arqueologia del Vendrell*, Generalitat de Catalunya, Barcelona, 363-376.
- MOLAS, D. 1982: *Els ausetans i la ciutat d'Ausa*, Publicacions del Patronat d'Estudis Ausonencs, Vic.
- MOLINA, J. M.; ROIG, J.; COLL, J. M. 1994: «Can Simó: una necròpolis romano-visigoda inèdita a l'Alt Penedès», *Miscel·lània Penedesenca* 20, Vilafranca del Penedès, 142-154.
- MOLIST, N. 2009: «Testimonis d'ocupacions durant l'alt i baix imperi (segles I-V dC)», a: MOLIST, N., (ed.), *La intervenció al sector 01 del conjunt històric d'Olèrdola. De la prehistòria a l'etapa romana (campanyes 1995-2006)*, Museu d'Arqueologia de Catalunya, Barcelona, 283.
- MOLIST, N.; RIPOLL, G. 2012: *Arqueologia funerària al nord-est peninsular (segles VI-XII)*, Museu d'Arqueologia de Catalunya, Barcelona.
- MOLIST, N.; BOSCH, J. M.; MESTRES, J.; SENABRE, M. R. 2001: «Estat de la recerca i problemes d'interpretació del conjunt històric d'Olèrdola (Olèrdola, Alt Penedès)», a: *Intervencions arqueològiques i paleontològiques a les comarques de Barcelona (1996-2001)*, la Garriga, 231-245.
- MORELL, N. 2006: «Forjant el passat. Recerques arqueològiques entorn la metal·lúrgia del ferro al Serrat dels Tres Hereus», *L'Erol* 91, Berga, 19-23.
- MORERA, J. 2012: «Can Bacardit de Grevalosa (Castellfollit del Boix, Bages)», a: *I Jornades d'arqueologia de la Catalunya Central. Homenatge a Miquel Cura*, Barcelona, 292-293.
- MUÑOZ, V. 2007: «L'assentament agrícola altmedieval del Pla del Serrador (les Franqueses del Vallès, Vallès Oriental)», a: *III Congrés d'Arqueologia Medieval i Moderna a Catalunya*, Sabadell, 535-546.
- NADAL, E. 2012: «Carrer Santa Maria, 1-3 i carrer Born, 4 (Igualada, Anoia)», a: *I Jornades d'arqueologia de la Catalunya Central. Homenatge a Miquel Cura*, Barcelona, 267.
- NADAL, E.; SERRA, J. 2003: «La vil·la tardorromana del Capell (Cervera, Segarra)», a: GENERA, M. (coord.), *Actes de les Jornades d'Arqueologia i Paleontologia, 2000. Comarques de Lleida*, Generalitat de Catalunya, Barcelona, 389-409.

- NAVARRO, R. 2005: «La documentació arqueològica», a: GIRALT, E. (dir.), *Història Agrària dels Països Catalans. Volum I. Antiguitat*, Barcelona, 513-566.
- NAVARRO, R.; MAURI, A.; FARRENY, M. 1999: «Basílica de Santa Margarida de Martorell», a: PALOL, P. DE (coord.), *Del romà al romànic. Història, art i cultura de la Tarraconense mediterrània entre els segles IV i X*. Barcelona, 186-188.
- NIETO, A.; ESCALA, O. 2004: «Vilans de Reig (els Torms, les Garrigues): un assentament rural del segle VII dC», *Revista d'Arqueologia de Ponent* 14, Lleida, 275-286.
- NOLLA, J. M.; CASAS, J.; SANTAMARIA, P. 2005: *In suo fundo. La necròpolis oriental de la vil·la romana del Collet de Sant Antoni (Calonge, Baix Empordà) i els cementiris rurals de les antigues ciutats d'Emporiae, Gerunda i Aquae Calidae*, Girona.
- NUIX, J. M. 1998-1999: «Probable establiment del poble ibèric d'Iltirkes als Prats de Rei (Anoia, Barcelona)», a: DDAA, *Miscel·lània en homenatge a Joan Llainaud de Lasarte, volum I*, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona, 49-51.
- NUIX, J. M.; ENRICH, J.; ENRICH, J. 1982: «L'Espelt, Òdena», a: DDAA, *Les excavacions arqueològiques a Catalunya en els darrers anys*, Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya, Barcelona, 361-362.
- OCAÑA, M.; OLLICH, I.; ROCAFIGUERA, M. 2011: «L'església de Roda ciutat (segle V al X) al jaciment arqueològic de l'Esquerda (Masies de Roda-Roda de Ter, Osona)», a: ACHÓN, O.; DE VINGO, P.; JUÁREZ, T.; MIQUEL, J.; PINAR, J. (ed.), *Esglésies rurals a Catalunya entre l'Antiguitat i l'Edat Mitjana (segles V-X)*, BraDypUs, Bologna, 243-252.
- OLESTI, O. 1997: «El origen de las villae romanas en Cataluña», *Archivo Español de Arqueología* 70, Madrid, 71-90.
- OLIVA, M.; ALSINA, J. 2014: «El jaciment de Sant Llorenç de Boada-El Graell (Vic, Osona): un exemple de diacronia de poblament a la Plana de Vic», a: *II Jornades d'arqueologia de la Catalunya Central. Actes. Vic, 13, 14 i 15 de desembre de 2012*, Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya-Museu Episcopal de Vic, Barcelona, 37-42.
- OLIVARES, D. 2000: «L'arqueologia a la Catalunya central els darrers anys», *Dovella* 67, Manresa, 11-17.
- OLLICH, I. 1999a: «Roda: L'Esquerda. La ciutat carolíngia», a: DDAA, *Catalunya a l'època carolíngia. Art i Cultura abans del romànic (segles IX i X)*, Museu Nacional d'Art de Catalunya, Barcelona, 84-88.
- 1999b: «Vic. La ciutat a l'època carolíngia», DDAA, *Catalunya a l'època carolíngia. Art i Cultura abans del romànic (segles IX i X)*, Museu Nacional d'Art de Catalunya, Barcelona, 89-94.
- OLLICH, I.; RAURELL, S. 1989: «Tombes de llosa als turons de la Plana de Vic: una població alt-medieval per cristianitzar?», *Acta Historica et Archaeologica Mediaevalia* 10, Barcelona, 223-250.
- OLLICH, I.; ROCAFIGUERA, M. 2012: «L'Esquerda de Roda. Un projecte vinculat al territori», a: *I Jornades d'arqueologia de la Catalunya Central. Homenatge a Miquel Cura*, Barcelona, 94-99.
- OLLICH, I.; ROCAFIGUERA, M.; AMBLAS, O.; PRATDESABA, A.; PUJOL, M. A. 2015: «Visigots i carolingis a Osona. Novetats arqueològiques des del jaciment de l'Esquerda», a: *III Jornades d'Arqueologia de la Catalunya Central, Roda de Ter, 2014*, Barcelona, 14-22.
- OLMO, L. 1998: «Consideraciones sobre la ciudad en época visigoda», *Arqueología y territorio medieval* 5, Jaén, 109-118.
- ORDEIG, R. 1993-2004: *Les dotalles de les esglésies de Catalunya (segles IX-XII)*, 6 volums, Estudis Històrics, Vic.
- 1999: *Catalunya Carolíngia, IV. Els comtats d'Osona i Manresa*, Institut d'Estudis Catalans, Barcelona.
- 2000-2010: *Diplomatari de la catedral de Vic, segle XI*, 6 volums, Publicacions del Patronat d'Estudis Osonencs / Publicacions de l'Arxiu i Biblioteca Episcopals, Vic.
- 2011: «Santa Eulàlia i Santa Leocàdia, una església altmedieval de Vic», *Ausa* 168, Vic, 323-332.
- PADRÓ, J.; DE LA VEGA, J. 1989: «Treballs arqueològics a la Cova Colomera o de les Gralles (Sant Esteve de la Sarga-Mur, Pallars Jussà)», a: DDAA, *Excavacions arqueològiques d'urgència a les comarques de Lleida*, Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya, Barcelona, 9-68.
- PALAHÍ, L.; NOLLA, J. M. 2010: *Felix Turissa. La vil·la romana dels Ametllers i el seu fundus (Tossa de Mar, la Selva)*, Generalitat de Catalunya/Ajuntament de Tossa de Mar/Institut d'Estudis Catalans/Institut Català d'Arqueologia Clàssica, Tarragona.
- PALET, J. M. 1999-2000: «Dinàmica territorial de l'antiguitat a l'edat mitjana a Catalunya: arqueomorfologia i estudi de casos», *Territori i societat a l'Edat Mitjana* 3, Lleida, 75-110.
- PALOL, P. DE 1957-1958: «Las mesas de altar paleocristianas en la Tarraconense», *Ampurias* 19-20, Barcelona, 81-102.
- 1986: «Las excavaciones del conjunto de "El Bovalar", Seròs (Segrià, Lérida), y el reino de Akhila», *Antigüedad y Cristianismo* 3, Murcia, 513-525.

- (coord.) 1999a: *Del Romà al romànic. Història, art i cultura de la Tarraconense entre els segles IV i X*, Enciclopèdia Catalana, Barcelona.
- 1999b: «Poblat del Bovalar», PALOL, P. DE, (coord.), *Del Romà al romànic. Història, art i cultura de la Tarraconense entre els segles IV i X*, Enciclopèdia Catalana, Barcelona, 145-146.
- 2004: *El castrum del Puig de les Muralles de Puig Rom (Roses, Alt Empordà)*, Museu d'Arqueologia de Catalunya, Girona.
- 2005: «Economia i societat del Baix Imperi i l'època visigoda», a: GUITART, J. (coord.), *Història Agrària dels Països Catalans. L'Antiguitat*, Fundació Catalana per a la Recerca, Barcelona, 483-585.
- PÀMIES, D.; MORENO, I. 2015: «Intervenció arqueològica al nucli antic dels Prats de Rei (Anoia)», a: *III Jornades d'Arqueologia de la Catalunya Central, Roda de Ter, 2014*, Barcelona, 162-169.
- PANAREDA, J. M. 1996: *Resum de geografia física de Catalunya*, Eumo Editorial, Vic.
- PANCORBO, A.; GALERA, A.: «Treballs realitzats al camp de futbol de Cardona. 2015-2016» a: *III Jornades d'Arqueologia de la Catalunya Central, Solsona, 2016*. [En premsa]
- PAZ, M. A.; VILA, A. 1987-1988: «El Roc del Migdia (Vilanova de Sau, Osona): un jaciment mesolític atípic?», *Tribuna d'Arqueologia 1987-1988*, Barcelona, 133-143.
- PENEDO, E. 2006: «El yacimiento visigodo de Buzanca 2 (Ciempozuelos, Madrid)», *Zona Arqueológica* 8, Alcalá de Henares, 595-604.
- PENEDO, E.; MORÍN, J.; BARROSO, R. 2002: «La ocupación romana e hispanovisigoda en el Arroyo Culebro (Leganés)», a: *Vida y muerte en Arroyo Culebro (Leganés)*, Madrid, 127-183.
- PEÑA, Y. 2010: *Torcularia. La producción de vino y aceite en Hispania*, Institut Català d'Arqueologia Clàssica, Tarragona.
- PERA, J. 1994: «Reflexions entorn el *Municipium Sigarrensis*», a: DUPRÉ, X. (coord.), *XIV Congrés Internacional d'Arqueologia Clàssica. La ciutat en el món romà*, vol. 2. Comunicacions, Tarragona, 323-325.
- 1996-1997: «La necròpolis paleocristiana de Iesso (Guissona, la Segarra)», *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins* 37, Girona, 1117-1129.
- PERA, J.; GUITART, J. 2012: «Necròpolis tardanes a la ciutat romana de Iesso. Un problema per resoldre», a: MOLIST, N.; RIPOLL, G., *Arqueologia funerària al nord-est peninsular (segles VI-XII)*, Museu d'Arqueologia de Catalunya, Barcelona, 161-173.
- PÉREZ, D. 1998: «Legislación y dependencia en la España visigoda», a: HIDALGO, M. J.; PÉREZ, D.; GERVÁS, M. J. R. (ed.), «Romanización» y «Reconquista» en la Península Ibérica: nuevas perspectivas, Ediciones Universidad de Salamanca, Salamanca, 227-245.
- PETRÚS, M. 1957-1958: «Prospecciones arqueológicas en la comarca de Cardona», *Ampurias* 19-20, 208-216.
- PIERA, J. 2010: *La intervenció arqueològica al jaciment de Sant Pere de Casserres (Casserres, El Berguedà)*, Memòria dipositada al Servei d'Arqueologia de la Generalitat de Catalunya, Barcelona.
- 2012: «Intervenció arqueològica al jaciment de Sant Pere de Casserres (Casserres, el Berguedà)», a: *I Jornades d'arqueologia de la Catalunya Central. Homenatge a Miquel Cura*, Barcelona, 186-189.
- PIERA, M.; CABALLÉ, G. 2005: *Memòria de la intervenció arqueològica realitzada al Mas Gomar (Moià, Bages), any 2003*, Servei d'Arqueologia de la Generalitat de Catalunya, Barcelona.
- PIERA, J.; RÍO, M. 2010: *Memòria arqueològica de la intervenció a l'entorn de la vil·la romana de Sant Amanç (Rajadell, el Bages). Desdoblament de l'Eix Transversal-ctra. C-25 (PK 117+095 al PK 132+380), tram: Aguilar de Segarra-Manresa*, Servei d'Arqueologia de la Generalitat de Catalunya, Barcelona.
- PIÑERO, J. 1994: «Noves dades sobre l'arqueologia romana a Rajadell: la vil·la romana de Sant Amanç i altres jaciments», *Dovella* 47, Manresa, 29-36.
- PIÑERO, J.; SERRA, R. 2008: «El camí romà de la Torre del Breny i la vil·la de can Font de Cirencs (Castellgalí)», *Dovella* 98, Manresa, 5-14.
- PRESAS, M. M.; TORRA, M.; SERRANO, E.; GUILLÉN, A.; SÁNCHEZ, A.; YÁÑEZ, G. I. 2009: «Tres nuevos asentamientos altomedievales en la provincia de Madrid», a: QUIRÓS, J. A. (ed.), *The archaeology of early medieval villages in Europe*, Universidad del País Vasco, Bilbao, 355-364.
- PREVOSTI, M. 2007: «Estudi del poblament rural de l'ager Tarraconensis. Una aplicació a la Cossetània oriental», a: REMOLÀ, J. A., *El territori de Tarraco: vil·les romanes del Camp de Tarragona*, Museu Nacional Arqueològic de Tarragona / Societat Catalana d'Estudis Clàssics / Institut Català d'Arqueologia Clàssica, Tarragona, 65-93.
- 2011: «El sistema econòmic dels establiments de l'ager Tarraconensis», a: PREVOSTI, M.; GUITART, J. (dir.), *Ager Tarraconensis 2. El poblament*, Institut d'Estudis Catalans/Institut Català d'Arqueologia Clàssica, Tarragona, 405-454.
- PREVOSTI, M.; MARTÍN, A. (ed.) 2009: *El vi tarraconense i laietà: ahir i avui. Actes del simposium*, Institut Català d'Arqueologia Clàssica, Tarragona.

- PUERTA, C.; GARCIA, J. 2011-2012: «La vil·la romana de Torre Llauder. Darrers treballs de recerca i restauració, i perspectives de futur (Mataró, el Maresme)», *Tribuna d'Arqueologia 2011-2012*, Barcelona, 189-205.
- PUIG, A. M. 2008: «La necròpolis del solar entre els carrers Tarragona, Pep Ventura i Dr. Barraquer de Roses (Alt Empordà)», a: *IX Jornades d'Arqueologia de les Comarques de Girona*, Empúries, 315-318.
- QUIRÓS, J. A. (ed.) 2009: *The archaeology of early medieval villages in Europe*, Universidad del País Vasco, Bilbao.
- QUIRÓS, J. A.; ALONSO, A. 2007-2008: «Las ocupaciones rupestres en el fin de la Antigüedad. Los materiales cerámicos de Los Husos (Laguardia, Álava)», *Veleia* 24-25, Vitòria-Gasteiz 1123-1142.
- QUIRÓS, J. A.; TEJADO, J. M. (ed.) 2012: *Los castillos altomedievales en el noroeste de la Península Ibérica*, Euskal Herriko Unibertsitatea, Bilbao.
- RAUX, S. (avec la coll. de Laurent SAVARESE) 2014: «L'outillage en fer et l'artisanat», a: RÉBÉ, I.; RAYNAUD, C.; SÉNAC, PH. (dir.), *Le premier Moyen Âge à Ruscino (Château-Roussillon, Perpignan, Pyrénées-Orientales). Entre Septimanie et al-Andalus (VIIe-IX s.). Hommages à Rémy Marichal*, Monographies d'Archéologie Méditerranéenne, 35, Lattes, 201-214.
- RAYNAUD, C. 2001: «L'occupation des grottes en Gaule méditerranéenne, à la fin de l'Antiquité», a: OUZOULIAS, P.; PELLECUER, C.; RAYNAUD, C.; VAN OSSEL, P.; GARMY, P. (dir.), *Les campagnes de la Gaule à la fin de l'Antiquité*, Éditions APDCA, Antibes, 449-471.
- RÉBÉ, I.; BRUNNER, PH. 2014: «Les sépultures et restes humains», a: RÉBÉ, I.; RAYNAUD, C.; SÉNAC, PH. (dir.), *Le premier Moyen Âge à Ruscino (Château-Roussillon, Perpignan, Pyrénées-Orientales). Entre Septimanie et al-Andalus (VIIe-IX s.). Hommages à Rémy Marichal*, Monographies d'Archéologie Méditerranéenne, 35, Lattes, 133-169.
- RETAMERO, F. 1999: «El temps de les monedes. Concilis, porcs, collites i tremisses en època visigoda», *Gaceta Numismàtica* 133, Barcelona, 69-76.
- REVILLA, V.; GONZÁLEZ, J. R.; PREVOSTI, M. 2008: *Actes del Simposi: les vil·les romanes a la Tarraconense, volum I*, Museu d'Arqueologia de Catalunya, Barcelona.
- RIERA, M. 1999: *Memòria de l'excavació realitzada a la tomba del carrer Nou, 12 (Sant Bartomeu del Grau, Osona)*, Servei d'Arqueologia de la Generalitat de Catalunya, Barcelona.
- RIERA, S. 2005: «Canvis ambientals i modelació antròpica del territori entre l'època ibèrica i l'altmedieval a Catalunya: aportacions de la palinologia», *Cota Zero* 20, Vic, 99-107.
- RIERA, S.; ESTEBAN, A. 1994: «Vegetal evolution and human activity during the last 6000 years in the centre of the Catalan coast (NE Iberian Peninsula)», *Vegetation History and Archeobotany* 3, Berlín, 7-23.
- RIPOLL, E.; CARRERAS, T.; NUIX, J. M. 1978: «Notes preliminars sobre les excavacions arqueològiques de la Basílica de Santa Maria de Ripoll», *Revista de Girona* 83, Girona, 223-230.
- RIPOLL, G. 1999a: «El món funerari», a: PALOL, P. DE (coord.), *Del Romà al romànic. Història, art i cultura de la Tarraconense entre els segles IV i X*, Enciclopèdia Catalana, Barcelona, 249-260.
- 1999b: «Bronzes d'indumentària personal», a: PALOL, P. DE (coord.), *Del Romà al romànic. Història, art i cultura de la Tarraconense entre els segles IV i X*, Enciclopèdia Catalana, Barcelona, 305-309.
- RIPOLL, G.; ARCE, J. 2001: «Transformación y final de las villae en Occidente (siglos IV-VIII): problemas y perspectivas», *Arqueología y Territorio Medieval* 8, Jaén, 21-55.
- RIPOLL, G.; CHAVARRÍA, A. 1999: «Placa de sivella d'Olius», a: PALOL, P. DE (coord.), *Del Romà al romànic. Història, art i cultura de la Tarraconense entre els segles IV i X*, Enciclopèdia Catalana, Barcelona, 321-322.
- RIU, E. 1987a: *Memòria de l'excavació de l'església dels Sants Esteve i Sebastià del Castell de Sallent (setembre-octubre 1985)*, Servei d'Arqueologia de la Generalitat de Catalunya, Barcelona.
- 1987b: «L'església dels Sants Esteve i Sebastià de Sallent», *Dovella* 23, Manresa, 17-19.
- 1989: «Temples i espai feudal des de l'arqueologia», *Quaderns Científics i Tècnics*, 3, Diputació de Barcelona, Barcelona.
- 1999: «Sant Cugat d'Octavià o del Vallès», a: PALOL, P. DE (dir.), *Del Romà al romànic. Història, art i cultura de la Tarraconense entre els segles IV i X*, Enciclopèdia Catalana, Barcelona, 184-186.
- RIU, M. 1981: «Excavacions arqueològiques a Santa Maria de Sorba», *Quaderns d'Estudis Medievals*, vol. I, 6, Barcelona, 323-344.
- 1982: «Alguns costums funeraris de l'edat mitjana a Catalunya», a: RIU, M. (dir.), *Necròpolis i sepultures medievals a Catalunya*, Acta Mediaevalia, Annex I, Universitat de Barcelona, Barcelona, 29-51.
- 1999: «El martyrium de Sant Eudald, a Sorba», *L'Erol* 63, Berga, 28-31.
- 2001: «L'arqueologia medieval al Solsonès», *Opusculum* 1, Solsona, 11-27.

- 2004-2005: «Els inicis de l'arqueologia medieval a Catalunya», *Lambard* 17, 125-141.
- RIUS, J. 1945-1947: *Cartulario de Sant Cugat del Vallés*, Consejo Superior de Investigaciones Científicas, Barcelona.
- ROCAFIGUERA, M. 1995: *Osona ibèrica. El territori dels antics ausetans*, Patronat d'Estudis Osonencs, Vic.
- 2010: «Les excavacions arqueològiques de l'Escorial (Vic). Del món romà al segle XIX», *Ausa* 166, Vic, 733-751.
- RODRIGO, E. 2004: «L'estructuració del territori de Iesso en època romana», a: GUITART, J.; PERA, J. (ed.), *Iesso I. Miscel·lània Arqueològica*, Patronat d'Arqueologia de Guissona, Barcelona-Guissona, 171-186.
- RODRIGO, E.; MARTÍN, J.; CANAL, D. 1999-2000: «El poblat ibero-romà del Serrat dels Tres Hereus (Casserres): un assentament del segle I aC al Berguedà», *Tribuna d'Arqueologia 1999-2000*, Barcelona, 127-146.
- RODRÍGUEZ, M.; DOMINGO, L. A. 2006: «Las Charcas, un asentamiento rural visigodo en la vega del Jarama», *Zona Arqueológica* 8, Alcalá de Henares, 2, 433-446.
- ROIG, J. 1999: «Món funerari de les valls del Llobregat i del Besòs», a: PALOL, P. DE (dir.), *Del romà al romànic. Història, art i cultura de la Tarraconense mediterrània entre els segles IV i X*, Enciclopèdia Catalana, Barcelona, 283-287.
- 2009: «Asentamientos rurales y poblados tardoantiguos y altomedievales en Catalunya (siglos VI-X)», a: QUIRÓS, J. A. (ed.), *The archaeology of early medieval villages in Europe*, Universidad del País Vasco, Bilbao, 207-251.
- 2011a: «Esglésies rurals de l'Antiguitat Tardana i de l'època altmedieval al territori de Barcelona (segles V al X)», a: ACHÓN, O.; DE VINGO, P.; JUÁREZ, T.; MIQUEL, J.; PINAR, J. (ed.), *Esglésies rurals a Catalunya entre l'Antiguitat i l'Edat Mitjana (segles V-X)*, BraDypUs, Bolonya, 87-123.
- 2011b: «Vilatges i assentaments pagesos de l'antiguitat tardana als territoris de Barcino i Egara (Depressió Litoral i Prelitoral): caracterització del poblament rural entre els segles V-VIII», *IV Congrés d'Arqueologia Medieval i Moderna a Catalunya*, Tarragona, 227-250.
- 2015: «Necrópolis de época visigoda, ajueres funerarios y depósitos humanos anómalos de los s. V-VIII en la Tarraconense oriental (Cataluña): ¿indicadores de «etnicidad» y/o nivel económico? e indicios arqueológicos de desigualdad y exclusión social», a: QUIRÓS, J. A.; CASTELLANOS, S. (dir.), *Identidad y etnicidad en Hispania. Propuestas teóricas y cultura material en los siglos V-VIII*, Universidad del País Vasco/Euskal Herriko Unibertsitatea, Bilbao, 333-393.
- ROIG, J.; COLL, J. M. 2011a: «Esquelets humans en sitges, pous i abocadors als assentaments rurals i vilatges de l'Antiguitat Tardana de Catalunya (segles V-VIII): evidències arqueològiques de la presència d'esclaus i serfs», a: *IV Congrés d'Arqueologia Medieval i Moderna a Catalunya*, 2010, Tarragona, 75-82.
- 2011b: «El registre ceràmic dels assentaments i vilatges de l'Antiguitat Tardana de la Depressió Litoral i Prelitoral (s. VI-VIII): caracterització de les produccions i estudi morfològic», a: *IV Congrés d'Arqueologia Medieval i Moderna a Catalunya*, 2010, Tarragona, 211-226.
- 2012: «El món funerari dels territoris de Barcino i Egara entre l'Antiguitat Tardana i l'època altmedieval (segles V al XII): caracterització de les necrópolis i cronotipologia de les sepultures», a: MOLIST, N.; RIPOLL, G., *Arqueologia funerària al nord-est peninsular (segles VI-XII)*, Museu d'Arqueologia de Catalunya, Barcelona, 373-401.
- ROIG, A.; ROIG, J. 1995: «La necrópoli de la Païssa (Monistrol de Calders): el poblament d'època visigòtica al Bages (segles VI-VII)», *Dovella* 51, Manresa, 41-47.
- ROIG, J.; COLL, J. M.; MOLINA, J. A. 1995: *L'església vella de Sant Menna. Sentmenat: del segle V al XX. 1500 anys d'evolució històrica*, Ajuntament de Sentmenat, Sentmenat del Vallès.
- ROS, J. 2001: «La necrópolis de l'Oliva. Maldà (l'Urgell)», *Urtx* 14, Tàrrrega, 20-40.
- ROVIRA, J.; LLECHA, T. 1995: «Excavacions arqueològiques d'urgència a Monistrol d'Anoia», *Miscel·lània Penedesenca* 19, Vilafranca del Penedès, 305-318.
- RUIZ, J.; VILLAR, V.; SUBIRÀ, M. E. 2007: «La població visigòtica de Can Gambús (Sabadell)», a: *III Congrés d'Arqueologia Medieval i Moderna a Catalunya*, Sabadell, 799-806.
- SACASAS, J. 2007: *Geografia de Catalunya*, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona.
- SALAZAR, N. 2015: «Sikara: un oppidum amb orígens en l'ibèric antic (els Prats de Rei, l'Anoia)», a: *III Jornades d'Arqueologia de la Catalunya Central, Roda de Ter, 2014*, Barcelona, 125-130.
- SALES, J. 1993-1994: «Tombes i necrópolis isolades a la comarca de l'Anoia», *Acta historica et archaeologica mediaevalia* 14-15, Barcelona, 317-336.
- 2005: «La necrópolis tardoantiga i/o altmedieval del Turó del Prat d'Ori (el Brull, Osona)», *Revista de la Fundació Privada Catalana per a l'Arqueologia Ibèrica* 1, Barcelona, 211-218.
- 2011: *Arqueologia de les seus episcopals tardoantiques al territori català (259-713)*, Societat Catalana d'Arqueologia, Barcelona, 2011.

- SALES, J.; PEDRAZA, L. 1993: «La necròpolis isolada de la Vinya del Tallaret (Òdena, Anoia)», *Estrat* 6, Igualada, 115-129.
- SALES, J.; ENRICH, J.; ENRICH, J. 2000-2001: «Unes monedes del segle XI ocultes al jaciment de l'antiguitat tardana de Can Paleta (Castellfollit del Boix, Bages)», *Tribuna d'Arqueologia 2000-2001*, Barcelona, 271-293.
- 2004: «Can Paleta (Castellfollit del Boix, Bages)», a: *Actes de les Jornades d'Arqueologia i Paleontologia, La Garriga, 2001*, Servei d'Arqueologia, Barcelona, 730-746.
- SALES, J.; ENRICH, J.; SERRA, J. 1996: «La necròpolis del Serral (Santa Maria de Miralles, Barcelona). Novetats sobre les necròpolis rurals durant l'antiguitat tardana», *Quaderns de Prehistòria i Arqueologia de Castelló* 17 (1996), Castelló, 419-433.
- SALRACH, J. M. 1996: «Els “servi” de la gran propietat als segles VI-IX. Una panoràmica europea», *Butlletí de la Societat Catalana d'Estudis Històrics* 7, Barcelona, 9-23.
- 1998: «*Servi i mancipia*», a: SALRACH, J. M. (dir.), *Història. Política, societat i cultura dels Països Catalans, volum 2. La formació de la societat feudal. Segles VI-XII*, Enciclopèdia Catalana, Barcelona, 78-79.
- SÁNCHEZ, E. 1993: «La Feliua, Sant Fruitós de Bages», a: DDAA, *Anuari d'intervencions arqueològiques a Catalunya. Època romana. Antiguitat Tardana. Campanyes 1982-1989*, Generalitat de Catalunya, Barcelona, 43.
- SÁNCHEZ, E.; OLIVARES, D. 2002: «La intervenció arqueològica al Collet del Cargol. Estudi d'una necròpolis d'època visigòtica al Bages», a: *I Congrés d'Arqueologia Medieval i Moderna a Catalunya*, Igualada, 2002, 426-431.
- SANCHO, M. 2009: «Aldeas tardoantiguas y aldeas altomedievales en la sierra del Montsec (Prepirineo leridano): hábitat y territorio», a: QUIRÓS, J. A. (ed.), *The archaeology of early medieval villages in Europe*, Documentos de Arqueología e Historia 1, Universidad del País Vasco, Bilbao, 275-287.
- SCHNEIDER, L. 2001: «*Oppida et castra* tardoantiques. À propos des établissements de hauteur de la Gaule méditerranéenne», a: OUZOULIAS, P.; PELLECUER, C.; RAYNAUD, C.; VAN OSSEL, P.; GARMY, P. (dir.), *Les campagnes de la Gaule à la fin de l'Antiquité*, Éditions APDCA, Antibes, 443-448.
- SERVEIS TERRITORIALS A LA CATALUNYA CENTRAL 2014: «L'entorn de la vil·la romana de Sant Amanç (Rajadell, Bages)», a: *II Jornades d'arqueologia de la Catalunya Central. Actes. Vic, 13, 14 i 15 de desembre de 2012*, Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya-Museu Episcopal de Vic, Barcelona, 140-144.
- SITJES, X. 1977: «Sant Feliu de Terrassola, església de doble nau», *Ausa* 85, Vic, 146-148.
- SOLANES, E.; ALÒS, C. 2003: «Interpretació de l'aixovar de la necròpolis hispanovisigoda de Paulous (Camarasa, la Noguera): apunts sobre l'adobat de pells a l'antiguitat tardana», *Revista d'Arqueologia de Ponent* 13, Lleida, 345-350.
- SOTOMAYOR, M. 1982: «Penetración de la iglesia en los medios rurales de la España tardorromana y visigoda», a: *Cristianizzazione ed organizzazione ecclesiastica delle campagne nell'alto medioevo: espansione e resistenze. XXVIII Settimane di Studio del Centro Italiano di Studi sull'Alto Medioevo*, Spoleto, 639-670.
- SOTOMAYOR, M. 2004: «Términos de la organización territorial eclesiástica en los concilios hispano-romanos y visigodos», a: BALMELLE, C.; CHEVALIER, P.; RIPOLL, G. (éds.), *Mélanges d'Antiquité Tardive*. Studiola in honorem Noël Duval, Brepols, 284-297.
- SPINOLO, G.; MARTINI, M.; DELLA TORRE, I. 1995: «Análisi di datazione con dosimetria termoluminescente», a: ENRICH, J.; ENRICH, J.; PEDRAZA, L., *Vilaclara de Castellfollit del Boix (el Bages). Un assentament rural de l'antiguitat tardana*, Arqueoanoia Edicions, Igualada, 103-104.
- SUBIRANAS, C. 2005: «L'església de Santa Maria la Rodona de Vic, Osona», *Arqueologia Medieval. Revista Catalana d'Arqueologia Medieval* 1, Barcelona, 8-31.
- TARRATS, F.; MACIAS, J. M.; RAMÓN, E.; REMOLÀ, J. A. 2000: «Nuevas actuaciones en el área residencial de la villa romana de 'Els Munts' (Altafulla, Ager Tarraconensis). Estudio preliminar», *Madrider Mitteilungen* 41, Heidelberg, 358-379.
- TCHERNIA, A. 1986: *Le vin de l'Italie romaine*, École Française de Rome, Roma.
- TERÉS, E. 1990: «Antroponimia Hispanoárabe (Reflejada por las fuentes latino-romances)», *Anaquel de Estudios Árabes* 1, Madrid, 129-186.
- TERRATS, N. 2005: «El jaciment tardoantic de Can Roqueta/Torre-romeu (Sabadell, Vallès Occidental). Un exemple d'assentament rural», *Empúries* 54, Barcelona, 213-230.
- THOMPSON, E. A. 2007: *Los godos en España*, Alianza Editorial, Madrid.
- TOMÁS, G.; MARTÍN, J. C. 2017: «Cuatro documentos inéditos del monasterio visigodo de San Martín de Asán (522-586)», *Mittelateinisches Jahrbuch* 52/2, Stuttgart. [En premsa]
- TORRAS, M. 1986: «L'arqueologia medieval al Bages», *Dovella* 18, Manresa, 31-34.
- USCATESCU, A. 2004: «La ciutat de Iesso durant l'antiguitat tardana: les novetats de la campanya d'excavacions de 1999», a: GUITART, J.; PERA, J. (ed.), *Iesso I: miscel·lània arqueològica*, Pa-

- tronat d'Arqueologia de Guissona, Barcelona-Guissona 11-142.
- VALLÈS, J.; BOSCH, J. M. 1994: «Hipòtesis sobre l'espai funerari rural del segle quart al segle onze. El Camp de l'Alzina, un exemple de cementiri comunal», *Olerdulae* 19, Vilafranca del Penedès, 103-122.
- VIDAL, S. 2000: «El sarcòfago tardorromano de Tona», *CuPAUAM* 26, 169-178.
- VIGIL-ESCALERA, A. 2006a: «El modelo de poblamiento rural en la meseta y algunas cuestiones de visibilidad arqueológica», a: LÓPEZ, J.; MARTÍNEZ, A. M.; MORÍN, J. (ed.), *Gallia e Hispania en el contexto de la presencia 'germánica' (ss. v-vii)*, Oxford, 89-108.
- 2006b: «Primeros pasos hacia el análisis de la organización interna de los asentamientos rurales de época visigoda», *Zona Arqueológica* 8, Alcalá de Henares, 367-373.
- 2007: «Granjas y aldeas altomedievales al norte de Toledo (450-800 D. C.)», *Archivo Español de Arqueología* 80, Madrid, 239-284.
- 2009: «Sepulturas, huertos y radiocarbono (siglos VIII-XIII d. C.). El proceso de islamización en el medio rural del centro peninsular y otras cuestiones», *Studia Historica-Historia medieval* 27, Salamanca, 97-118.
- 2009: «El poblamiento rural del sur de Madrid y las arquitecturas del siglo VII», a: CABALLERO, L.; MATEOS, P.; UTRERO, M. A. (coord.), *El siglo VII frente al siglo VII. Arquitectura*, Consejo Superior de Investigaciones Científicas, Madrid, 205-229.
- VIGIL-ESCALERA, A. 2013: «Comunidad política aldeana y exclusión. Una revisión de las formas de inhumación altomedievales (ss. v-viii d. C.)», *Reti Medievali Rivista* 14-1, Florència. <http://www.rmojs.unina.it/index.php/rm/issue/view/380> [Consulta: 28 de maig del 2017]
- VILA, J. M. 2000: «Arqueologia a Sùria. Darreres intervencions», *Dovella* 67, Manresa, 19-25.
- VILA, J. M.; ARCOS, R. 2007: «La Torre de la Minyona del castell de Cardona, evolució i transformació (segles XI-XX)», a: *III Congrés d'Arqueologia Medieval i Moderna a Catalunya*, Sabadell, 450-457.
- VIVES, E. 1981: «Estudi antropològic de les restes òssies de Sant Eudald de Sorba», *Quaderns d'Estudis Medievals* 1, Barcelona, 345-346.
- VIVÓ, D.; NOLLA, J. M.; PALAHÍ, L. 2012: «Excavacions al monestir de Sant Feliu de Guíxols (Baix Empordà). Campanyes de 2010», a: *Onzenes Jornades d'Arqueologia de les Comarques de Girona*, Girona, 335-349.
- WARD-PERKINS, B. 2007: *La caída de Roma y el fin de la civilización*, Espasa, Madrid.
- WICKHAM, C. 2009: *Una historia nueva de la Alta Edad Media. Europa y el mundo mediterráneo, 400-800*, Crítica, Barcelona.
- XANDRI, J.; DE JUAN, V.; CANELA, M. 1984-1986: *Memòria de les excavacions arqueològiques realitzades al jaciment altmedieval del "Camp dels Gira-sols" (Navès, Solsonès). 1984-86*, Servei d'Arqueologia de la Generalitat de Catalunya, Barcelona.
- YLL, E. I.; WATSON, J.; PAZ, M. A. 1991-1993: «Les darreres excavacions al Roc del Migdia (Vilanova de Sau, Osona): estat de la qüestió i noves perspectives», *Tribuna d'Arqueologia* 1992-1993, Barcelona, 15-24.

ABSTRACT: THE END OF ANTIQUITY AND THE BEGINNING OF THE MEDIAEVAL PERIOD IN CENTRAL CATALONIA

SETTLEMENT, ECONOMIC PRODUCTION AND TERRITORIAL ORGANISATION BETWEEN THE 5th AND THE 8th CENTURIES

Analysis of the material record for Central Catalonia shows how, from the 5th century, and especially the second half, there was a general abandonment of most areas of the *villae* or late-Roman properties. This phenomenon is clearly linked to disappearance of the imperial state itself in this part of the Mediterranean. This episode should be understood as a complex process involving multiple factors that have to be taken into account and we cannot underestimate the impact of the Germanic migrations and their occupation, either with consent or by force, of imperial lands. In this respect, a comparison of the archaeological data with the sparse textual information available confirms that there was a period of convulsion between the 5th and the 6th centuries. This saw an end to the politics of the Western Empire and, in the Tarraconesa, was accompanied by serious clashes between the provincial aristocracy and the Visigoths, who initially settled in Aquitaine and adjacent areas, before they were expelled in 507 and began to expand throughout the Iberian Peninsula from the last quarter of the 5th century. It is within this framework that we have to situate the abandonment of the residential sectors of the *villae*, in what would be the dying epigone of a system that from then on would begin to manifest transformations that are easily perceptible in the archaeology.

As far as our specific case is concerned, we see how, based on the crumbling rural occupational model in force up to that time, well recognised in the late-Roman *villae*, it is possible to identify the existence of a new pattern of rural population characterised in the majority of cases by settlements with more modest building characteristics and sizes than their predecessors, but that still had their own areas for the processing and storage of the agricultural production. These establishments normally consisted of various adjoining areas associated with an open area surrounded by a more or less robust enclosure. They are characterised by a repeated presence of vats that indicate wine-making was one of the specialisations that defined their principal economic orientation, alongside basic cereal production and animal husbandry.

The best-known case, and one of the most representative in Catalonia, is the archaeological site of Vilaclara, in which various areas are

organised successively around a series of outdoor spaces that appear to be delimited by walls, and where, as we have said, there is evidence of wine production as one of the main economic activities. El Collet dels Clapers evidences a similar arrangement, in which an enclosed courtyard is accompanied by areas set aside for one or several vats. In summary, these and other examples we have been able to see define a settlement model in which the economic orientation and settlement structure coincide and it is possible to make out a common pattern based on enclosures in which most of the productive processes are centralised. In fact, a similar set-up has been seen in contemporary settlements in other areas in which recent archaeological activity has led to an unquestionable and irreversible transformation in some of the traditional perceptions of the Visigothic era settlement pattern.

In fact, recent specific historiographic trends have found it convenient to interpret the social scenario of the early centuries of the mediaeval period from a perspective based on the concept of an aristocratic “slimming”, as part of which, as in the communicating vessels phenomenon, the peasant communities achieved a higher degree of autonomy, appropriating the means of production for themselves, or at least obtaining more direct access to it. Therefore, it would be this period, with the decline of the imperial state superstructure, that would lead to a radical decrease in income from taxes; the pressure exerted by the dominant groups on the peasants would weaken, giving these communities a greater margin for their own initiatives.

Likewise, the information gleaned from the archaeological sites we have referred to allow us to introduce certain nuances. In the first place, it is clear that the peasant communities who lived in these rural settlements present a marked internal social differentiation. This is particularly reflected in the repeated exclusion of part of the group from the conventional cemetery areas and a clearly unequal funerary treatment. We are therefore looking at communities living in the same settlements, but with clear divisions in their social condition and, judging from the results of anthropological studies, in their access to resources and the arduousness of the work they had to carry out. Thus,

we have to assume that there were slaves, the *ser-vi*, *ancillae* or *mancipia* spoken of in the sources and laws of the Visigothic period. These laws were clearly segregationist and considered and regulated these conditions with normality, as we can also see in a large part of Western European late antiquity. In this respect, we need to agree that maintaining a sector of society that worked the land as serfs or slaves –the proportion of which is unknown– cannot be understood without an owner class, who received the profits, and state structures that sanctioned this state of affairs and guaranteed its continuity and survival.

On the other hand, the structures found at this type of archaeological site underscore, as we have already said, an economic activity based on cereal and wine production. This is attested by the numerous silos found in relation to them and the areas and structures for pressing and collecting the product. This is a recurrent combination that characterises these rural settlements, in contrast to those of the centuries immediately after, in which structures designed for pressing all but disappear. We are currently unable to specify whether this was due to a change in economic orientation, in the location of the structures, or to modifications of a technological nature, bearing in mind that vineyards are constantly referred to in the property transactions of the first period of the counts. At the other extreme, there is a clear continuity between what we see in the productive sectors of the late-Roman villas and in those of the Visigothic-period settlements. However, this continuity clearly contrasts with the general physical appearance of the establishments.

In our understanding, it is difficult to attribute the morphological and economic features of the settlements to autonomous peasant establishments. They are, however, in keeping with what we could consider centres of exploitation with a centralised concept of production and a vocation for winemaking that cannot be understood outside the margins of a supervised agriculture, more than likely with a speculative component. This scenario, combined with the information from close archaeological parallels and the written sources, allows us to hypothesise that they were what the Visigothic-period sources referred to as *villae*, a category below that of *vici*, which is used in some texts in the same way as that of the *locus*, which is also well represented in the Merovingian-period documentation. In fact, it is an inherited concept, but no longer comparable to the meaning it had in the imperial period. Now it corresponds, in

our understanding, to the introduction of a model of dominical-type exploitation, in which slavery must still have played a large part.

In parallel, we believe it is of particular note that churches are found on sites that, via various paths leading to them, could be considered as central points of varying sizes and diverse evolutions. Recognition of this allows us to define the basic outlines of territorial organisation at that time. This corroboration, together with evidence that points towards the reoccupation of some protohistoric or Iberian settlements, confronts us with the question of identifying the dominant groups settled in the territory. They would have occupied mainly sites that the contemporary texts refer to as *vici* or *castella*, which, in this respect, we have to consider as points from which they radiated their power. They would have functioned complementarily, and probably subordinately, to the *civitates* of the ancient tradition that had become episcopal sees, as is the case of Ausa/Vic.

Alongside this, we believe that one of the main contributions of this study is the widespread recognition, based on extensive research, of a large number of rural burial sites, thanks to the systematic compilation of the known examples and the meticulous analysis of specific cases. In this latter aspect, our own investigations, particularly at the necropolis of Pertegàs, has contributed to shedding light on a type of settlement that survived the progressive decline of the settlement model they represented. These were created in large part as a complement to the dominant centres of the Visigothic period in the form of smaller establishments with more modest levels of production. Despite this, they became hegemonic, especially in the 8th and 9th centuries, and are represented by a multitude of dispersed settlements occupying practically the whole study area.

In any case, the results obtained from this study, some successful and others incomplete, contribute to confirming that augmenting our knowledge of the first centuries of the Middle Ages is a challenge that can be met if we combine and take critical advantage of the resources available to us, proposing hypotheses that guide the research and overcoming certain paralysing assumptions. In these pages, we have managed to prove this, or at least we believe we have. Despite the obvious limitations, we believe we have drawn the basic outlines of the territorial organisation and described the characteristic foundations of the population and its evolution during the critical period beginning with the end of the ancient world.

AMB EL SUPORT DE:

AMB LA COL-LABORACIÓ DE: